ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA • GODINA XX • 2011. • BROJ 101-102 • CIJENA 40 KN

BEHAR

Nedžad Ibrišimović
(1940. - 2011.)

POSLJEDNJI INTERVJU

UŽASAVAM SE DRVEĆA KOJE JE ŽIVO, A NE MOŽE DA HODA

IZ DJELA:
Ugursuz, Vječnik, El-Hidrova knjiga,
Nakaza i vila, Ruhani i šejtani inspiracija

O Nedžadu Ibrišimoviću pišu: Ferid Muhić, Ervin Jahić, Abdulah Sidran, Sanjin Kodrić, Danko Plevnik, Ratko Adamović, Asmir Kujović, Nadija Rebronja, Filip Mursel Begović

BEHAR, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja

Nakladnik:
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD

Glavni i odgovorni urednik:
Sead BEGOVIĆ

Izvršni urednik:
Filip Mursel BEGOVIĆ

Uredništvo:
Senad NANIĆ, Ervin JAHIĆ, Sena KULENOVIĆ, Azra ABADŽIĆ NAVAEY

Rukopisi i fotografije se ne vraćaju

Adresa:
BEHAR
KDBH "Preporod"
Ilica 35, 10000 Zagreb, Hrvatska
Telefon i fax: 00385 (0)1 483-3635
e-mail: kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
seadbegovic@yahoo.com
web: www.kdbhpreporod.hr

Cijena po primjerku 20 kn, dvobroj 40 kn, godišnja pretplata 100 kn
Cijena u BiH: 5 KM, dvobroj 10 KM, godišnja pretplata 20 KM.

Kunski žiro-račun:
ZABA **2360000-1101441490**

Devizni žiro-račun: SWIFT ZABA HR 2X:
703000-280-3755185
(S naznakom: Preporod, za Behar)

Grafički dizajn i prijelom: **Selma Kukavica**

Tisak: **"STAJER GRAF", Zagreb**

Tiskano uz financijsku potporu iz Državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske.

ISSN 1330-5182

Mišljenja i stavovi koje zastupaju autori, nisu nužno i stavovi uredništva.

SADRŽAJ

UVODNIK
Nedžad Ibrišimović (1940. – 2011.) 3

OPROŠTAJ S NEDŽADOM IBRIŠIMOVIĆEM
Ferid Muhić: **Kaćuni i zahvalnost** 4
Ervin Jahić: **Bio jednom jedan koji svoje srce nije požurivao** 6
Abdulah Sidran: **Da bi krenuo sa mrtve tačke – u Bosni čovjek najprije mora da umre** 8
Sanjin Kodrić: **Životna storija i književna historija** 11

POSLJEDNJI INTERVJU (razgovarao Ervin Jahić)
Nedžad Ibrišimović: **Užasavam se drveća koje je živo, a ne može da hoda** 14

EL-HIDROVA KNJIGA
Nedžad Ibrišimović o El Hidrovoj knjizi 33

LIKOVNO OKNO
Sjenke i odrazi (kiparski radovi Nedžada Ibrišimovića) 41

KNJIŽEVNA KRITIKA O DJELU NEDŽADA IBRIŠIMOVIĆA
Asmir Kujović: **Roman "Vječnik" Nedžad Ibrišimovića** 45
Nadija Rebronja: **Vječita snaga pisanja u romanu "Vječnik"** 60
Danko Plevnik: **Pisac koji želi biti vječan svojim slovima** 62
Ratko Adamović: **Apoteoza pripovedačkoj imaginaciji** 64

NEDŽAD IBRIŠIMOVIĆ: Izbor iz djela
Ugursuz 65
Vječnik 71
El-Hidrova knjiga 78
Nakaza i vila 83
Ruhani i šejtani inspiracija 85

POST SCRIPTUM
Filip Mursel Begović: **Nedžadova pjesma muslimanka** 94

Na naslovnici: Nedžad Ibrišimović (fotografirao Fuad Fočo)

BROJ 1. GOD. I.

BEHAR

List za zabavu i pouku.

1. muharema 1318. | SARAJEVO | 1. maja 1900.

Behar je prvi slavni bošnjački list tiskan latinicom u Sarajevu godine 1900., a izlazio je sve do 1911. godine. Prvim mu je urednikom bio Safvet-beg Bašagić, a vlasnik Ademaga Mešić. Objavljivao je tekstove "za zabavu i pouku", izvorne i prijevodne književne priloge bosanske i islamske obojenosti. Beharov se sjaj nije dao integracijom pretopiti u bliske susjedne kulture, a niti preimenovati. Od 1992. godine izlazi zagrebački Behar ocijenjen "najboljim što su Bošnjaci dosad imali". On je najbolji izraz povezanosti nacionalne manjine sa životnom sredinom, dijasporom u svijetu i matičnim narodom u Bosni i Hercegovini. U desetogodišnjem razdoblju (1992.-2002.) glavni i odgovorni urednik zagrebačkog izdanja bio je književnik Ibrahim Kajan, a potom ga je zamijenio dr. Muhamed Ždralović koji je tu službu obnašao do ljeta 2006. godine.

NEDŽAD IBRIŠIMOVIĆ (1940. – 2011.)

17. ševvala 1432. po Hidžri, ili 15. rujna 2011. po Isau, alejhisselam, u Sarajevu, u 71. godini života, na ahiret je preselio bosanskohercegovački književnik i kipar Nedžad Ibrišimović. "Behar" je još za njegova života pripremao specijalni broj posvećen njegovu djelu, ali Allahovom, dž. š., odredbom ne bi suđeno da ga on lista svojim rukama. Nedžad Ibrišimović bijaše neponovljiv pisac i čovjek! U spomen na njega i zahvalnost za umjetnost kojom nas je obogatio, ovaj broj "Behara" podsjećanje je na njega, na duboki trag koji je ostavio u literaturi, kiparstvu i našim srcima kao naš prijatelj. Uostalom, upravo u Beharu možete pročitati njegov posljednji intervju. Skicu za portret ljudske, spisateljske i intelektualne veličine. Neka je rahmet lijepoj duši našeg hadžije Nedžada!

NEDŽAD IBRIŠIMOVIĆ rođen je 20. oktobra 1940. godine u Sarajevu. Osnovnu školu završio je u Žepču. Srednju umjetničku školu, odsjek kiparstvo, završio je 1961. godine u Sarajevu. U Sarajevu je 1977. diplomirao na Filozofskom fakultetu, odsjek filozofija. Bio je član Društva pisaca Bosne i Hercegovine od 1964. godine i Udruženja likovnih umjetnika od 1982. godine. Bio je predsjednik Društva pisaca Bosne i Hercegovine od 1993. do 2001., a od 1955. do 1998., glavni i odgovorni urednik časopisa za književnost "Život".
Autor je više knjiga, pripovijesti, drama i romana od kojih navodimo:

UGURSUZ. Roman. Svjetlost, Sarajevo, 1968; ZLA KREV. Preložila Milada Nedvedova. Odeon. Praha, 1976; 3. izd. V. Masleša, Sarajevo, 1982; - OGURSEZI. Perkhteu Musa Ramadani, Prishtine, Rilindija, 1988; UGURSUZ. Svjetlost, Sarajevo, 1984/1985; UGURSUZ. Svjetlost, Sarajevo, 1991; - UGURSUZ. Preporod, Sarajevo, 1996; - UGURSUZ. Svjetlost, Sarajevo, 1997; - UGURSUZ. Publishing, Sarajevo, 1999; - UGURSUZ. Autorovo izdanje, Sarajevo, 2009.
Roman UGURSUZ nagrađen je Šestoaprilskom nagradom grada Sarajeva 1969.

KARABEG. Roman. Svjetlost, Sarajevo, 1971; - drugo izd. Svjetlost, Sarajevo, 1984/1985; - KARABEG. El-Kalem, Sarajevo, 1996.
Roman KARABEG nagrađen je Nagradom IP Svjetlost 1971.

BRAĆA I VEZIRI. Roman. V. Masleša, Sarajevo, 1989; -BRAĆA I VEZIRI, Autorovo izdanje, Sarajevo, 1991.
Roman BRAĆA I VEZIRI nagrađen je Nagradom IP V. Masleša 1989.

KNJIGA ADEMA KAHRIMANA NAPISANA NEDŽADOM IBRIŠIMOVIĆEM BOSANCEM. Svjetlost, Sarajevo, 1992. - KNJIGA ADEMA KAHRIMANA... Dvojezično izdanje na bosanskom i engleskom, Ljiljan, Sarajevo, 1994; - ELLIBRO DE ADEM KAHRIMAN. Traduccion de Antonio Saborit y Stephen Schnvartz, Breve Fondo Editorial, Mexico, 2000; - KNJIGA ADEMA KAHRIMANA... Trojezično izdanje na bosanskom, engleskom i njemačkom. Društvo pisaca Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2003; -KNJIGA ADEMA KAHRIMANA... Connectum, Sarajevo, 2006.
KNJIGA ADEMA KAHRIMANA... nagrađena je Nagradom Društva pisaca za 1992.

WOLAND U SARAJEVU. Drama. CZKIO, Tešanj, 2000. Nagrada za najbolji dramski tekst na Festivalu domaće drame u Zenici 2003.

IZABRANA DJELA U DESET KNJIGA. Svjetlost, Svjetlost-komerc d.d., 2005.
Nagrada Skender Kulenović za izabrana djela 2005.

VJEČNIK. Roman. Svjetlost-komerc d.d., 2005. (5 izdanja); - VJEČNIK. VBZ, Zagreb, 2007; - VJEČNIK. Zalihica, Sarajevo, 2008, - VJEČNIK. Šahinpašić, Sarajevo, 2008; - ETERNEE. Translated by Ahmed i Lejla Ananda. Acamedy of sciences and arts of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, 2010.
Nagrada Bošnjačke zajednice kulture Preporod, 2005.
Nagrada izdavača Bosne i Hercegovine, 2005.
Nagrada Hasan Kaimija, 2005.

EL-HIDROVA KNJIGA. Roman. Vlastita naklada, 2011., Sarajevo.

KAĆUNI I ZAHVALNOST

Piše: **Ferid Muhić**

Nedžad i ja smo nekoliko godina proveli sasvim blizu – nije nas dijelilo više od desetak kilometara. A nismo ni znali jedan za drugog niti smo se za to vrijeme sreli. Kada je u trećoj godini života ostao jetim (babo mu preselio), majka je sa Nedžadom otišla u Žepče. Te iste godine rodio sam se ja u Zavidovićima. I kao što smo od početka rasli u blizini jedan drugoga, a nismo se viđali, tako je ovo mimoilaženje potrajalo neobično dugo. Bivalo je da smo mjesecima u istom gradu, i čak da učestvujemo na istim simpozijumima, konferencijama i susretima, a da se mimoiđemo ne vidjeviši se, kao da naše trajektorije kontroliše neki moćan daljinski upravljač. Tako se i naš poslednji susret desio; sreli smo se, a ni on ni ja nismo znali da će onaj drugi poći na to nezaboravno putovanje u Kaćune...

Na šta prvo pomislite kad se sjetite određene ličnosti?! Kad se sjetim Nedžada Ibrišimovića, ja odmah pomislim na kaćune i na zahvalnost! Kaćun je, botanički, biljka koju naš narod naziva još i salep. To je planinska biljka, iz familije orhideja sa dubokim korijenom. Kad vidite kaćun taj ukras i pravu rijetkost među biljkama, kraljevske purpurne boje, kako se u planinskoj livadi izdvaja od svih ostalih biljaka i nadvisuje ih, onda ste vidjeli i kraljevsku pojavu Nedžada Ibrišimovića kako se izdvaja od svih ljudi, dok prolazi ulicom prepunom pješaka i nadvisuje ih gotovo za glavu. *A i prezime ti je, brate dragi, baš lijepo! Ibrišimović - Ibrišim karanfil! A čuj tek kako zvuči i na latinskom: Dionthus superbus!* To sam mu spomenuo dok smo sjedili u Kaćunima. Tada smo i otkrili da smo prvo djetinjstvo proveli ne samo uz istu rijeku (Bosnu), gledajući iste oblake i slušajući iste gromove, nego da smo i brojali iste vagone što su na hiljade prolazile kompozicijama dugih teretnih vozova; razlika je bila u tome da je Nedžad prvi brojao one koji su išli prema sjeveru, iz Bosne, dok sam je prvi brojao one koji su išli prema jugu, u Bosnu! Iako djeca, zapazili smo još tada da je mnogo više punih teretnih vagona odlazilo iz Bosne, nego što je dolazilo u Bosnu; u Bosnu su uglavnom pristizali prazni vagoni.

Kaćun Nedžad Ibrišim Karanfil! Blijede i gube moć sve one pompezne titule rimskih imperatora, saksonskih nadvojvoda, španskih vice-kraljeva, stepskih gospodara, hanova i sultana, mogula i maharadža! A i zar bi moglo biti drugačije!? Nije to što je Nedžad Ibrišimović pjesnik, dok bi oni mogli biti njegov stih njegove pjesme; ni to što je Nedžad skulptor, a oni bi mogli biti bista u njegovom ateljeu; ni to što je Nedžad slikar, a oni bi mogli biti portret njegove slike; ni to što je on dramski pisac, dok bi oni mogli biti tek neki lik njegove drame. To je zato što Nedžad zna nešto što ni jedan od vladara, *a malo ko od ljudi*, - zna! Zna šta znači zahvalnost i zna kome dugujemo zahvalnost!

Sunce sija, mrak razgoni, svijet obasjava, grije nas, a niko od ljudi ne vidi u tome ništa čudno i ne pita se kako je to moguće i zašto je to tako! Ali šta god im i najmanje zasmeta; bilo kakvo zlo, ili bol, glad, muka, zujanje komarca, dječiji plač, dosadni tipovi - odmah se počnu čuditi, žale se na sva usta, traže objašnjenje i pitaju šta su Bogu zgriješili kad ih je to i to snašlo. O vi, površni ljudi! A nikada se ne pitate čime ste zaslužili svoj život, zdravlje, radost, zanos, ljubav, radost, konačno: svoju jutarnju kahvu za koju je neophodno da sve u kosmosu, i u našoj galaksiji, i u sunčevom sistemu bude na svom mjestu, da ne spominjemo koliko još nužnih uslova treba ispuniti za to sitno zadovoljstvo!?

Samo sam od Nedžada Ibrišimovića o tome čuo pravu riječ: "Nikoga ne optužujem i nikoga ne krivim za džehennem kroz koji sam prolazio cijeli život, evo već pedeset godina na svojoj rodnoj grudi, jer je tako Allah odredio; ali nikome i ne zahvaljujem na sreći, snazi, zadovoljstvu i ushićenju koje danas osjećam, I ovo mi je rekao Nedžad Ibrišimović, tamo u Kaćunima, i dugo smo o tome razgovarali. Kakva je to suverenost duše! Jer, Nedžad im time zapravo poručuje: Nemojte ni

pomisliti da biste mogli stati između mene i mog osmjeha! Ne postoje dušmani toliko važni u mom životu, da bi me mogli učiniti nesrećnim! A tek kad pomislim na ono što slijedi! *Zahvalnost! Na filozofiju zahvalnosti!* Iskušenja i stradanja, primi muški, upravo *ljudski*, kao udare sudbine! Ne dolikuje ti kukati! Ne prekorijevaj vjetar, ne optužuj pljusak, ne proklinji grom! Ništa od toga nije tebi ni bilo namijenjeno! Ali *sreća i snaga, zadovoljstvo i ushićenje* jesu uvijek upravo *naši, moji, lični*, za nas namijenjeni, nama darovani! To je pošiljka upućena baš na našu adresu, to je i milost i hedija i blagoslov. I zato na svakoj sreći i dobroti treba biti zahvalan.

Ponekad pišem osjećajući da ću, ako kroz pisanje ne ispraznim glavu od svega što se u njoj nakupilo, prosto poluditi! – priča mi Nedžad, dok mi šetamo proplankom iznad Kaćuna, a pramenovi kose mu vijore na povjetarcu kao resaste latice bijelog ibrišim karanfila. Nekim gestom i iznenada okrenutim poluprofilom, podsjeti me na Džordža Gordona Bajrona! Poslije nađem sasvim sličnu misao kod Bajrona. I shvatim: to je, prerušen u Bajrona, Evropom i Balkanom nekada već šetao Nedžad, a ono tada u Kaćunima, prerušen u Nedžada, usput za kratko, ali da se upamti! – to je naišao Bajron. Poneko od ljudi postane *vječnik*. Ne umre nikada, nego živi mijenjajući samo obličje, kao što drugi mijenju odijelo! Ne zna se kako se biraju oni koji će to postati. Izgleda da su u konkurenciji samo oni najbolji. I oni najgori.

Sopstvenom dostojanstvu nikako ne uspijevam nametnuti ideju smrti! I to je rekao, skoro kao za sebe, Nedžad. Pa me pogledao i dodao: *Ako ikada naiđeš na nešto što me optužuje, znaj da je istrgnuto iz konteksta!* Nikada nisam našao ništa što bi optuživalo Nedžada Ibrišimovića. Ne bi se moglo ni naći, makar mu sve istrgnuli iz konteksta. Eto, taj čisti duh, taj *vječnik* odjenut u Nedžada Ibrišimovića, otišao je.

A sada, zauvijek Zbogom, dok um nečujnim zbogom zida, Zbogom glasnije od jeke jerihonskih truba, Zbogom sujeti i slavi i bogatstvu i moći, igračkama smrtnih mašina Zbogom!

Nadvisio sve oko sebe, u kraljevskom purpuru, kaćun sa dubokim korijenom na proplanku. I odmah zatim ona misao o zahvalnosti. Na to dvoje pomislim kada se sjetim Nedžada Ibrišimovića.

Bio jednom jedan koji svoje srce nije požurivao

Piše: **Ervin Jahić**

Bio jednom jedan što imaše jedan bunar u kojem bijahu sve njegove rečenice, poznavao je njegovu tamu i njegovu dubinu.
A bio gotovo neprekidno, cio dan i cijelu noć, pisac, čak, nekako, i ispod dana i ispod noći...
I bio sav od duše, sav bio čista duša.
A bio od bosanske zemlje, od trava miškaki, kahvaji, mavi i turunđi boje.
Ruke mu bijaše snažne, kovačke, hod uspravan, glas dubok, ko iz bunara, hrapav, muški i bez mahane.
Misao mu bila svijetla, istinita, duboka poput najdubljeg oceana.
Laž mu bijaše strana, taj imaše snage i znanja izricati stvari po istini.
A bio gord, uznosit bez oholosti.
I bio postojan drug.
I umio razgovarati s ljudima, i umio otrpjeti đahkad dokone, đahkad smjerne.
Našaliti se znao, zasmijati za svoj, a bogme i tuđi ćeif.
A bio prema ljudima obziran, plaho uviđavan.
A bio ponizan i zahvalan prema Tvorcu svome, ašik zaljubljeni.
I stalno se preispitivao, stalno isk'o uputu da upućen bude i da se Gospodaru svjetova omili.
I bio vazda budan, tragač.
Mrzak mu bio prostakluk, strana mu bila zavist.
Bio tako jedan što zaistinski življaše umjetnost, što ne tratiše ni svoje ni tuđe vrijeme.
Bio ponizan u davanju, gospodstven u primanju.
Bio sav od najfinijih niti skrojen, nepatvoren plemić duha.
Boljela ga pomisao da ljudi ne valjaju, žudio je za uljudbom.
A bio s ciljem da sve što radi bude halal.
A bio isti taj i klonio se harama.
I po svu noć i po sav dan mislio i na Drugi svijet, hodivši po tvrdoj zemlji.
A bio taj isti, rekosmo, pisac, i to da ti pamet stane, apostol riječi dugovjekih, nesmrtnih.
I bio time i sam nesmrtan, vječnik.
Bio jedan što svoje srce ne požurivaše, što znaše svoje mjesto u svijetu, i bio zadovoljan imanjem i nemanjem.
Njegova moćna riječ mogaše da drži, diže i odiže...

***

A bio jedan što, kad mu vjera omili, za njega misliše hodža petkom.
I dok bi džahil, vjeru je ćutio, i dok bi sarhoš, u dergjahu svoga srca izgovaraše La illahe illallah, i tu istinu upotpuni s Muhammedun resulullah.
Bio jedan što se čuvao tuđeg haka.
I što ničiju među nije pomjerao.
Bio jedan što je sagradio Kabu u svom srcu.
I znaše zahvaliti se Gospodaru svome i na sreći i na tuzi.
I mnogo se uzdaše u Njega.
I sve što imade, znaše da je od Milostivog.
I da nikad nije sam.

Tako, po prilici, ide jedna od mogućih priča o rahmetli Nedžadu Ibrišimoviću, možda najautentičnijem piscu kojeg upoznah, a nesumnjivo, da je takve vage i instrumenata, vidjelo bi se, duši koja je odistinski tanjila razliku između osobe građanina i pisca. Jer on bijaše čovjek sav uronjen u literaturu, sav od riječi i ideja koje filtriraše kroz vlastitu mentalnu rešetku, da bi samo nekima od njih dao status književne javnosti. Jedan od malobrojnih posvećenika umjetnosti, kojem je alternativni identitet bio kiparstvo i slikarstvo, nipošto nešto što nema veze sa začinjavalaštvom i izražavanjem. Ne znam ispričati priču dostojnu spomena na tog književnog prvaka, velikana, El-Gigantea bosansko-bošnjačke literature. Bog me nije obdario takvim pripovjedačkim darom pa da osjetite da je na ovaj papir pala bistra suza. Nedžad bijaše ponosit i otmjen čovjek. Potkraj života živješe po strani, u dragovoljnom izgnanstvu od intriga i sihirbaza matične bosanskohercegovačke kulture, u nekoj vrsti unutarnjeg egzila jer mu je u vanjskom svijetu mnogo što bilo naopako i ružno. Prestravljivala ga je ružnoća, a posve mu stranima bijahu mržnja i zavist. Kad bi, skrupulozan kakav bijaše, osjetio nepravdu ili naslutio zlo u ljudima, povlačio bi se u samoću, zapadao bi u posve nemetaforičnu,

fizičku šutnju, nijemost, nevoljan da joj se otme i da je se kutariše. I nije u tome bilo gega ili mimikrije, kako se učestilo kazivati ovih dana. To nipošto ne znači da Nedžad nije bio majstor usmenog kazivanja, urnebesno duhovit i iznimno tankoćutan verbalist. U Popovićima pokraj Sarajeva dogotovio je svoju knjigu života koju započeše desetljećima prije, knjigu o prvim pitanjima života – o smrti, ili možda o njezinu odgađanju. Na hrvatskom izdanju te knjige zapisah: "Danas tobože umjetnički potrošen, nemoderan i patrijarhalan motiv ljudske besmrtnosti u romanu ponajboljeg bosanskohercegovačkog pisca Nedžada Ibrišimovića *Vječnik* – i kao mitologem i kao poetički djelatan pojam – aboliran je i sačuvan od ovodobnog (literarnog i kulturnog) zaborava. *Vječnik* je, uvjetno rečeno, roman lika. Pisar Neferti (čas Imhotep, čas Huan Sančos Eskobar, čas Abdullah Misri el-Bosnawi...), naime, pokušava otkriti tajnu svoje dugovječnosti i pritom susreće mitološke i povijesne likove besmrtnih ili dugovječnih ljudi. *Vječnik* je, međutim, također uvjetno, i metafizički roman. Metafizički po svojoj vertikalnoj impostaciji, ali i ideologiji: u njemu je Bog s pravom gore, a ljudi, također s pravom, 'dolje'. U njemu se naveliko razgovara o duši i njezinim mnogolikim manifestacijama, o grijehu, smrti i životu. Njime promiču likovi Utnapištima, Ahasvera, Ukletog Holandeza, Pindole... koji svoju besmrtnost nose kao prokletstvo i kaznu. Jedino Neferti alias Abdullah Misri el-Bosnawi i El-Hidr, iako smrtni, sa svojom su dugovječnošću 'pomireni u Bogu', suglasni podnijeti Božji plan i određenje. Uvjetno rečeno, *Vječnik* je i povijesni roman i roman s tezom. Sasvim je, međutim, neprijeporno da je njegov pripovjedač poput postmodernog Orfeja koji se enciklopedijski sjeća svega – početaka i 'krajeva' svijeta i vremena, kulturne historije, ali i doba međuprožimanja različitih religija, mitologija i duhovnosti. Ibrišimović je erudicijom, stilskim majstorstvom, bezmalo starinskim sluhom za rečenicu, imaginacijom i vještinom da nas oblikotvornom vjerodostojnošću i nesvakidašnjom sugestivnošću prošeta kulturnom poviješću svijeta od pamtivijeka do naših dana – velik, moćan i nezaboravan pisac. Pisac koji podiže standarde ne samo unutar svoje matične književnosti."

Formiran na bosanskoj zemlji, ponikao iz tradicije koja nije samo antagonirala i krvarila nego se i samjeravala i ogledala u drugima, duboko poštujući etnički kolorit i ne previđajući pluralizam bosanske prošlosti i sadašnjosti, Nedžadu Ibrišimoviću ni jedna novovjeka mejhana od kulture, kojom suvereno ravnaše nakaze i vilenjaci, nipošto nije mogla biti mjerom. Taj otmjeni i osobito gospodstven čovjek ni jednom riječju nije dao na znanje da se ljuti ili da ne halali. Ni kad im argumenti bijaše da je Nedžad previše musliman, to jest da on i nije čovjek nego musliman, kako krivokletnici nakaradno ironiziraše njegove riječi.

Vječnik malo pred autorovu smrt dobi svoj nastavak u *El-Hidrovoj knjizi*. Poput visočkih piramida, taj epohalan i ustvari teško usporediv roman, bi dočekan na nož. I svašta mu spočitavaše književni kaplari i pigmeji duha, i raspleše nekovrsnu književnu hobotnicu oko njega koje se ne bi postidjeli ni socijalistički prokazivači i atentatori literature. I ma koliko bio najdragocjeniji duh jedne male i, ruku na srce, minorne kulture, u tako maloj književnosti – tijesnoj i čađavoj, uskogrudnoj i svadljivoj, maloj koja bi da je velika i velikoj samo u svom pogledu – sve će učiniti da ti zgade život, da te poremete, da te nasekiraju, da ti ne daju dahnuti jer bi da si 'vaki i 'naki, ovo i ono. Nedžad *nešće* da bude ni ovo ni ono, ne pade mu na pamet da bude po njihovu kroju i arku, po njihovu tabijatu. Formiran na bosanskoj zemlji, ponikao iz tradicije koja nije samo antagonirala i krvarila nego se i samjeravala i ogledala u drugima, duboko poštujući etnički kolorit i ne previđajući pluralizam bosanske prošlosti i sadašnjosti, Nedžadu Ibrišimoviću ni jedna novovjeka mejhana od kulture, kojom suvereno ravnaše nakaze i vilenjaci, nipošto nije mogla biti mjerom. Taj otmjeni i osobito gospodstven čovjek ni jednom riječju nije dao na znanje da se ljuti ili da ne halali. Ni kad im argumenti bijaše da je Nedžad previše musliman, to jest da on i nije čovjek nego musliman, kako krivokletnici nakaradno ironiziraše njegove riječi. Doduše, Nedžad je bio srčan čovjek, zauzet i empatičan u pitanjima vjere. Gorio je da nadoknadi ono što je pola stoljeća bilo rupa na njegovoj duši. Pedeset punih godina tražio je smirenje, težio dosluhu s Gospodarom, i tek nakon tog dugog lutanja Gospodar mu je otvorio svoju kuću. A to ne bijaše ni kuća bez vrata, ni kuća zatvorenih vrata, već kuća srčane ispunjenosti. Kada palikuće i hulje zapališe Bosnu, Nedžadova riječ pobunila se protiv zločina. U tome bi i pretjerivanja, ali teško da ne stoje mnoge od tih njegovih riječi ima li se na umu kontekst. I jučer i danas. Jer, ruku na srce, iskrenom vjerniku na svakoj stopi Zemlje, a nekmoli u Bosni, pretražuju nutrinu, otimaju dušu da bi je iznova preoblikovali. Tom novovjekom ćudoređu insan se teško odupire. Još ako je spisateljska gromada poput Nedžada...

Posve indiskretno, Hadžija, kako sam ga oslovljavao, u mom je srcu sebi Džennet sagradio. I zato dovim: O ti dušo smirena, hadži Nedžadova, vrati se svome Gospodaru zbrinuta i razrahaćena.

Bio jednom jedan koji svoje srce nije požurivao.
Bio jedan Nedžad, ni s kim usporediv.

Da bi krenuo sa mrtve tačke – u Bosni čovjek najprije mora da umre

Valjda će mi se sada napokon prestati podsmjehivati kada ponovim: Nedžad je bio najveći umjetnik ikada rođen u Bosni i Hercegovini.

Piše: **Abdulah Sidran**

Prestanak opće opasnosti

(*prilog biografiji Nedžada Ibrišimovića*)

Nisam upamtio ništa
od svega što se zbivalo danas
trinaestog juna devedesetpete
hiljadu sto i ne znam kojeg
dana pod Opsadom
Samo mi pred očima
dok se uvodim u san
blista osmijeh
čiste djetinje radosti
na licu Nedžada Ibrišimovića
u trenu kad mu – umjesto pozdrava
na bosanskom jeziku – rekoh
"Eselamu alejkum"
Trista hiljada sarajevskih logoraša
znaju da ova pjesma
ovdje prirodno završava –
ali šta sa cijelim Svijetom
u koga je davno struhlo srce?
Zato o Majstoru Nedžadu
dodajem još ovo:
Njegova je duša
zajedno sa tijelom
četiri decenije gorjela
na lomači vlastite
nesnošljive darovitosti
Po sebe
i po druge opasan –
takav je bio taj spoj
čovjeka i njegovoga dara
Gdje god bi došao –
svirala Opća Opasnost
I već se vidjelo
kako u dim, prah i maglu
odlazi Majstor
i svako njegovo nadahnuće
Prijatelji kriomice
posmrtne govore spremali
Tad učini samo jedan korak
- ni udesno ni ulijevo
ni naprijed ni natrag –
nego *udubinu* učini korak
kojim se skloni
u kuću i pod krov
revne i smjerne molitve
Sada nam *otamo*
na naše pozdrave
dječijim osmijesima uzvraća

(1995)

Često je u sarajevskim književnim krugovima bivala izvrgavana podsmijehu moja nedokaziva tvrdnja da Bosna nije rodila darovitijeg umjetnika od književnika Nedžada Ibrišimovića. Takvo je moje uvjerenje vjerovatno značajno podupirala višestrukost njegove darovitosti: pisac koji neprekidno istražuje i biva majstor u najrazličitijim književnim formama, od kratke priče, eksperimentalne radijske drame i novele, do klasične pripovijesti i modernog romana. Uz to, slikar-crtač, i kipar, tvorac krajnje neobičnih konstrukcija i formi u najrazličitijim materijalima: drvo, kamen, poliester, žica, bronza... I na kraju, a nimalo nevažno: umjetnik neobičnog filozofskog dara, naravno, ako filozofiju razumijevamo ne kao skup ideja, teorijskih postavki i sistema, nego kao nivo i način na koji možemo raspravljati o bilo čemu.

Već od 1964/5. godine, kad počinje objavljivati svoje prve ozbiljnije radove, bilo je sasvim očigledno da se radi o nesvakidašnjem, veoma rijetkom i beskrajno posebnom individualnom talentu: tadašnja urednička

dežurna svijest nije mogla "progutati" "defetistički" naslov njegove prve knjige, bijahu to kratke pripovijetke, *Kuća bez vrata*, pa je knjiga izišla pod "malo veselijim" naslovom *Kuća zatvorenih vrata*, čime se, naravno, poništila jedna od važnijih piščevih ideja. Roman *Ugursuz*, 1968, već biva književna senzacija, a njegove prve rečenice... "Jesam sluga Muzafer i gad" - recituju gimnazijalci po sarajevskim ulicama. Pisac dobija Šestoaprilsku nagradu grada Sarajeva. Slijedi možda i cijela decenija njegove opsesije povijesnim likom i fenomenom *Husein-kapetana Gradaščevića*. Uz kratkotrajnu ekskurziju do Mostara, gdje u liku mostarskog muftije *Karabega,* što je i naslov romana, postavlja pitanje o smislu borbe i otpora u istorijski beznadežnim okolnostima, te o prirodi i izgledima pojedinačne svijesti i razuma u sukobu sa pomahnitalom sviješću kolektiva, da baš ne kažemo: rulje. Uz rečenu ekskurziju, ta je decenija rezultirala brojnim književnim formama (dokumentarni zapis, propovijetka, drama, roman), a sve na jednu temu: Husein-kapetan Gradaščević. Krunsko djelo, veoma obiman roman *Braća i veziri*, kao da nije dovoljno pažljivo recipiran. Pisan je iz jednog daha, kao u jednoj jedinoj rečenici. Ono što je izgledalo pitko i bistro u ranim pripovijetkama iz ciklusa o Šamilima - tu se pokazalo teško prohodnim, kao da je pisac, hotimice, pred domaćega čitaoca postavio zadatak kakvome taj vjerovatno nije bio dorastao. Veoma su važna i značajna Ibrišimovićeva djela nastala u vrijeme agresije na BiH, na prvom mjestu, svakako *Knjiga Adema Kahrimana...* i drama *Woland u Sarajevu* ali je - pa makar i kao kuriozum - potrebno zabilježiti kako se baš u tome nevaktu Ibrišimović oglasio i kao pjesnik! Uz desetinu pjesama koje se zasnivaju na kakvoj zgodi, pošalici, dosjetki, posrećilo mu se (valjalo bi biti mnogo pakostan pa kazati "omaklo"), da napiše i neke od najboljih i jednu pod nazivom *Bosna*, možda i ponajbolju domoljubnu pjesmu u ovdašnjoj našoj književnosti

Ostajem pri svojoj nedokazivoj tvrdnji da je Nedžad Ibrišimović najdarovitiji umjetnik što ga je Bosna rodila. Roman *Vječnik*, zajedno sa svojim produžetkom-nastavkom, *El Hidrova knjiga,* životno su djelo Nedžada Ibrišimovića. U svega nekoliko godina nakon objavljivanja *Vječnik* je doživio desetak izdanja i u mjerodavnim stručnim krugovima označen književnim remek-djelom. Filozof i publicist iz Hrvatske Danko Plevnik objavljuje opširan analitički tekst i sa ushićenjem ustvrđuje kako bi bosanski pisac Nedžad Ibrišimović, da je kojim slučajem pisao na francuskom, "za svoje djelo već dobio Nobelovu nagradu". Roman obuhvata vrijeme od nekoliko hiljada godina, a jedinstveni pripovjedački subjekt, *vječnik* na planeti Zemlji već pet hiljada

Čitamo i slušamo ovih dana kako o njegovom značaju, vrlinama, moralnoj i povijesnoj veličini punih usta govore oni koji su praznih srca godinama gledali kako se taj čovjek zlopati i preživljava na rubu bijede. Njima, koji su udesili da u Federaciji BiH 25.000 ljudi (!?) - među kojima nema niti jednog naučnika ni kulturnog radnika - prima nekakve zaslužne, iznimne, beneficirane penzije, njima dakle, vlastodršcima, bilo je normalno da veliki pisac, akademik, ima ponižavajuću penziju od dvije-tri stotine KM i bilo im normalno da taj nacionalni bard, sa svojih 65 i 70 godina, po partijskim kancelarijama i po kafanskim baštama tegli i nosa i nudi i prodaje vlastite knjige.

godina, svoje *vječništvo* započinje u starom Egiptu, kao *"tada imenom Neferti, prvi pisar vrhovnoga svećenika Ahmozea u hramu Ptah"* i nastavlja, sve do XX. vijeka u Sarajevu, kroz likove *osuđenika na vječnost*, *vječnika*: Utnapištima iz mesopotamske, Aideneja iz starogrčke, Ahasfera iz jevrejske, Ukletog Holandeza iz kršćanske, El-Hidra iz islamske, El-Kaima iz islamsko-šiitske, te Pindole Baradvađe iz budističke kulturne tradicije. Ne postoji – ili barem ja ne znam da u savremenoj svjetskoj književnosti postoji tako superioran književno-jezički zahvat i tako grandiozna izvedba jedne nadasve originalne filozofsko-literarne ideje. Ibrišimović je *Vječnika* pisao punih četrdeset godina. Bio sam svjedokom tog procesa i pamtim da sam, nakon prvih nekoliko fragmenata objavljenih u časopisima *Odjek* i *Život*, a uvijek u razmacima od po nekoliko godina, nepristojno radoznalo zapitkivao pisca zašto posao ide tako sporo. Nije se smjelo ništa pitati, trebalo je odmah znati: lako i brzo, izglave i napamet - pišu diletanti. Ozbiljan pisac, pravi pisac, onaj na koga je Svevišnji, podarivši mu talenat, prenio dio svojih nadležnosti – piše sporo, ne radi napamet i iz glave, i uz njega su uvijek brojna pomagala: rječnici i enciklopedije, almanasi, kalendari, leksikoni i kuhari... Da bi započeo svoj roman, pisac Ibrišimovć je morao proučiti desetinu knjiga iz egiptologije. Da bi tek oprezno pristupio motivu Ukletog Holandeza, morao je postati stručnjak za povijest brodogradnje. On zna da

brzina, aljkavost i šlamperaj ni u kojem poslu nisu dopustivi, a da u spisateljskom poslu stvar stoji još teže: u njemu, biti površan i aljkav, isto je što i biti - nemoralan. Talenat je svetost, svetost obavezuje.

A talenat - šta je to? Otkuda dolazi? Može se naširoko govoriti o njegovim svojstvima, ali šta kazivati o njegovome porijeklu? Čovječanstvo još nije odgonetnulo tajnu ljudske darovitosti i još se moramo služiti prispodobom o školjci i biseru koji u njoj nastaje tek i samo onda ako se i kad se na njenom organizmu stvori rana. Zamislite zato roman, jedan po svemu bosanski roman, čija nevesela radnja počinje običnom, banalnom nesrećom pri iskakanju iz voza na provincijskoj stanici u Žepču. Poginuo je mlad čovjek, otac porodice. Ostala za njim mlada i lijepa udovica, sa dvoje djece, jedno muško, drugo žensko, dvije zlatne jabuke, ne zna se koja je ljepša i slađa, s imenima kao iz kakve bajke: Nedžad i Nidžara. Zamislite sad kako prolazi vrijeme, kako prolazi neko nedugo vrijeme, i kako rodbina lijepe udovice sjedne da vijeća i vijećavijeća te izvijeća da udovici valja naći čovjeka. Neće biti teško, udovica je ljepotica, i ne valja da tako lijepa i tako mlada i još uz to plaho *sojli* žena – živi bez svoga čovjeka. Našla se i prilika, štonokažu *spramnje*, ali je – prema tradiciji koja veoma brine o pravu nasljeđa po muškoj liniji – udova u novi brak mogla dovesti samo žensko dijete. Ono muško - jok! Zamislite jedan takav bosanski roman i zamislite u tome romanu od majke otrgnutog desetogodišnjeg dječaka koji se najednom obrete u zeničkom domu ratne siročadi! Zamislite kako prolazi vrijeme, zamislite kako dječak bježi prugom, preskače i zapinje o pragove između šina, vidite li kako ga goni domski vaspitač, kako ga goni i kako ga hvata za kragnu od košulje... i vuče natrag, u veliku spavaonicu, iz koje dječak voli pobjeći, gdje bilo, gdje bilo... Pogledajte ga kako, svijen kao fetus, u drvenom ambalažnom sanduku od šećera fabrike *Crvenka*, čita Džeka Londona i Tomasa Mana. Mračno je u sanduku i dječak pomjera knjigu naspram pukotine između dasaka kroz koju prodire tračak svjetla od domske rasvjete... Čita red po red, dva po dva reda - jer više ne može stati u svjetlosnu traku, dječak čita, školjka luči svoj čarobni sekret, rađa se i oblikuje dragulj-biser božanske darovitosti. Sad pustite da opet prođe neko vrijeme i pogledajte istoga dječaka, sad malo odraslijeg, sad je to već momčić, eno ga u sarajevskoj srednjoj školi za primijenjenu umjetnost, eno, na školskim časovima pravi papirnate čamce i pušta ih da plove nevidljivom rijekom između klupa, eno ga, potom, na psihijatrijskoj klinici, strogo je vrijeme, strogi su doktori, govore o mladalačkoj šizofreniji, to im je najlakše, šibaju i tuku dječaka elektrošokovima, on bježi, bježi, bježi, sada ga gone i bolničari i policajci, on se sakriva u kanalu Koševskog potoka, kod Alipašine džamije i satima čeka da potjera mine... Čim se, u prvi sumrak, kad je sve utihlo, uzverao uz podzidu, pravo im u ruke uletio... Ne može se uteći od vlastite sudbine...

Nikada neće biti napisan taj roman. Njegov junak i njegov nesuđeni pisac, Nedžad Ibrišimović, otišao je od nas. Čitamo i slušamo ovih dana kako o njegovom značaju, vrlinama, moralnoj i povijesnoj veličini punih usta govore oni koji su praznih srca godinama gledali kako se taj čovjek zlopati i preživljava na rubu bijede. Njima, koji su udesili da u Federaciji BiH 25.000 ljudi (!?) - među kojima nema niti jednog naučnika ni kulturnog radnika - prima nekakve zaslužne, iznimne, beneficirane penzije, njima dakle, vlastodršcima, bilo je normalno da veliki pisac, akademik, ima ponižavajuću penziju od dvije-tri stotine KM i bilo im normalno da taj nacionalni bard, sa svojih 65 i 70 godina, po partijskim kancelarijama i po kafanskim baštama tegli i nosa i nudi i prodaje vlastite knjige. Kupio sam jednom od svoga drugara Nedžada, u kafani *Šetalište,* dva primjerka njegovog *Ugursuza*. Pa se sageo i kazao mu šapatom, da niko drugi ne čuje: *"Nedžade, bolan, kako možeš? Mene bi bilo stid"*, a on me u oči gleda i veli: *"Stid je i mene. Ali - moram!"*

> Ibrišimović je *Vječnika* pisao punih četrdeset godina. Bio sam svjedokom tog procesa i pamtim da sam, nakon prvih nekoliko fragmenata objavljenih u časopisima *Odjek* i *Život*, a uvijek u razmacima od po nekoliko godina, nepristojno radoznalo zapitkivao pisca zašto posao ide tako sporo. Nije se smjelo ništa pitati, trebalo je odmah znati: lako i brzo, izglave i napamet - pišu diletanti.

To je naša Bosna. Srami se onaj koji ima i prava i razloga da se golemo uznosi i diči, a ponose se i u prsa busaju oni koji bi se, sa hiljadu razloga, morali sramiti. To je naša Bosna. U njoj, da bi stvari došle na svoja mjesta, čovjek najprije mora u grob. Živ čovjek, u Bosni nema šta da traži. Cio život - u crnoj rupi poniženja, u mrtvoj tački ignorancije. Da bi krenuo sa mrtve tačke – u Bosni čovjek najprije mora da umre.

Govor održan na komemoraciji u Akademiji nauka i umjetnosti BiH

Životna storija i književna historija*

Književno djelo Nedžada Ibrišimovića, bez i najmanje sumnje jedinstveno i u širem južnoslavenskom te evropskom kontekstu, jedna je od presudnih povijesnorazvojnih pojava u savremenoj bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnoj praksi, u kojoj je, sa svom eksplozivnošću nepatvorene samosvojnosti i novine, od samog svojeg početka funkcioniralo na način cijele jedne istinske književno-kulturne revolucije.

Piše: **Sanjin Kodrić**

Jučer se promijenila historija, ova naša bosanska, književna i kulturna. Već od danas kao činjenica stajat će to da je Nedžad Ibrišimović, jedna od najvećih figura u našoj književnosti uopće, rođen u Sarajevu 20. oktobra 1940. godine i da je umro u istom, rodnom gradu 15. septembra 2011. godine, iznenada, u 71. godini života. U njegovoj, sad već završenoj biografiji stajat će i to da je bio pripovjedač, romanopisac, dramatičar, pjesnik, esejist te likovni umjetnik, ugledna kulturna i društveno priznata ličnost – dobitnik brojnih nagrada, uključujući i Šestoaprilsku nagradu grada Sarajeva (iz daleke 1969), kao i član Društva pisaca BiH (od 1964) i njegov predsjednik (1993–2001), član Udruženja likovnih umjetnika BiH (od 1982) te član Akademije nauka i umjetnosti BiH (od 2008), kao i jedan od utemeljitelja Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti (2011). Završena je i Ibrišimovićeva bibliografija, a u njoj posebno mjesto zauzimat će – između brojnih drugih književnih i neknjiževnih radova – autorova prva pripovjedačka zbirka *Kuća zatvorenih vrata* (1964), potom njegov prvi roman *Ugursuz* (1968), a nakon njega i ostali autorovi romani, pripovjedačke, dramske i pjesničke knjige, među kojima posebno romani *Karabeg* (1971) ili *Braća i veziri* (1989), sve do *Knjige Adema Kahrimana napisane Nedžadom Ibrišimovićem Bosancem* (1992) i, konačno, romana *Vječnik* (2005), temeljem kojeg ga je Društvo pisaca BiH kandidiralo za Nobelovu nagradu, te romana *El-Hidrova knjiga* (2011), knjige koja još uvijek miriše po novini, po svojem tek započetom životu, i knjige za koju niko nije mogao ni slutiti da će biti *ona konačna*, *knjiga oproštaja*.

Ispod ovih suhih, bio-bibliografskih činjeničnih redaka, u koje samo naizgled, tek u prvi mah, stao je cijeli jedan ljudski život i golemi spisateljsko-umjetnički rad, krije se, međutim, jedna nesvakidašnja životna storija, ali i jedna od najvažnijih dionica historije sveukupne novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti. U nju je, baš kao i u život, Nedžad Ibrišimović ušao na način koji je samo njegov, jedinstven i neponovljiv, i zato tako dragocjen, i zato takav da ovaj trenutak, težak i bolan, jeste trenutak kad nikad dokraja znana tajna smrti, te uvijek iznenadne, ali ipak jedine čovjekove izvjesnosti, postaje i povijesni čin nakon kojeg ništa neće više biti isto, i to ne samo u našim ličnim, pojedinačnim životima, već i u našem zajedničkom, općem življenju, kojeg smo svi mi dio. Jer, odlazak Nedžada Ibrišimovića, odlazak je i brižnog muža i oca, i srčanog prijatelja, i neiscrpnog, a pažljivog sugovornika u gotovo svemu onom ka čemu čovjekov duh može naći svojeg puta, i burnog, neobuzdanog, strasnog mislioca cjeline života oko nas, ali je to i odlazak pisca koji je, neviđenom snagom svojeg spisateljskog postojanja, gotovo svakim svojim tekstom mijenjao cjelinu naše literature i ukupne kulture, dajući tako književno-kulturnom vremenu u kojem je živio svoj neizbrisiv trag i pečat i učinivši ga tako konačno (i) *svojim*, upravo (i) *ibrišimovićevskim*. Nažalost – moram to reći – čini mi se da to tek sad vidimo u potpunosti, što međutim neće – niti bi smjelo – kazati i to da je sve ovo nužno i prekasno, jer bolje je i naknadno prepoznati vrijednost nego nikad.

* Izlaganje na Komemoraciji održanoj u Narodnom pozorištu u Sarajevu 16. septembra 2011. godine.

***

Književno djelo Nedžada Ibrišimovića, bez i najmanje sumnje jedinstveno i u širem južnoslavenskom te evropskom kontekstu, jedna je od presudnih povijesnorazvojnih pojava u suvremenoj bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnoj praksi, u kojoj je, sa svom eksplozivnošću nepatvorene samosvojnosti i novine, od samog svojeg početka funkcioniralo na način cijele jedne istinske književno-kulturne revolucije. To je već bio slučaj i s prvom Ibrišimovićevom autorskom knjigom – pripovjedačkom zbirkom *Kuća zatvorenih vrata* (ili, izvorno, u prvoj svojoj naslovnoj verziji, *Kuća bez vrata*), koja će ovog tad mladog autora, u ranim dvadesetim i praktično tek na pragu života, najaviti kao pisca koji se ni po čemu ne prepoznaje kao početnik, a pogotovo ne kao epigon etabliranih književnih pojava, već kao pisac u startu do kraja osobenog autorskog književnog svijeta, koji je u slučaju Ibrišimovićeva književnog djela i tad, baš kao i kasnije, sve do *El-Hidrove knjige*, njegova, nažalost, posljednjeg djela, uvijek podrazumijevao konstantu izrazite *inovativnosti* i krajnje *oneobičenosti*, pa čak i ono što je sami *estetski šok*. A kao takva već prva knjiga Nedžada Ibrišimovića predstavljat će odlučan raskid s postojećom književnom matricom, i – mada zasnovana još krajem pedesetih godina 20. st. – povest će bošnjačku i bosanskohercegovačku književnost svojeg vremena putem osvajanja novih literarnokreativnih prostora i mogućnosti, sve to na način kad Ibrišimović, iako književni početnik, postaje jedan od predvodnika čitave jedne nove književne generacije i jedne nove, drugačije književne vrijednosti. Svojim nesvakidašnjim književnim svijetom i inoviranim književnim postupkom, koji su redovno iznevjeravali sve ono što je kod nas tad bio vladajući horizont recipijentskog očekivanja, književnošću koja je, naime, predstavljala dotad kod nas neviđenu kreativnu provokaciju tad već okamenjenim i ovještalim literarnim klišejima klasične postrealističke i modernističke književne prakse, već prva Ibrišimovićeva knjiga ispostavit će se, dakle, kao *paradigmagenična*, a što će postati još očitije onog trenutka kad se Ibrišimović, svega nekolike godine kasnije, javio i svojim prvim romanom – romanom *Ugursuz*, koji će opet, naravno, predstavljati čin dodatne inovacije naše onovremene književnosti i ponovo novi estetski šok, zbog čega uostalom i ne čudi to da je upravo za ovaj, svoj prvi roman Ibrišimović nagrađen prestižnom nagradom kakva je Šestoaprilska nagrada grada Sarajeva, i to sa svega 28 godina života.

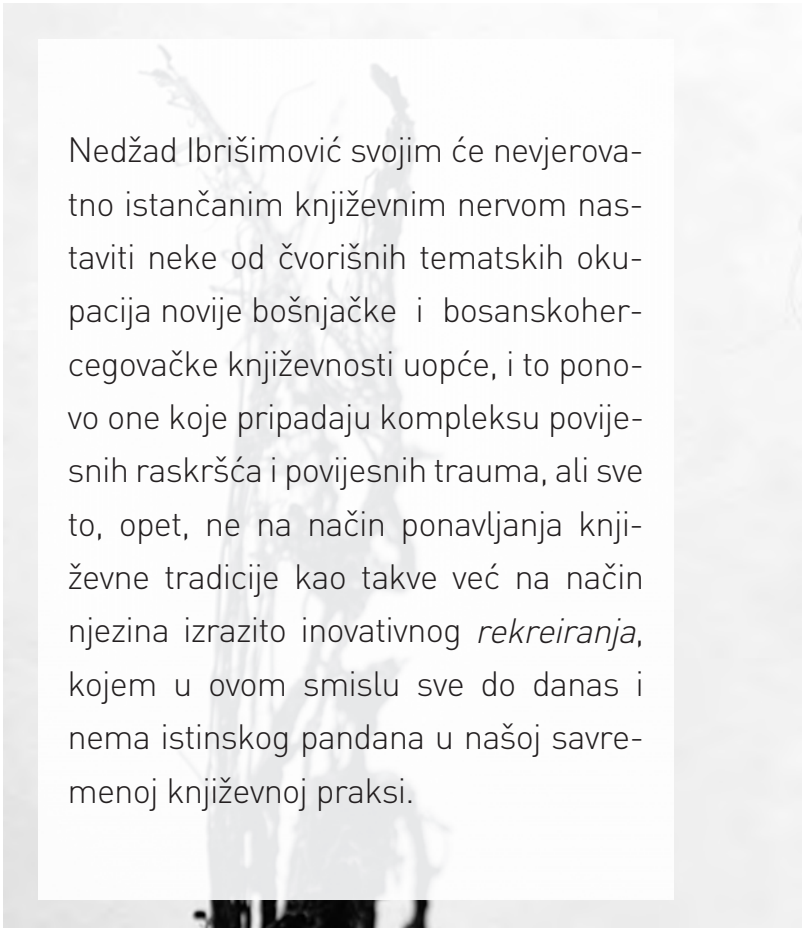

Nedžad Ibrišimović svojim će nevjerovatno istančanim književnim nervom nastaviti neke od čvorišnih tematskih okupacija novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti uopće, i to ponovo one koje pripadaju kompleksu povijesnih raskršća i povijesnih trauma, ali sve to, opet, ne na način ponavljanja književne tradicije kao takve već na način njezina izrazito inovativnog *rekreiranja*, kojem u ovom smislu sve do danas i nema istinskog pandana u našoj savremenoj književnoj praksi.

Kao prvi dio onog što će autor kasnije nazvati svojom "muslimanskom trilogijom", i *Ugursuz* je roman povijesne teme – ovdje konkretno, barem u okvirnom smislu, teme raspada tradicionalne porodice i uopće tradicionalnog svijeta u vremenu dramatičnih povijesnih raskršća i povijesne zebnje, baš kao i najveći dio onovremene bošnjačke te bosanskohercegovačke pripovjedačko-romaneskne književne prakse, ali za našu književnost karakteristična "priča o prošlosti" ovdje se javlja u sasvim novom, potpuno drugačijem vidu, kao onaj tip tzv. novohistorijske proze koji je otišao čak i dalje negoli je to bio slučaj kod tad vodećih, kanonskih autora kakvi su – o pripovijeci i romanu kad je riječ – bili prije svega Ivo Andrić, Meša Selimović ili Derviš Sušić. Izrazito *amimetičan*, pa čak i *antimimetičan*, *metaforičan* i *simboličan*, ovakav, *pseudopovijesni* Ibrišimovićev svijet prestaje biti tek svijet prošlosti (kako će to, uostalom, mnogo godina kasnije na jednom mjestu reći i sam autor) i postaje kako "pozornica" univerzalne, vječite "ljudske sudbine" i "čovjekove situacije", tako i – još više – ono na što će Ibrišimović skrenuti pažnju onda kad autopoetički konstatira to kako ga u historiji zanimaju primjeri za njegovo "stanje" – *"za ono što sam ja sa svojim osjećanjem umjetnič-*

kog", čime će se kod ovog autora do kraja, još izrazitije negoli u njegovoj prvoj knjizi, otvoriti upravo onaj svijet koji je određen kao samo njegov, kao ibrišimovićevski. Ovakvo što bit će slučaj i u preostala dva dijela autorove "muslimanske trilogije" – romanima *Karabeg* i *Braća i veziri*, gdje će, kao i u *Ugursuzu*, Nedžad Ibrišimović svojim nevjerovatno istančanim književnim nervom nastaviti neke od čvorišnih tematskih okupacija novije bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti uopće, i to ponovo one koje pripadaju kompleksu povijesnih raskršća i povijesnih trauma, ali sve to, opet, ne na način ponavljanja književne tradicije kao takve već na način njezina izrazito inovativnog *rekreiranja*, kojem u ovom smislu sve do danas i nema istinskog pandana u našoj savremenoj književnoj praksi.

Važnu prekretnicu u Ibrišimovićevu i životu i književnom djelu predstavljat će Agresija na BiH i još uvijek u našim sjećanjima živo prisutan nedavni rat, koji će bitno promijeniti Ibrišimovića i kao čovjeka i kao pisca, kako to vrlo reprezentativno pokazuje i *Knjiga Adema Kahrimana napisana Nedžadom Ibrišimovićem Bosancem*, jedan od naših prvih značajnih književnih odgovora na bezumlje mržnje i krvoprolića, a kojem će se – kako je to radio i s nekim drugim tekstovima – Ibrišimović vraćati i kasnije, sve dok ova prvobitna nesvakidašnja pripovijetka o naknadnom pokušaju sprečavanja zločina koji se već desio nije postala još jedan osebujni i opet za njega karakteristični autorov roman. Ostajući vjeran sebi, ali i potvrđujući onu istinu da je čovjek stalna i nužna promjena, ovim romanom, prvim za koji je autor konstatirao da u potpunosti pripada onom što je nazvao "ruhani inspiracijom", Ibrišimović je pritom dokraja ušao u područje koje i dalje ostaje, kako i ranije, od njegove prve knjige pa nadalje, mjesto potrage za konačnom, savršenom književnom formom, dakle i dalje mjesto *poetičko-estetičkog traganja*, ali sad je to postalo i mjesto još šire otvoreno za pitanja *etike*, što će, konačno, biti važna premosnica ka narednom i, nažalost, posljednjem krugu glavnog toka književnog rada Nedžada Ibrišimovića, onom koji čine romani *Vječnik* i *El-Hidrova knjiga*.

A s *Vječnikom* i *El-Hidrovom knjigom* Ibrišimović se i u književnom smislu najviše približio *smrti*. Ona kao *jekin*, kao sigurno saznanje, kao jedina izvjesnost čovjekova života, postaje osnovni pokretač književnog svijeta koji je autora opsjedao – kako je sam više puta kazivao – gotovo od samih njegovih spisateljskih početaka, u čudnovatom kazivanju o čovjeku koji, pod različitim imenima i s različitim ljudskim sudbinama i životnim pričama, živi *vječnički život*, život dug gotovo pet milenija, od pradavnog vremena Starog Egipta, pa sve do prve polovine 20. st. i bosanskog međuraća, nastojeći živjeti i dalje, sve to u želji da, kad konačno dođe vrijeme smrti, umre ne *mrtav*, već *živ*. Upravo ovakvim svojim posljednjim romanima, posljednjim svojim spisateljskim recima o bogougodniku Abdulahu Misriju El-Bosneviju, metafori čovjeka koji bi, uprkos izvornom ljudskom strahu pred tajnom smrti, na kraju trebao i morao pronaći u sebi snagu da se, smiren i pomiren, *preda* Apsolutu i tako pređe u Onostranost *mrtav i prije smrti*, baš onako kako to veli sufijski, islamskomistički nauk, Nedžad Ibrišimović maestralno je redefinirao ne samo cjelokupnu noviju domaću književnu tradiciju, posebno romanesknu, već je, isto tako, u potpunosti preokrenuo i poredak vrijednosti u cjelini moderne evropske kulturne povijesti, one u čijem antropocentričnom središtu stoji *čovjek*, a ne *Bog*. Time je, na kraju, kao pisac napravio jedinstveni zaokret u povijesti cjelokupne suvremene evropske kulture, a kao čovjek, smiren i predan, spremio se za svoj put u Vječnost.

Govor održan na komemoraciji
u Akademiji nauka i umjetnosti BiH

Snimio: Fuad Fočo

Intervju: NEDŽAD IBRIŠIMOVIĆ

Užasavam se drveća koje je živo, a ne može da hoda

Razgovarao: **Ervin Jahić**

Ima tome godinu, s rahmetli Nedžadom izvršni urednik "Behara" Filip Mursel Begović i ja dogovorismo razgovor za Behar, štoviše temat o njemu i njegovu djelu. No tek s početka ljeta, kada ga posjetih u njegovim Popovićima pokraj Sarajeva, obećah mu da ću mu uoči Ramazana konačno poslati pitanja. I bi tako, uz napomenu da ćemo razgovarati i o El-Hidrovoj knjizi koju još ne dočitah. Kao što ćete uočiti, poštovani čitatelji, posljednja dva Nedžadova odgovora u ovom intervjuu ostadoše tek naznaka, skica odgovora. Objavljujemo ih zbog autentičnosti, ali i nedvojbenog povjerenja u Nedžadovu misao, u njegov intelektualni integritet. Ljubaznošću njegove supruge Nihade Ibrišimović, nekoliko dana nakon Nedžadova preseljenja na ahiret, ustupljen mi je razgovor. Behar ga objavljuje onakvim kakav je u izvornome obliku, bez redaktorsko-jezičnostilskih intervencija. U spomen na velikoga pisca i našega prijatelja.

Ako ti nije mrsko, hajdemo povesti razgovor o životu kulture, o govoru svakodnevice, o prijeporima i dvojbama bosanskohercegovačke stvarnosti, o putu od etike do estetike, o duhu vremena uopće. "Izuj obuću kad prelaziš/ Koranu, Glinu/ Savu i Drinu/ Operi noge u rijekama/ Bosna je ćilimom zastrta", stihovi su iz tvoje pjesme "Bosna". Oni sugeriraju da je riječ o svetoj zemlji, bezmalo nestvarnom entitetu, ali ponajprije možda o tvojoj emocionalnoj geografiji. Je li, u tom smislu, Bosna dom, konačište i odmorište, ili jedan izniman imaginarij ljudi, bića, energija usprkos neautentičnoj zbilji oko nas? Što je njena mjera bivanja, a što bitak, ako mogu tako da kažem?

Prije svega, časopis *Behar* u kojem razgovaramo je ugledan časopis, a ti si, da to ne skrivamo, moj prijatelj, a ja tvoj, iako ti živiš u Zagrebu, a ja u Sarajevu, meni je to daleko, ne volim da putujem i rijetko te viđam. Kad sagledam tvoje kompaktno, mudro i duboko, mnogostruko pitanje, misaono i rečenički naprosto kao iskovano u jednu besprijekornu, skladnu cjelinu, koja, usto, nimalo ne zauzdava emaniranje sporednih, usputnih silnica i, njime iskreno ponukan na razmišljanje, višestruko uviđam da mu nisam dorastao i da neću umjeti odgovoriti. Štaviše, ovo tvoje pitanje zahtijeva cio studij, ili barem niz teza kakva studija o kulturi i o Bosni, a ja, zapravo, nikad nisam ni pokušavao da na osam pitanja, sadržanih u ovom tvom jednom jedinom, pokušam odgovoriti, dakako, najprije samome sebi, a onda ni drugome. Iako se "govor svakodnevice" iz tvog pitanja čini naoko najjednostavnijim za razgovor, on me odvlači do jedne rečenice iz *Vječnika* koja glasi: "Svakodnevica, to su stepenice ka Džennetu", pa ni za taj dio tvoga pitanja ne bih umio sakupiti i uredno posložiti hrpu svakodnevnih činjenica iz života kojim živim. Bilo bi mi, u najmanju ruku, neprijatno, čak ako bih u tome i uspio, ili pogotovo stoga ako bih u tome uspio! Najprije zato što kroz stvarnost svakodnevice prolazim u neprekidnom oprezu da se ne ogriješim o svoju vjeru, a s druge strane, kada se zagledam u sebe, ne nalazim nikakvih posebnih osobina, zapravo, nemam ništa, tek prije dvije-tri godine doktor mi je našao srce u prsima, jer je oboljelo i sve teže hodam i dišem. Ne nalazim u sebi nikakvu ličnost, a još manje kakvo složeno biće, ili neke dubine duha i pameti, ili šta ti ja znam... ja sam, drugim riječima, čovjek bez svojstava, ne vidim u sebi nikakvih finih njegovanih odlika, živa duša i to je sve, a glad za kulturom utolim uglavnom čitanjem knjiga, koje opet, avaj!, vrlo brzo zaboravim, pa kao da ih nisam nikako ni čitao... Ne, ne!... Znam ja da tvoje pitanje ne zahtijeva ovakav pristup, ali ga ni ne priječi, zar ne? Hajdemo, kažeš, povesti razgovor o životu kulture.

> Ja živim Bosanca, ali u isti mah ja sam i sva svjetska povijest, dakako, onoliko koliko je poznajem i shvatam, a osjećam i sva stanja koja proživljava savremeni svijet u cjelini, jer se svi ti fenomeni i u moju kožu, đah nježnije, đah grublje urezuju.

Bilo bi vrlo uputno, znakovito, pa možda i plodotvorno pogledati gdje to danas žive kategorije duha? Kakvog je vida njihova stvarnost?

Najprije, u filozofiji kao da je zavladao muk, književnost je otišla u površnost, a likovna umjetnost u performans. Kao da se čovječanstvo bliži kraju svoga 5-hiljadugodišnjeg braka s kulturom, hronološki i u biti. Kako li će se zvati oblici brakorazvodne parnice? Pošto se, u međuvremenu, likovna umjetnost svela samo na gledanje, istjerana je iz svog rama u performans i možda je baš on najslikovitiji prikaz tog općeg samoosvješćenja. Umjetnost, dakako, nije bez golemih paradoksa. Recimo, druga strana likovne umjetnosti danas u svijetu je basnoslovna trgovina umjetninama. Paradoksi u književnosti, naročito u odnosu na film, ionako su višestruki, naravno, zato što se mogu mijenjati i razarati forme i oblici, ali sama umjetnost ostaje živa, postojeća, netaknuta u svojoj srži.

Ervin Jahić s Nedžadom Ibrišimovićem

> Jezik je izgleda uvijek kod svoje kuće, nigdje ne ide, jer ne samo u bosanskom, nego i u svim jezicima svijeta nedostaje hiljade različitih riječi za nostalgiju. Nostalgija uvijek, ma gdje otišao, ostaje kod kuće i jezik je ne poznaje, ni onaj koji si ostavio, ni onaj u koji si ušao.

Može biti dokinuta samo onako kako se dokida ljudska duša, nikako drugačije, čak kad ne bi postojao nijedan njen vid i nijedan njen pojavni oblik. Film nema svoje osnove, film počiva na književnosti zadržavajući sve njene klasične odlike, dočim sam scenarij nije literarno djelo, ni prije snimanja filma, a pogotovo poslije. Obrušavanja u književnosti, kakva su se dogodila u likovnoj umjetnosti, počevši s Džojsom, Kafkom, Kamijem i završno s Beketom, i nadalje su u krilu književnosti, umjetnosti, za razliku od nekih eksperimenata koji su zaista uspjeli u svojoj namjeri da ne uđu u umjetnost, kao, naprimjer, romaneskno djelo Alen Rob Grijea. Najveći paradoks koji je antipisac Semjuel Beket lično doživio je pozorišni uspjeh njegovog komada, njegove antidrame *Čekajući Godoa*. On o uspjehu svojih literarnih opservacija niti je mislio, niti ih je priželjkivao, literarni uspjeh je u suprotnosti s njegovim književnim prosedeom. Pa on se cijelim svojim bićem trsio da uvijek bude tamo, s druge strane svakog pojma, ali izgleda da riječ, i kad se njome ništa ne želi reći, zadržava svoja prava. Sve što je u domenu kulture, to je njeno i ona to ne da. Umjetnost je milosrdna mati kojoj su i kopilad njena draga djeca. Ali po čemu je književnica Jelinek zaslužila Nobelovu nagradu za književnost, i posljednje desetljeće ne samo ona? Kakva je to recepcija književnosti u svijetu ako je P. Kueljo planetarno poznat pisac? Ta on nije pisac krimića, njegove knjige imaju privid literarnog, a klasici su još uvijek živi, od Homera i Mevlane do Tolstoja i Flobera, zar ne? Imamo je čime samjeravati. (Usput, odavno se na svijetu nije pojavila knjiga koju ne treba samjeravati ni sa čim!) Znači da je svijet potpuno pobudalio. Što se pak tiče etike, u svijetu vlada laž (dva cara najvećeg savremenog svjetskog carstva, prvo otac car, pa sin car, obmanu sav svijet izmišljotinama i premoćnim oružjem napadnu muslimansku zemlju bogatu naftom da u nju nazor uvedu demokratiju, nekoliko najmoćnijih svjetskih država raketama razore jednu drugu muslimansku državu bogatu naftom samo zato što im se nije dopadao njen dugogodišnji vladar, usput mu ubiju sinove i unuke, a UN to i zvanično odobri jer želi, tobože, zaštititi do zuba naoružane "nedužne" civile), a estetika je danas, očito, kozmetika...

Ali šta ima u Bosni? Pa vjerovatno, manje-više, isto ono što i u Hrvatskoj i svuda u svijetu. Meni poštar svakodnevno donosi pozivnice za brojne kulturne manifestacije. Kad bih se svakom pozivu odazvao, a svi su iz domena kulture, bio bih profesionalni konzument kulture i mogao bih se samo time i ničim drugim baviti. Da li bih tada znao odgovoriti na tvoje pitanje? Čini mi se da ne bih znao ni tada. U svim gradovima u Bosni i Hercegovini održavaju se kulturne manifestacije s različitim sadržajima, ima mnoštvo pozorišnih i filmskih festivala, nebrojene promocije knjiga, otvaraju se mnoge likovne izložbe, večeri klasične i zabavne muzike, simpoziji i debate o temama iz filozofije, književnosti i nauka, ali mene lično ništa od svega toga ne privlači, sve mi je to dosadno i zamorno. I pored svega toga što se nudi, kao pisac osjećam zastrašujuću neman opće književne nepismenosti, a kao čovjek i građanin nedostatak kulture i uljudbe svuda oko sebe, teške vlažne ćerpiće svakojakih zabluda, haos u vrednovanju kulturnih tvorbi i činova, otvorene laži i gluposti, feudalna književna interesna lena i kapetanije, neuhvatljive mreže skromnog finansiranja kulture, opću nebrigu društva i tek sporadično individualni napor i uzlet, koji opet svaki put propada u jamu bez dna!

To što ja ne mogu živjeti nigdje doli u Bosni, i to tamo

gdje su njena brda, jer ima gore prema Savi i ravnice, za mene je i mjera bivanja i bitak, bit Bosne i njena suština. Bosna je za mene zemlja i to što osjećam svoju potpunu sraslost s njom neuporedivo je jače od političkih sistema u njoj, od razaranja, kidanja i prijetnji kojima je neprekidno izložena. Jezik je izgleda uvijek kod svoje kuće, nigdje ne ide, jer ne samo u bosanskom, nego i u svim jezicima svijeta nedostaje hiljade različitih riječi za nostalgiju, riječi za sve one niti i spone kojima je čovjek vezan za svoju rodnu grudu. Nostalgija uvijek, ma gdje otišao, ostaje kod kuće i jezik je ne poznaje, ni onaj koji si ostavio, ni onaj u koji si ušao. Jedna šuma negdje u Hrvatskoj i jedna šuma negdje u Bosni nisu geografski tako daleko jedna od druge, ali ja u bosanskoj šumi dišem punim plućima, u hrvatskoj se gušim. U kom jeziku, bilo govornom, bilo naučnom, postoje riječi koje bi opisale to moje stanje? Ni u kakvoj zemlji ne mogu ostati duže od sedam dana. Nakon sedam dana hvata me nesvjestica. I što je još čudnije, može u toj zemlji biti obilje hrane za mene, ali koliko god da jedem, ja sam gladan. Samo ti mene vrati mojoj kući! I nisam samo ja ovakav, ima još ovakvih ljudi. Ali ima i milion onih koji su, nedavno, napustili Bosnu i našli dom negdje drugdje. Ja to ne mogu shvatiti nikako. Svaka im čast! Možda su to pravi ljudi, Dostojevski, uostalom, i kaže da je osnovna ljudska osobina moć navikavanja. Ali je i Nasrudin-hoža navikavao svoga magarca da ne pase, pa taman kad ga je to naučio, magarac mu krepao od gladi. Nenad Veličković svojim studentima književnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu te stihove pjesme *Bosna,* koje si citirao, tumači kao nacionalističke i rasističke. Iako je takvo tumačenje za mene nepojmljivo, ipak me

Život osjećam kao užas, užasavam se što je Voyager 1, leteći brzinom od pedeset i sedam hiljada kilometara na sat, još maja 1988., prešao granicu solarnog i zvjezdanog vjetra, užasavam se buke svih vrsta motora, užasavam se nečijeg filozofskog pogleda na život, užasavam se svih međuljudskih odnosa...

duboko vrijeđa i boli. M. Dushamp se davno upitao kako je moguće da o umjetničkom djelu svako može donijeti kakav god hoće sud, a nikome ne pada na pamet da donosi sudovi o kirurgiji, ili atomskoj fizici? Ako se pak, doslovno shvati fraza "Bosna od Une i Save do Drine", onda cijela Cazinska krajina, možda samo srce Bosne, ostaje izvan Bosne. Pogledavši zemljopisnu kartu, vidio sam da rijeke Korana i Glina doslovno graniče s Hrvatskom, pa mi se učinilo logičnim i prirodnim da stih započnem Koranom i Glinom, a nastavim sa Savom i Drinom dobivši usto i sliv. Gledajući divlje bosanske travnjake, primijetio sam da svake sedmice, od snijega do snijega, na njima niče novi cvijet, neki ostane, neki uvehne, ali prosječno svakih sedam dana pojavi se još jedan, osobene boje, osobena oblika, osobena mirisa. Osjećajući Bosnu domom, ukazalo mi se da je po svoj Bosni prostrt ćilim raznolikih boja i šara. Treba se popeti, recimo, na Vlašić pa pod nogama osjetiti debeli tepih trava, cvijeća i ljekovita bilja. Krajnja je bahatost po takvom ćilimu gaziti krvavom čizmom i blatnjavim kundurama ili, pjesnički rečeno, prljavim nogama. Ne vidim šta je u tim stihovima nacionalističko i rasističko, ćilim je šarolik, nije jednobojan, a valjda i rasisti peru svoje smrdljive noge. Otišavši jedne godine u Arabiju, začudio sam se kako se tamo često i u enterijeru i u eksterijeru može vidjeti nehotičan krst. Onda sam shvatio da ga Arabljani zapravo i ne vide, nemaju ga gdje vidjeti u svojoj pustoj okolini. Ali zato mome kolegi Nenadu Veličkoviću, u njegovom demokratskom komoditetu, sarajevske džamijske munare neprekidno bodu oči, pa mu je i moja pjesama *Bosna* rasistička i nacionalistička...

Ja živim Bosanca, ali u isti mah ja

sam i sva svjetska povijest, dakako, onoliko koliko je poznajem i shvatam, a osjećam i sva stanja koja proživljava savremeni svijet u cjelini, jer se svi ti fenomeni i u moju kožu, đah nježnije, đah grublje urezuju. Pa ipak, sve skupa, život osjećam kao užas, užasavam se što je Voyager 1, leteći brzinom od pedeset i sedam hiljada kilometara na sat, još maja 1988., prešao granicu solarnog i zvjezdanog vjetra, užasavam se buke svih vrsta motora, užasavam se nečijeg filozofskog pogleda na život, užasavam se svih međuljudskih odnosa, neizmjerno se užasavam toga što sam rođen, užasavam se drveća koje je živo, a ne može da hoda, a zamisli da zna za sebe; a šta da vatra zna za sebe? Užasavam se rastopljenog kamenja u utrobi zemlje, užasavam se svake vrste pretjeranosti, naročito pretjeranosti u govoru, užasavam se pretjerane otvorenosti, užasavam se pretjerane zatvorenosti, užasavam se vođa, velikih i malih, užasavam se otvorenih laži i svakojakog nasilja danas u svijetu, užasavam se umiranja riječi, više ništa ne znače, užasavam se svake vrste pameti, glupost svakako sve zaustavlja, nikud ne ide, užasavam se svakog stava, užasavam se svakog komoditeta u raspravi, užasavam se bilo kakve rasprave, zapravo se svega užasavam, ali nemam gdje pobjeći i, naravno, Bogu zahvaljujem na svim tim zastrašujućim, zapanjujućim užasima.
Ali ima, dakako, i pjesma (sevdalinka, ilahija, kasida) koja još uvijek na dlanu drži moju bošnjačku dušu.

Usput, fascinantna mi je poetska slika u istoj pjesmi kojom se majka popne na brdo, mahne mašinovođi a lokomotiva krisne. Lucidan spoj vizualne i akustične informacije koji, mimo bilo kakve poznate mi asocijacije, djeluje iskonski, kao nešto što sam podsvijesno registrirao nekoć, bilo kada, svejedno. Osim što si skulptor, prozaik, da si napisao samo ovu pjesmu, a autor si cijele stihozbirke, ti si i pjesnik. Odričeš li to?

Odričem. Ne kažem da u mojim prozama nema poezije, to su drugi već odavno otkrili (čak i Huan Rulfo u jednoj svojoj posveti na mom primjerku *Pedra Parama*), ali ja se ne bavim pjesništvom. To sam odgađao za duboku starost, a, eto, ostario sam, a još mi ne pada na pamet da se okušavam u toj književnoj formi. Pjesma *Bosna* nastala je slučajno i kada je naišla na opće odobravanje i dopadanje, pokušao sam drugom pjesmom ponoviti njen uspjeh, ali nisam uspio. Imam, doduše, stihozbirku, ali ne držim do nje...
Nekada bi ljudi po Bosni, u ovoj ili onoj prilici, u kolu, u igri, pri kakvu veselju, u kakvu zanosu, pa i pri kolektivnom radu – krisni, puštali bi iz sebe pun, snažan vrisak, često samo kao izraz svog prisustva, kao izraz snage, zdravlja, vrisak je dolazio iskreno, nenadano, kao riječ koja se morala izreći i na prisutne je uvijek djelovao, iako iznenadan i zastrašujući - oslobađajuće, relaksirajuće, svima bi se s usana otimao, upola zatomljen, smiješak odobravanja, prihvatanja i razumijevanja, ali danas se taj specifičan bosanski vrisak, nažalost, više ne čuje. Možda si ga nekad negdje čuo, pa ti je ostao u sjećanju. Ili ga osjećaš negdje duboko u sebi, ali u Zagrebu nemaš gdje krisnuti, bojiš se da visokim tonom svojih glasnica nekome ne polupaš prozor, ne!
Kao skulptor uspio sam izvajati nekoliko skulptura na kojima ne preovladavaju greške i to smatram svojim velikim uspjehom. I kad vajam i kad crtam i kad slikam i kad pišem, uvijek i nehotično

Užasavam se rastopljenog kamenja u utrobi zemlje, užasavam se svake vrste pretjeranosti, naročito pretjeranosti u govoru, užasavam se pretjerane otvorenosti, užasavam se pretjerane zatvorenosti, užasavam se vođa, velikih i malih, užasavam se otvorenih laži i svakojakog nasilja danas u svijetu, užasavam se umiranja riječi, više ništa ne znače...

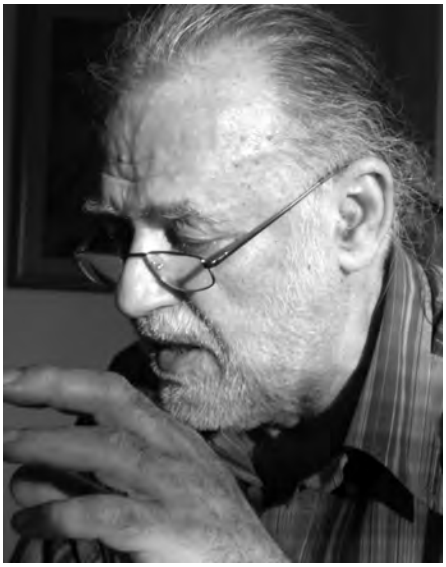

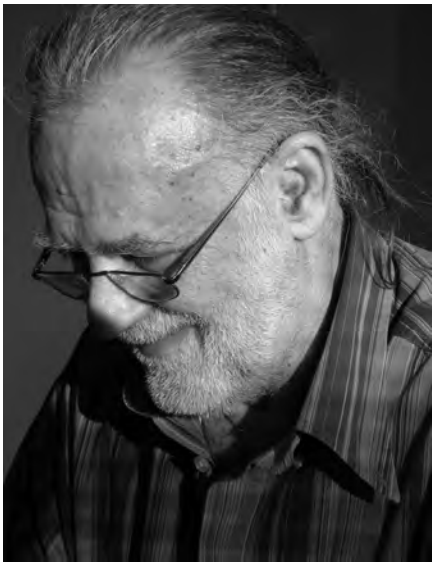

pokušavam izraziti, po svemu sudeći, jednu te istu stvar, u likovnom to je sjenka i odraz, u pismenu stvarno i privid, a šta je to uistinu, još uvijek ne znam. A prozaik jesam i tu se osjećam komotno, kao riba u vodi. Kad ne razmišljam o tome, pisac sam odavno, od rođenja, objavio sam prvu noveletu s trinaest godina, prvu ozbiljniju priču s osamnaest, bio sam zvanično najmlađi književnik u Bosni 1964. godine. Ali kad o tome malo razmislim, uviđam nešto neobično, a to je da još nisam odlučio da li da budem pisac! Ovako, mene je oduvijek stid zato što biti pisac izaziva mnogostruke vidove diskrepancije. Nažalost, meni su se u početku desili nekoliki književni uspjesi koji su me odigli od zemlje, "puhnuli pod krilca", poslije čega mi se bilo nemoguće vratiti. Sada za te uspjehe kažem "nažalost", a kada su se događali osjećao sam ih kao neponovljiv ushit i zadovoljstvo. Čini mi se da je zet Thomasa Manna skovao krilaticu koju je Mann prihvatio, da svakom piscu s vremena na vrijeme treba dati da proguta vitamin "p", vitamin pohvale. Ne znam šta sve pisca pokreće da piše osim urođenog dara, ali znam dvije stvari koje ga na to tjeraju, a to su taština i strah. Alen Rob Grije kaže da mu ne treba nijedan čitalac, što je čista besmislica. Biti pisac i pisati knjige koje niko ne čita, biti pisac i objavljivati knjige koje se ne prevode, biti pisac a ne biti svima znan i poznat, nije li to besmislen trud, zalutalost. Takva pozicija ne odgovara zvanju i pozivu pisca, iako je pisac u svojoj biti zatomljena, sklonjena, posmatračka figura.
I, inače, baviti se umjetnošću, a ne napraviti u najmanju ruku čudo - poraz je i pad!

Više volim biti mali musliman nego veliki čovjek. A možda sam mogao reći i da više volim da budem malo musliman, nego puno čovjek. Postoje i džini, nevidljiva bića, od kojih su neki muslimani, a neki nisu. Postoji čovjek koji bi htio da bude inženjer, nije zadovoljan samo time da bude čovjek...

*

Moja je želja biti jedino musliman i ništa drugo, sve drugo je efemerno. Svaka je dvojba vezana uz pojam čovjek, nemam nikakve dvojbe vezane uz pojam musliman. Ja bih čovjeka volio ostaviti daleko iza sebe, iako sam, nažalost, još uvijek prečesto čovjek.

*

Visoku razinu civilizacije čovjek je posljednjih tri stotine godina dosegao odvojivši se od crkve, u islamu nikad ništa, ni u nauci ni u umjetnosti, nije nastalo odvajanjem od islama, sve je uvijek bilo sukladno s njim. Ali posljednjih tri stotine godina u islamu ništa nije ni nastalo.

Jesi li ti muslimanski ili bošnjački pisac i što po tebi znači jedno a što drugo? Je li *Derviš i smrt* muslimanska knjiga?

Što se tiče te sintagme "muslimanski pisac", držim da je gotovo neprimjenjiva. Ne znam da li u Hrvatskoj ima pisac uz čije ime stoji "katolički pisac"? Ta sintagma najprije vuče porijeklo iz vremena poslije stalnih ataka na bosanske muslimane da se izjašnjavaju kao Srbi, kao Hrvati, ili kao Neopredijeljeni, i potom pogrešnog narodnosnog određenja Muslimana kao naroda s velikim M.
Kulturno društvo Muslimana Preporod svojedobno je započelo ediciju *Muslimanska književnost u sto knjiga*, ali je potonja Bošnjačka zajednica kulture Preporod tu ediciju preimenovala onako kako je jedino i moguće, onako kako treba i kako je ispravno, u *Bošnjačka književnost u sto knjiga*, čija kola, od po pet knjiga, s vremena na vrijeme, još uvijek izlaze. Dakle, ja sam bošnjački pisac.
Što se tiče sintagme "muslimanska knjiga", 1997. godine napisao sam članak pod naslovom "*Derviš i smrt* nije muslimanska knjiga". I, eto, tu je upotrijebljen taj pojam, jer mnogi muslimani drže da je *Derviš i smrt* muslimanska knjiga, a nije. Tamo, na početku toga članka stoji: "Roman Mehmeda Meše Selimovića (1910. – 1982.) je, po općem uvjerenju, najbolji roman bošnjačke književnosti. To je složena i lijepa književna tvorba građena kontrapunktnom rečenicom i kontrapunktom likova. Doživjela je veliku slavu i priznanja i naišla na velik odziv kritičara i čitalaca. Ali glavna ličnost knjige, derviš Ahmed Nurudin, nije derviš, a najčešće nije ni musliman. Kada se knjiga 1966. godine pojavila, muslimanima je značila mnogo, jer je u komunističkom miljeu spominjala islam, muslimane, Kur'an, dervišku tekiju, iako su i islam i muslimani i Kur'an i derviška tekija bili i ostali samo spoljni okvir knjige, njeno vanjsko ruho, a ne njena suština."
Svih šesnaest poglavlja romana imaju moto, kako autor navodi, "iz Kur'ana", ali pisac Kur'an uvijek citi-

ra kao puko literarno štivo, što je sasvim blizu blasfemiji. U tom članku (vidjeti: Nedžad Ibrišimović: *Izabrana djela*, Sarajevo, Svjetlost komerc, 2005., *Ruhani i šejtani inspiracija*, strana 294.) ukazano je na oko pedesetak mjesta u romanu *Derviš i smrt* koja jasno pokazuju, čak kada se roman čita samo s površi, da tu ustvari nema ništa muslimanskog, naprotiv, više ima kršćanskog i hrišćanskog. Tu je islam predstavljen u negativnom svjetlu kao puka ideologija, posluživši piscu za osudu svake ideologije. I to je uredu, mislim osuditi kakovu ideologiju koja u ime tobože uzvišenih stvari ljudima nanosi zlo. Ali islam, pa pretpostavljam, ni bilo koja druga vjera u svojoj suštini, u svom poslanju i u svom postanju nisu ideologije, što ne znači da određenim ljudskim uplivom i nasilnim nastojanjem ne mogu to postati i vjere su se često koristile, a i dan-danas koriste, ili bolje rečeno, zloupotrebljavaju, u tu svrhu. Ali pisac ovog romana nije se poslužio nekim, u povijesti islama određenim izvitoperivanjem islama u ideologiju, pa to opisao i to osudio, nego je svoju ličnu dramu i iskustvo razočaranog borca i ideologa komuniste i stvarnu egzekuciju (strijeljanje) svoga brata komuniste od ideologa komunizma, formalno preobukao u orijentalni ambijet i muslimansko ruho, posluživši se islamom kao ideologijom i to tako kao da se podrazumijeva da su islam i derviški redovi ideologije.

Sam pisac Meša Selimović bio je prononsirani ateist, islam mu nije bio ni na kraj pameti, iako mu je, kako sam čuo, rahmetli mati klanjala bešvakat. (Bešvakat to je obavljanje svaki dan svih pet molitava cio život.) Volio bih znati da li je pomislio na tu svoju mater kada je otišao u Beograd i tamo srpskoj akademiji napismeno dao da je Srbin i da je srpski pisac? I da li bi bio ponosan što će se jedna četa četnika u Banjoj Luci za vrijeme agresije združene vojske bosanskih Srba i transgraničnih vojnih, paravojnih, policijskih i parapolicijskih snaga iz Srbije na Bosnu i Hercegovinu 1992. – 1995., zvati njegovim imenom?

Za mene je Meša Selimović izdajica bošnjačkog naroda, pa ma kakve god da su ga pobude nagnale na takav čin!

I, evo, već četrdeset i pet godina roman *Derviš i smrt* je batina kojom muslimane tuku po glavi, a ogroman broj njih to ne vidi. I sve do svoga vjerskog osvješćenja to nisam vidio ni ja. I što je još gore, mnogi muslimani sami sebe tom knjigom udaraju po glavi, vrijeđaju ono jedino u sebi po čemu jesu to što jesu - muslimani. Jedan muslimanski učenjak mi kaže: "Pa nemoj nam dirati roman *Derviš i smrt*, pa to je naša knjiga, šta ćemo bez nje...?" Zar taj muslimanski učenjak, birajući između Allaha i Kur'ana i Meše i *Derviša,* ne uviđa

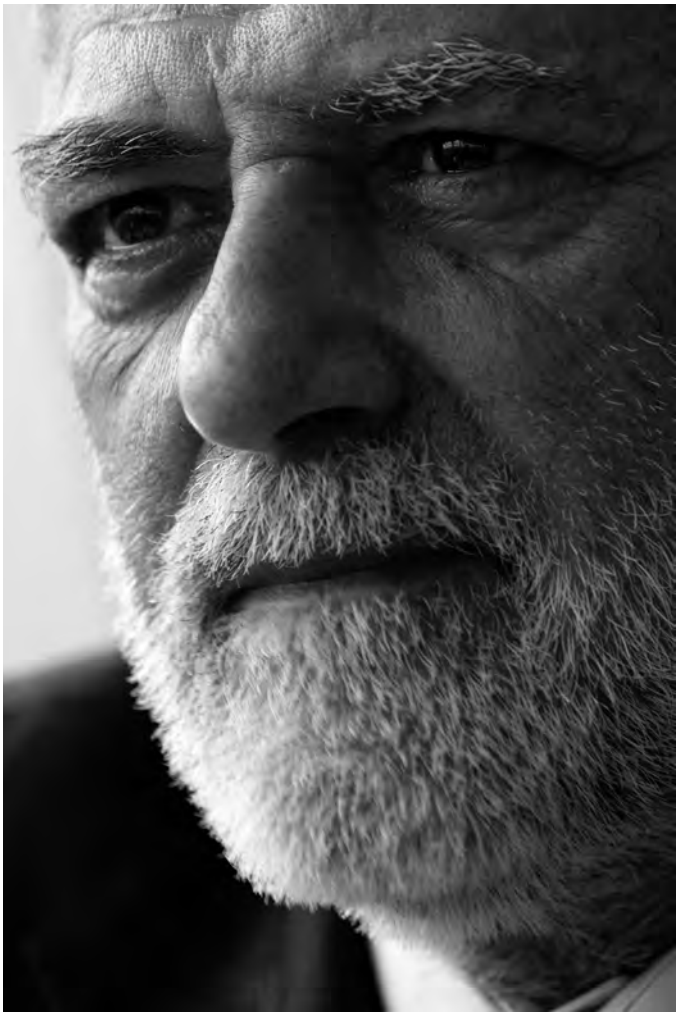

šta mu je preče izabrati? Ogromna većina Bošnjaka i ogromna većina ljudi u Bosni nisu muslimani (pristaše islama), mnogi su hrišćani i kršćani, a ima i mnogo onih, od sva tri naroda, koji ne vjeruju u Boga i njih se to možda i ne tiče, osim ako ih ne zanima istina. Ali kako to da se to malo muslimana nikad nije upitalo zašto roman *Derviš i smrt* zvanično i zdušno prihvataju baš Srbi, oni koji muslimane i islam neće i ne vole, koji muslimane malo-malo pa ubijaju i progone, kako je moguće da hvale, poštuju i svojataju jednu knjigu koja govori o Allahu, Kur'anu, tekiji i islamu? Zato što se pisac *Derviša* islamom i muslimanima nije ni bavio, zapravo se bavio površno, iz svojih literarnih pobuda i potreba nehotično napravivši bezbroj grešaka i ne pomišljajući da bi time mogao povrijediti istinu i uvrijediti jedan dio svoga naroda kojega se najzad odrekao. Nije on to, dakle, učinio namjerno i meni nije teško potvrditi da je *Derviš i smrt* najbolji roman bošnjačke književnosti, samo što ja vidim šta u njemu piše, a mnogi ne vide, a oni koji vide, a šute, šute zato što im je u interesu da je islam tako snažno i tako lijepo literarno ocrnjen. Naravno, to nisu muslimani. A

musliman koji to dvoje, da je *Derviš i smrt*, iako antimuslimanski, najbolji roman bošnjačke književnosti, ne može prihvatiti, pa šta mu ja mogu, mada takvih, haman, još nema!... I na kraju, najveći je nonsens kada se pišu književno-teoretski radovi o islamskim temama inspirisani romanom *Derviš i smrt*! Gdje su ti profesori-muslimani da upute svoje studente kako treba...? I ima li ih igdje?
I, eto, u ovom slučaju je upotrijebljeno to "muslimanska knjiga", inače ne vidim neki smisao u tome da se knjige dijele na muslimanske i nemuslimanske, kao uostalom ni ljudi.

Jedna tvoja izjava svojedobno je izazvala sablazan tzv. intelektualne javnosti. Po prilici, ustvrdio si da nisi čovjek, nego musliman. Može li se danas u Bosni biti musliman?
Pa može se reći i tako, ali rekao sam, čini mi se, da više volim da budem mali musliman nego veliki čovjek. A možda sam mogao reći i da više volim da budem malo musliman, nego puno čovjek, ili nešto u tom smislu. Ali bilo kako bilo, kao čovjek sam od Boga dat, a kao musliman sam Božjom milošću zadat i u tome je stvar. Postoje i džini, nevidljiva bića, od kojih su neki muslimani, a neki nisu. Postoji čovjek koji bi htio da bude inženjer, nije zadovoljan samo time da bude čovjek, postoji čovjek koji bi htio da bude još nešto osim to što je čovjek... Ali kad kažeš "više volim da budem musliman nego čovjek", to u prvi mah nikome ne ide u glavu.
Prije svega ne zna se šta je to čovjek, a ono što se zna, nije baš za svaku pohvalu, a ako i jeste za pohvalu, veoma je sumnjivo, nesigurno, promjenjivo i neutemeljeno. Još od djetinjstva pamtim često izgovaranu frazu dragog ruskog pisca i čovjekoljuba Maksima Gorkog: "Čovjek, kako to gordo zvuči!" Danas bi te riječi, u najmanju ruku, zvučale komično, zar ne? Ali da se načas poslužim riječima pametnijeg od sebe: "Sadašnjost zahtijeva isto ono što prošlost nije uspjela: da čovjek samosvjesno i kritički objasni čovjeka." (R. D. Laing: *Politika doživljaja*) To evropsko i ovovremeno "čovjek" vjerovatno ide od renesansnog okretanje čovjeka od Boga čovjeku, u nas, posljednjih pô stoljeća, podržano još komunističkom idejom i upravom. Kad god je Allah u Kur'anu pomenuo čovjeka, pomenuo ga je pokudno, s negativnim atributima, osim na jednom mjestu, sad se ne mogu sjetiti u kojem suretu, gdje se kaže da je Allah čovjeka stvorio u najljepšem obliku, čak, koliko se sjećam, kaže se u "savršenom obliku", ali odmah potom slijede ajeti opomene koje, interpretirani mojim riječima glase, da će Allah čovjeka, ako ne bude dobar, ako ne bude valj'o, ako ne bude kako treba i u tom smislu, vratiti u najniže nizine, bićemo vraćeni, ako smijem tako reći, do kambrijske eksplozije, ili možda čak do stromatolita... ili ko zna gdje.
Povod za taj moj sablažnjivi izričaj bio je prilično banalan. Naime, često sam slušao kako ljudi govore: " Ma, nije važno koje si vjere, važno je da si čovjek!" i muslimani su, čini mi se, nasjedali na tu floskulu.
Moja je želja biti jedino musliman i ništa drugo, sve drugo je efemerno. Tako bih bio zadovoljan, naravno, u nadi da će i Allah biti zadovoljan mnome. Svaka je dvojba vezana uz pojam čovjek, nemam nikakve dvojbe vezane uz pojam musliman. Ja bih čovjeka volio ostaviti daleko iza sebe, iako sam, nažalost, još uvijek prečesto čovjek. Doduše, jezik se ne može lišiti riječi "čovjek" i, dakako, što bi je se lišavao, pogotovo, recimo, riječi "ljudina"!
Unutar ovako naznačenog odnosa čovjek – musliman, razlika je u tome što su u polju "čovještva" stvari relativizirane, a u polju "muslimanstva" stvari se ne dosežu, pa u ovozemaljskoj, dunjalučkoj ravni, što se tiče ljudskosti, niko izgleda, za sada, nema očiglednu prednost, ni ljudi ni muslimani. Visoku razinu civilizacije čovjek je posljednjih tri stotine godina dosegao odvojivši se od crkve, u islamu nikad ništa ni u nauci ni u umjetnosti nije nastalo odvajanjem od islama, sve je uvijek bilo sukladno s njim. Ali posljednjih tri stotine

Ni u kakvoj zemlji ne mogu ostati duže od sedam dana. Nakon sedam dana hvata me nesvjestica. I što je još čudnije, može u toj zemlji biti obilje hrane za mene, ali koliko god da jedem, ja sam gladan. Samo ti mene vrati mojoj kući!

godina u islamu ništa nije ni nastalo. Čovjek danas živi u svom paklenom raju u ovostranosti i ide ka samouništenju, musliman se nada Božijoj milosti u onostranosti, jer zna da stvarnost nije ovdje.
Što se tiče toga može li se danas biti musliman, može se svuda biti musliman, čak i u Holandiji i u Americi, ali je biti musliman svuda pokuđeno, pa i u Bosni.

Humanistička religija u temelju je friške neoliberalne dogme koja pjeva himnu čovjeku i zadrto se upinje obračunati s Bogom u ljudskom svijetu (s Njim samim, naime, ne može jer nema kompetencije!). Riječ je o danas globalnoj ideološkoj narudžbi koja solidnu radijaciju ima i u ovim našim kolonijicama nastalim rasapom i ratnom demontažom nešto veće kolonijice. Što o tome misliš?
Pa imam utisak da se humanistička religija neoliberalne dogme ne obračunava toliko s Bogom u kršćanskom svijetu, s Papom, crkvama i Isusom Kristom, koliko s pojmom Allaha i postojanjem islama. Osnovni pojam humanističke religije neoliberalne dogme *ljudska prava* je pogrešan, može se reći *prava za sve ljude,* a ne može se reći *ljudska prava* jer bi onda trebalo da su ostvarena (kao što su ostvarene ljudske oči, ili ljudske ruke...); "ljudska prava" su samo još jedan vid pravde, pravičnosti, presuđivanja, samo još jedan oblik sudske prakse a samo u Bosni ima najmanje desetak različitih sudova za ljudska prava, u svijetu dakako bezbroj "svačijih" i "svakakvih" sudova za ljudska prava...
Zanimljivo je da je to zadrto upinjanje, koje pominješ (agresivni, surevnjivi ateizam), jako prisutno, čak određujuće baš u nas. I, dakako, daleko od svakog dijaloga i time mogućnosti za kreativne odnose. Ne mogu proniknuti šta to znači i zašto je tako, ali se nadam da će to jednom prestati. Nažalost, ovako, pod tim stalnim frontalnim pritiskom islamofobije sa Zapada, koja ovdje u Bosni nalazi na raznoliko i plodno tlo (i Karadžić i Tuđman su se hvastali da su evropsko predziđe islamu prema Evropi), muslimani se nemaju kad samokritički okrenuti sami sebi. A tek bi tu bilo posla.

Hajdemo, molim te, malo progovoriti o sitneži zbilje i praćakanju u praktičnoj stvarnosti. Gdje su danas Bošnjaci, a gdje njihova kultura? Je li moguće da je temeljni ton njihove socio-kulturne egzistencije u vlasti ideološkog mraka i nazadnjaštva? Enver Kazaz, naprimjer, inzistira na njihovoj "očitoj" etnofašizaciji, divljanju velikobošnjačkoga kompleksa, ali i ćosićizaciji bošnjačkih pisaca.
Pa, eto, ti si već u svom pitanju ocrtao program javnog angažmana književnog teoretičara Envera Kazaza: "ideološki mrak", "nazadnjaštvo", "etnofašizacija",

Ne znam šta sve pisca pokreće da piše osim urođenog dara, ali znam dvije stvari koje ga na to tjeraju, a to su taština i strah... I inače, baviti se umjetnošću, a ne napraviti u najmanju ruku čudo - poraz je i pad!

"divljanje velikobošnjačkog kompleksa", "kleronacionalizam", "klerofašizam", "arhaizirani identitet", "bošnjačke oligarhije" ovog ili onog vida, "ćosićizacija"... Sve te zastrašujuće definicije o Bošnjacima i bošnjačkim politikama, zapravo, sve te rigidne presude bošnjačkom narodu u kolumnama Envera Kazaza možda mogu poslužiti kao opomena, ali detekcije nisu. Sve su to, zapravo, Kazazove psovke, nekakve umstvene, književne psovke, bez sastavljanja *je* i *be*, mada se, kako čujem, pred svojim studentima ne libi ni toga. Neshvatljivo je da stvari, koje nam se obojici, i meni i njemu, događaju pred nosom, vidimo tako različito.
Svi problemi u Bosni i Hercegovini kao državi dolaze od Republike Srpske, koja od svog nastajanja i početaka, neprekidno, otvoreno, jasno, očigledno i ne skrivajući to, ruši ovu zemlju. Ništa se u Federaciji (drugom dijelu zemlje) što ne valja, što je loše i manjkavo, ne može sagledati u pravom svjetlu svoje vlastite negativnosti zbog neprekidnih ucjena te, nasiljem stvorene srpske polovice Bosne. Što se pak tiče Hrvata u Bosni i njihovog, recimo, "domovinskog rata", čovjek se stalno pita pa o kojoj se to domovini, napokon, radi...?!
Bez obzira na to u kom dobu, u kakvom društvu i u kakvom političkom sistemu živjeli, uvijek se može zateći hrpa pjesnika raznih poetika, jedan je lirik, jedan sklon misaonoj poeziji, jedan optimističan, jedan pesimističan, a jedan u svojoj poetici može biti i mračan.

E, meni dr. Enver Kazaz liči na nekog mračnog pjesnika upornog u svom mračnjaštvu i čak, kako se to samo pjesniku može i dogoditi, zaljubljenog u svoje mračnjaštvo. On je lijevo orijentirani intelektualac veoma ponosan na svoje lijevo opredjeljenje i to njegovo lijevo opredjeljenje svega ga prožima i kao ličnost, i kao književnog teoretičara i kao kolumnistu.

> Za jednu tako veliku i tako duboku knjigu kakvu sam želio napisati bio mi je potreban cio svijet i svi ljudi, sve što ima na zemlji, a usto sam htio literarnim kazivanjem, knjigom, pričom, pokazati nešto što ljudi neprekidno, oduvijek žive, a ne vide. Dakako, onaj koji je jednom umro, oslobođen je smrti, živi zauvijek. Onda bi trebalo da živi i oduvijek.

Ima u Bosni izvrsnih analitičara društvene stvarnosti i mahom su svi kao i Enver Kazaz lijeve orijentacije, ali za razliku od Kazazovih zastrašujućih definicija o svom narodu, volim pročitati njihove članke. Bilo bi također zanimljivo uporediti osjećanje bošnjačke stvarnosti kako je doživljava Enver Kazaz i osjećanje bošnjačke stvarnosti kako je doživljava publicist Fatmir Alispahić. Fatmir Alispahić je jedan od rijetkih bosanskih intelektualaca koji se posvetio demopediji, a ne negativnim stereotipima svoga naroda. (I, začudo, od svakoga i sa svih strana je napadan i, često, stravično, brutalno vrijeđan. Ako ja sam nemam hrabrosti, znanja i talenta da pišem kao on, barem mu mogu odati otvorenu hvalu i ja to uistinu uvijek, pa, evo, i u ovoj prilici, i činim). Zanimljivo je da se poslije svakog njegovog članka osjećam postiđen. I inače mi nije jasno zašto se oni bosanski intelektualci-muslimani, koji djelom, činom i riječju potvrđuju ljudske vrline kao što su vjera, identitet, patriotizam, ljubav, strah i sažaljenje za svoj stradali narod, i fizički i književno izopćavaju iz društva...

Da su sve te Kazazove metafore o biću bošnjačkog naroda nasilne, govori i činjenica da je u svoj izmišljeni, nezgrapni pojam ćosićizacije bošnjačkih pisaca jedva ugurao jedan jedini roman jednog jedinog bošnjačkog pisca, a i o tome bi se dalo polemizirati, ta, riječ je o umjetničkoj tvorbi, a po Kazazu bi to trebalo da bude pojava. Poslije okončanja agresije na Bosnu i Hercegovinu odnekuda se pojavila teza o "tri iste strane" i Kazaz svim silama nastoji bošnjački korpus ugurati u jednu od te "tri iste strane".

Zaista ne želim, ili ako hoćeš, nisam kompetentan raspravljati o ovoj temi, usto veoma cijenim, i to na jedan staromodan način, svakog naučnika, pa tako i dr. Envera Kazaza. Ali zamisli da neki Hrvat, ili neki Srbin kaže: "Ja nisam Hrvat", ili: "Ja nisam Srbin", hoće li mu iko povjerovati, pa da to ponovi i stotinu puta? Neće. A zamisli da jedan Bošnjak samo jednom izusti: "Ja nisam Bošnjak", hoće li mu iko povjerovati? Hoće! Odmah će mu svi povjerovati, i Bošnjaci i nebošnjaci... Nije li to onda malo čudno?... Ili zamisli Ciganina kako na sred ulice viče da je veliki romski nacionalist!... Ne idu svi Bošnjaci u džamiju. Samo jedna mala skupina Bošnjaka ide u džamiju, svega možda nekih desetak posto populacije, ostalih devedeset posto Bošnjaka i Bošnjakinja su, zapravo, Kazazovi drugovi i drugarice, oni su ta demokratska većina koja odlučuje.

U Bosni vlada privid muslimanstva, a onda je i taj privid hipertrofiran, nakaradno izvikan, muslimani nemaju utjecaja ni na šta, u književnosti pogotovo. I u vascijeloj Bosni su neprekidno izvrgnuti vrijeđanju, napadanju, nerazumijevanju, zastrašivanju i takvim stvarima kako ondje gdje su većina, tako i ondje gdje su manjina...

Bio bih najsretniji da mi se čini, ali bojim se da je tome upravo tako: Ivo Andrić, nedvojbeno formativan pisac jedne epohe, s velikom odgodom no ni u kojem slučaju stihijski, svakoga dana postaje sve oštrija ideološka razdjelnica, manipulativan simbolički kapital bosansko-hrvatsko-srpske kulturne identitarnosti, kojim se zatim testira naše građansko pravovjerje. Ako, primjerice, Bošnjaci iskažu stanovitu rezervu prema njegovim literarnim fikcionalizacijama (zašto ne reći i fantazmama) – a vazda je i to legitimno ako smo u polju književnosti i ako ga se na silu ne gura u historijske čitanke – učas se diže galama i buka i zavrću se šije jer je kobajagi posrijedi bošnjačka isključivost i politikanstvo. Šićar, međutim, od takve projekcije naravno imaju mali ili veliki komesari literature, ali to u cjelini nema veze s književnošću i pravom na interpretaciju, a još manje istinitošću umjetnine.

Biblioteka Republike Srpske zabranjuju upotrebu (štampanje) Andrića u Federaciji, on je samo srpski. Vodi se sudski proces između hrvatskog nakladnika iz Sarajeva i srpske zadužbine Andrićeve u Beogradu, jer je Andrić uvršten u biblioteku hrvatskih pisaca u sto knjiga u Bosni.

Potpuno si u pravu i to je to, zapravo, upravo to, historijska slika o bosanskom muslimanu se samo ponavlja, i kad Ivo Andrić u svojim djelima piše o muslimanima i kada se muslimanima spočitava kako to čitaju Andrićeva djela, to je uvijek isti nepromijenjen pogled na bosanske muslimane. Jer u tim polemikama da li je Andrić tobože, ili je uistinu ružno pisao o muslimanima Bosne, više se ne radi o tome da jeste, ili da nije, nego se radi upravo o tome što si i sam rekao, da je nedopustivo što muslimani primjećuju da ih Andrić možda vrijeđa.

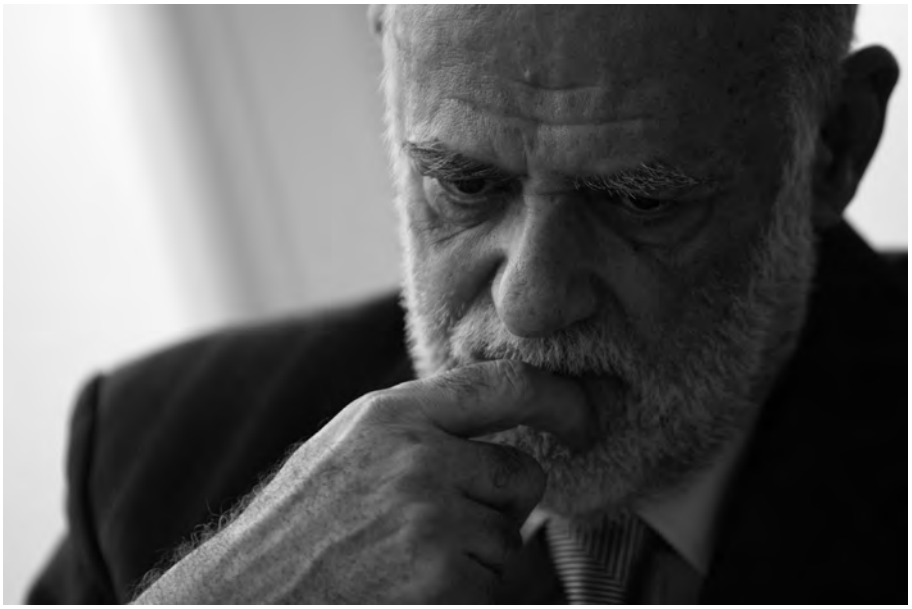

Autor si nekoliko novohistorijskih romana. U njima, čini se, tragaš za pojedinačnim i kolektivnim izvirima, posve svjestan uvira u kojima su se Bošnjaci češće nasukavali negoli komotno živjeli. U njima etabliraš potragu za identitetom pojedinca, jezika, svijesti, pamćenja i sl. Neki, poput Muzafera u *Ugursuzu*, podsvjesno oslobađaju zamukli, izgubljeni glas vlastite, ali, doima se, i narodne muke, izriču velika individualna i univerzalna pitanja i žude za odgovorima. "Obožavaju li Bošnjaci izmišljenu prošlost" - kako se pogrešno i nezgrapno pita Kazaz zanemarujući da vjerujući među njima mogu obožavati samo Boga - ili samo traže da im se prošlost vrati? To nipošto, po mom razumijevanju stvari, ne znači i povratak u prošlost.

Slika Muhammeda, alejhisselam, koji se prije četrnaest stoljeća, dakle, u prošlosti, jedne prilike, nasmijao tako da su mu se vidjeli svi zubi, i kutnjaci, je slika koja, jasna, živa i očaravajuća, potresna, uputna i podučavajuća stoji ispred mene na ogromnom, praznom i nerazaznatljivo dubokom zidu moje budućnosti. Pročitao sam u jednom hadisu da se tako nasmijao, pa iako do nas njegov lik nije dopro niti će, nije teško zamisliti tamnoputa Arapina duge crne kose, bijelih zuba... a za ovaj osmijeh o kojem govorim nije mi potrebno ni to, uostalom, to je bio gromoglasan smijeh, a ne osmijeh. A veliko je pitanje da li stotine hiljada slika lika Isaa, alejhisselam, slikanih kroz stoljeća, uistinu dočaravaju lik Isaa, alejhisselam. Ali ako ja

> *Vječnika* sam pisao dugo, pažljivo, svim svojim bićem. Kada se u mojoj mladosti (oko 1964. 24 godine mi je) *Vječnik,* otprilike i maglovito, začeo, nisam ga imao ni kao ideju, ni kao temu, ni kao misao, pogotovo ne kao knjigu, samo sam ga snažno osjećao, naslućivao, a još nisam znao ni šta će biti, ni šta će kazivati, ni kako; osjećao sam ga samo kao svoju istinu, kao svoje izistinsko srce, kao ono po čemu jesam.

sada imam pred očima taj smijeh Božijeg poslanika Muhammeda, alejhisselam, šta je tu **prošlost**? Pa ja njega upravo sada živim i volim! Šta je tu prošlo, šta sadašnje, a šta buduće?

Ne vidim šta to čovjek ima osim pamćenja i sjećanja! Davno sam se još usudio izreći da prošlost nije prošla, a da je historija jedna neiscrpna, živa, stvarna, faktička, pulsirajuća storija i za onog koji hoće da piše i za onog koji hoće da čita. I ko kaže da je historija definisana jednom za svagda? Zar su zločini u Srebrenici prošli? Ako su prošli, znači li to da ih više nema? Ako ih nema, znači li to da ih nikada nije ni bilo?... Ništa nije prošlo, sve što se dogodilo uvijek se i neprekidno događa...

Nikad neću zaboraviti drastičnu, duhovitu i iznenadnu opasku prof. dr. Kemala Zukića na promociji njegovog djela *Islamska arhitektura* (2001.) u kojem se pominju i brojna imena Bošnjaka slikara i arhitekata za koja mi u Bosni nikad nismo ni čuli, niti ih znamo. "Naše neznanje o nama je grandiozno!", rekao je dr. Zukić, upotrijebivši baš taj pojam "grandiozno". I ja sam se onda pokušao sjetiti barem jednog imena od preko pet stotina imena pjesnika Bošnjaka koji su tokom tri stoljeća pisali na turskom, perzijskom, arapskom i bosanskom jeziku i nisam se sjetio nijednog. Zaista je bošnjačko neznanje o sebi, ni manje ni više nego "grandiozno", kako se izrazio dr. Kemal Zukić. I to da Bošnjaci obožavaju izmišljenu prošlost, samo je još jedna Kazazova psovka. Mizernu zaradu donosi takva psovka...!

Ali iz utrobe zemlje, ili iz utrobe ljudske duše, magma će kadli-tadli provaliti.

Roman *Ugursuz* pisan je potpuno nesvjesno, zaista nisam znao šta to pišem. Završio sam ga kada sam napunio dvadeset šest godina, objavljen je kada sam imao dvadeset osam (1968.), ali tek trideset godina poslije shvatio sam šta je to iz njega provaljivalo. Muzafer koji kao gluhonijema nakaza sve lucidnije otkriva svoj identitet, nakaza koja je najzad progovorila, nakaza koja je poželjela da ponovo zanijemi!

Ali ako ja sada imam pred očima taj smijeh Božijeg poslanika Muhammeda, alejhisselam, šta je tu prošlost? Pa ja njega upravo sada živim i volim! Šta je tu prošlo, šta sadašnje, a šta buduće? Ne vidim šta to čovjek ima osim pamćenja i sjećanja! Davno sam se još usudio izreći da prošlost nije prošla, a da je historija jedna neiscrpna, živa, stvarna, faktička, pulsirajuća storija i za onog koji hoće da piše i za onog koji hoće da čita.

*

U Bosni vlada privid muslimanstva, a onda je i taj privid hipertrofiran, nakaradno izvikan, muslimani nemaju utjecaja ni na šta, u književnosti pogotovo. I u vascijeloj Bosni su neprekidno izvrgnuti vrijeđanju, napadanju, nerazumijevanju, zastrašivanju i takvim stvarima kako ondje gdje su većina, tako i ondje gdje su manjina.

*

Čovjek danas živi u svom paklenom raju u ovostranosti i ide ka samouništenju, musliman se nada Božijoj milosti u onostranosti, jer zna da stvarnost nije ovdje... Može se svuda biti musliman, čak i u Holandiji i u Americi, ali je biti musliman svuda pokuđeno, pa i u Bosni.

Slažeš li se s mojom tvrdnjom da tvojom romanesknom imovinom, a ona je pogolema *(Ugursuz, Karabeg, Braća i veziri, Knjiga Adema Kahrimana napisana Nedžadom Ibrišimovićem Bosancem)* vrhuni *Vječnik*? On je monumentalna saga o dugovjekom hodu kroza vrijeme. S ničime usporediva, barem koliko je meni poznato, unutar južnoslavenskih književnosti. Usuprot trendovskim duhovnim pustinjama kojima obiluje ne samo be-ha književna ponuda, moglo bi se posigurno dokazati da mu je prispodobiva ideja o književnosti kao duhovnom entitetu.

Vječnika sam pisao dugo, pažljivo, svim svojim bićem. Kada se u mojoj mladosti (oko 1964. 24 godine mi je) *Vječnik,* otprilike i maglovito, začeo, nisam ga imao ni kao ideju, ni kao temu, ni kao misao, pogotovo ne kao knjigu, samo sam ga snažno osjećao, naslućivao, a još nisam znao ni šta će biti, ni šta će kazivati, ni kako; osjećao sam ga samo kao svoju istinu, kao svoje izistinsko srce, kao ono po čemu jesam, jer sam znao da ovo mene što traje i istrajava nije ono pravo, da sam negdje duboko skriven i da taj skriveni ja otkriva *Vječnika*. U međuvremenu napisao sam sve svoje knjige ne znajući još kako da napišem *Vječnika*. Dok sam, recimo, pisao *Ugursuza,* meni su pod pero dolazile rečenice koje su se tako lijepo i tako lahko uklapale i u tkivo *Ugursuza*, ali ja sam ih prepoznavao kao *Vječnikove* i jednostavno sam ih brisao i odbacivao, a

nisam znao ni šta je *Vječnik*, ni gdje bi spadale te rečenice u *Vječniku,* iako su se, eto, skladno nizale i u *Ugursuzu*. Kada bi me nešto u životu zaboljelo, kada bi mi bilo jako teško, a tako sam se dugo vremena najčešće i osjećao, osamljivao bih se, koncentrisao i ispisivao rečenice iz *Vječnika* kojeg još nije bilo ni po zamisli, ni po imenu, ni po ideji. Osjećao sam da te rečenice pripadaju *Vječniku* po zvuku, po iskrenosti, po istinitosti, po tome što potpuno naliježu na ono o čemu govore, po neumoljivoj težnji da budu jasne i – tačne, ali gdje spadaju, kad još nisam imao ni nagovještaj kakva sadržaja koji pripada *Vječniku*, nisam znao; prepisivao sam te pasuse istrgnute iz nekakvog teksta koji nigdje još nije postojao, prenosio ih na komade malo debljeg papira i vatrom nagorijevao ivice papira da izgleda kao da sam dio starog rukopisa spasio iz nekog požara, a onda takve nagorjele papire dugo nosao po džepovima i ponekad ih čitao sebi za utjehu i izdaleka pokazivao ponekom prijatelju... Pa ipak sam jednostavno znao da to pripada samo i jedino proznom tkivu *Vječnika*, iako ga još nigdje nema. I, te, takve, jednostavne a kompleksne rečenice su me sabirale, sažimale, vraćale zbilji, vraćale u žive, obnavljale moju snagu, liječile moju dušu, oslobađale me patnje, ulijevale ogromnu nadu da će me jednog dana (takve rečenice) negdje izvesti, izvesti na selamet i kao čovjeka i kao pisca. Ja sam tada zapravo krišom, samozatajno, doduše (i srećom), samo književno, težio savršenstvu svom svojom snagom. I tako četrdesetak godina.

Odmah, od samoga početka, ideja *Vječnika* je bila, dakako, smrt. Šta bi drugo bilo dostojnije mog krajnjeg zanimanja? I to čovjek koji je umro, pa oživjevši – živio. Zanimalo me je kako se vidi ovo što čovjek živi iz vizure onoga koji je iskusio smrt, pa sve ponovo gleda. Trebao mi je samo jedan malo drugačiji, ali potpun ugao gledanja; činilo mi se da se tu nalazi nešto otkrivalačko, nešto što nam je nadohvat ruke, a što ne vidimo, jer je možda preblizu. Odmah se, naravno, ukazao Lazar koga je iz mrtvih uskrsnuo Isus Krist. I u prvi mah mi se činilo da je to - to. Lazar je uistinu imao to iskustvo umrlog. Ali to iskustvo Lazarovo bilo je pod mojim perom teško iskustvo i nekako ograničeno, suviše lično, kratkotrajno.

Onda se Lazar ugasio sasvim, jer smrt je nešto s čim se nije igrati, smrt je definitivna, ako se umre, zaista se umre, nema se kud! Moći jednog Božijeg Poslanika, u ovom slučaju Isaa, alejhisselam, i uskrsli Lazar nisu mi mogli biti od pomoći, to što se dogodilo Lazaru je čudo, a meni je bio potreban samo malo drugačiji, ali iskustven, iskušan, odživljen pogled na ljudsku svakodnevicu, ljudske odnose. Ovdje, s uskrslim Lazarem, sam imao samo ekskluzivan fenomen. A ja sam želio da moj junak, osim što ima iskustvo s onu stranu života, bude i živ, da ponovo uistinu živi. A to ne može mrtav. Kada je Lazar uskrsnuo, svi su mogli vidjeti i uvjeriti se da je u njegovim očima zaista bilo usađeno mračno i strašno iskustvo smrti, više nikakve vedrine i radosti nije bilo u njegovom pogledu. A ja nisam htio to. Zapravo, i sada kada pomislim na *Vječnika* koji je, eno, za sada, barem u dvije knjige, zgotovljen (*Vječnik* i *El-Hidrova knjiga*), meni se čini kao da sam jagodicom svoga prsta trebao dodirnuti jednu jedinu tačku na nebeskom svodu i tada bi se vrata otvorila za *Vječnika* i ja bih ga ugledao. Ali koja je to tačka na ogromnom nebu ponad mene, a mogao sam je potražiti i darnuti samo jednom? Oni koji igraju Bingo mogu okušati svoju sreću svake sedmice, a ja sam imao samo jednu priliku za cio svoj život. I rekao sam, ako sve stavljam na jednu kartu, pa merak je i propasti. I ja sam tu tačku našao i - darnuo je!

Dugo, dugo gledao u nebo, ispružio ruku i prstom dotakao

nebeski svod. I zasada sam napisao *Vječnika* i *El-Hidrovu knjigu*... I nije mi nikakav merak propasti, što se toga tiče!
Za jednu tako veliku i tako duboku knjigu kakvu sam želio napisati bio mi je potreban cio svijet i svi ljudi, sve što ima na zemlji, a usto sam htio literarnim kazivanjem, knjigom, pričom, pokazati nešto što ljudi neprekidno, oduvijek žive, a ne vide. Dakako, onaj koji je jednom umro oslobođen je smrti, živi zauvijek. Onda bi trebalo da živi i oduvijek. Tako sam se obreo u drevnom Egiptu i to što sam dalje i dublje u prošlost mogao, sve do u 2950. godine prije nove ere. Da sam imao smjelosti, trebalo je da odem do Atlantide. Ali suviše je tanano i osjetljivo to što se ljudska osjećanja kroz povijest nisu u bitnom, osnovnom, izmijenila da bi ostalo o čemu bih pisao moglo biti netačno, ili izmišljeno. (Ljudska povijest je ionako fantastična, pa i kad je tačna!) Tako se pojavio staroegipćanin, pisar Neferti. Ali se pojavio i pojam zamiranja. Neferti je zamro, a nije umro, ali je njegovo zamiranje bilo iskustvo smrti.
Sada iz iskustva smrti može da kaže šta i kako vidi, a živ je, za razliku od Lazara koji gleda mrtav, jer je dignut iz groba. Ali život i smrt su samo u Božijim rukama, ako to pisac ne zna, onda griješi, ili piše nešto drugo, a ne ono što treba, ne istinu, ne ono što je pravo i tačno. Usto, moralo se dogoditi i ovo: kakvi su ljudi? Svakakvi, da ne kažem, uglavnom, hrđavi... Ali niko i ništa ne poriče da se nekad negdje može roditi i sasvim dobar čovjek, sasvim dobar i u dobrim prilikama. I da mu se, doduše, barem za kratka vijeka, ne dogodi ništa što bi ga obatalilo. A kada kažem *obatalilo*, hoću da kažem usmrtilo, psihički ubilo. To je Neferti. I ostaje samo još to da shvati da je smrt u greški, grijehu, i da se sklanja i povlači ako nije siguran da može živjeti čestito i kako treba. A šta znači ne griješiti zna odmah čak i dječija duša, to nije teško shvatiti. Čovjek instinktivno osjeća kad griješi i te se stvari u ljudskim odnosima nisu promijenile tokom ovih pet milenija povijesti. Gubitak integriteta, gubitak duše (što je jednako s čovjekom psihičkom smrću) čovjek osjeća jednako na svim meridijanima i u svim vremenima. Ali možda je najveće čudo što je Neferti rođen kao dobar čovjek, možda veće i od njegove dugovječnosti, jer kada nakon zamiranja shvati da je kakva pogreška, njegova, a često i tuđa, korak smrti, on već stvari donekle uzima u svoje ruke. On, doduše, može stoljećima, čuvajući se grijeha i pogrešaka, uzmicati smrti, ali ne znači da je sasvim može preuzeti iz Stvoriteljevih ruku. I on to naslućuje od samoga početka, još

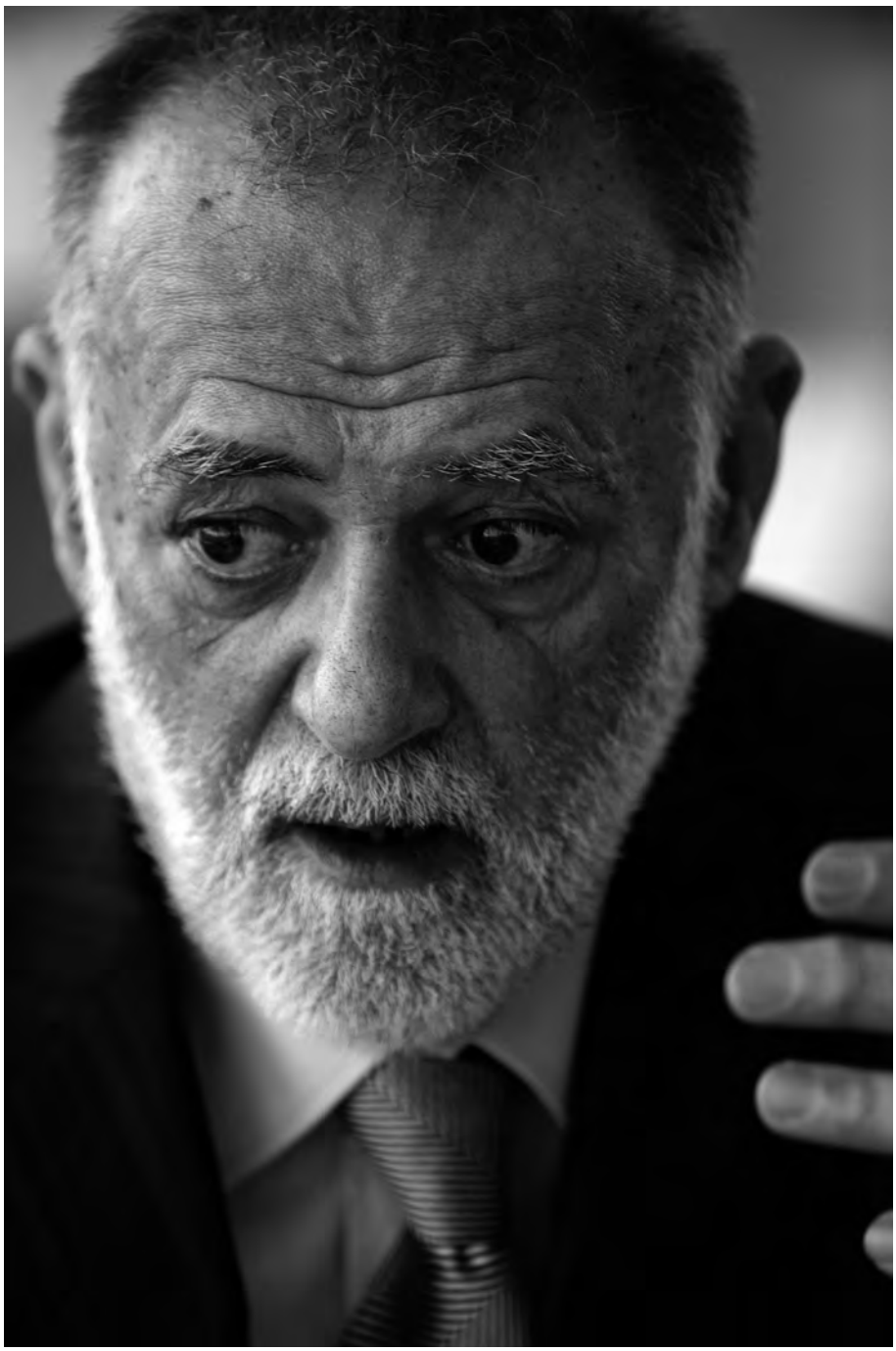

u Egiptu, zna "da nad njim neko bdi". Čovjek ima dvije smrti, jednu koja je u Božijim i jednu koja je u njegovim rukama. Ona koja je u Božijim rukama Nefertija se ne tiče, nju ne može ni odgoditi, ni pomaknuti, tiče ga se ova koja zavisi od njega. Jer ako mu Bog dadne da živi dugo, stoljećima, od Nefertija zavisi hoće li mu življeti biti teško, ili lahko. Biće mu lahko ako ne bude živio grešno, a biće mu teško ako se oda zlu.

Zašto je Bog nekom ljudskom biću podario dugovječnost, ne moramo znati ni mi, ni čitaoci, ni sami Neferti, bilo bi zanimljivo da znamo, ali ne moramo. Ali tek kada se suočimo s tom nevjerovatnom činjenicom Nefertijeve dugovječnosti (on je do sada, 2011., odživio oko pet hiljada godina), shvatimo da Feniks nije izmišljen! To je, kao što znamo, ptica koja se svakih pet stotina godina rađa iz vlastitog pepela. Znači ima i to! Niti je moguće da Neferti živeći tako dugo nikako i nigdje ne pogriješi, pa znao za to, ili ne znao, niti je mnoge godine moguće živjeti bolestan i star. I Neferti zaista živi neprekidno svoju najbolju životnu dob. Šta se zbiva nakon proživljenih pet stotina godina? Neferti stari onoliko dana koliko je grijeha za to vrijeme počinio. I ako grijesi nisu veliki, on se ponovo podmlađuje i nastavlja svoj hod izbjegavanja duševne smrti u svim tim svojim raznolikim životima u ovoj, ili onoj zemlji, s ovim, ili onim narodom. I, eto, sve je, izgleda, postavljeno kako treba. Pa ipak, Neferti je plod mašte jednog pisca iz Bosne, nema Nefertija na velikoj mapi književnosti. I pitanje je hoće li on na toj mapi postojati? Ne bi li bilo nužno predočiti čitaocu još kojeg dugovjekog iz riznica svjetske kulture i književnosti da se vidi da Neferti nije usamljen, a prirodno bi bilo da se Neferti s njima i upozna i uporedi, hem ima vremena, hem dugovjekih i besmrtnih i nema baš mnogo na spisku.

> Osnovni pojam humanističke religije neoliberalne dogme *ljudska prava* je pogrešan, može se reći *prava za sve ljude,* a ne može se reći *ljudska prava* jer bi onda trebalo da su ostvarena (kao što su ostvarene ljudske oči, ili ljudske ruke).

Prvo dugovjeko ljudsko biće koje je pisar Neferti potražio bio je Utnapištim iz *Epa o Gilgamešu*. Utnapištima je našao negdje u Mezopotamiji i s njim i s njegovom ženom, na svoju veliku radost i zadovoljstvo, proveo jedno vrijeme, živio i družio se. Utnapištimu je bila data besmrtnost koja, dakako, zavisi od besmrtnosti ljudskog roda, ali je i takva u Nefertiju izazivala ogromno čuđenje i znatiželju. Jer Neferti je znao da, iako dugovjek, on sam može umrijeti svaki čas. Na pisarevu žalost, to drugovanje s Utnapištimom nije potrajalo, jer je velika razlika između njega, Nefertija, kao, da ipak kažemo, obična čovjeka, i jednoga Utnapištima kome je Ea podario besmrtnost. Razlike u relacijama kojima je obdaren Utnapištim s relacijama kojima je obdaren Neferti su zaista velike, bez obzira na već ostvarenu čudesnu dugovječnost egipatskog pisara od sedam stotina i petnaest godina tu u dvadeset i drugom stoljeću prije nove ere. (*Vječnik*, str. 72., Zalihica, 2008.) Potom sam samo jedan jedini put u nekoj Hegelovoj knjizi, u kojoj se na jednom mjestu raspravljalo o grčkom pojmu besmrtnosti, u jednoj fusnoti naišao na podatak da se pominje neki Grk koji je umislio da je besmrtan i nikada više, ni do dan-danas, i pored upornih pokušaja, niti sam našao tu knjigu, niti tu fusnotu, ali iz te fusnote je nikao Aidenej. O Utnapištimu je Neferti čitao, a za Aideneja čuo, ali je potražio i našao obojicu. Aidenej je izmaštan, taj lik je u cijelosti plod moje mašte, ali je Nefertijev, odnosno tada već Abdullahov susret s Ahasverom u Šamu, potkrijepljen mnoštvom činjenica, jer o Ahasveru, Lutajućem Jevrejinu, znaju u svim zemljama Evrope, pa i Amerike već nekoliko stotina godina. I o njemu su razni pisci pisali na različite načine. U *Vječniku* je jasno predočena jedna bitna stvar zašto je staroegipatskom pisaru već milenijumima svaki dan života ispunjen zadovoljstvom i radošću, a Ahasveru, već tih prvih osam stotina godina života, gorčinom i teretom. Zašto staroegipatski pisar želi da živi zauvijek, a Ahasver ne želi da živi više nijedan dan? Odgovor je veoma nalik sebi: zato što je Jevrej u svom životu i nehotično često griješio, a Egipćanin, najprije nehotično, a onda i svjesno, nije griješio nikako (onoliko koliko je to, naravno, običnom smrtniku uopće moguće). Duševno umrlom čovjeku život je nepodnošljiv (vampir

> Svom snagom sam htio i želio da moje riječi budu tako potpune da kad napišem kiša, papir bude mokar. I ja sam dolazio do zida savršenstva; da, do zida, preko se nije moglo. Bio je to ogroman, kao od svjetlije boje granita, uglačani zid iza kojeg jeste bilo potpuno savršenstvo.

ima druga rješenja). Kao legenda Ukleti Jevrej je mnogo određeniji nego Ukleti Holandez na čijem brodu staroegipatski pisar, u šesnaestom stoljeću nove ere, plovi gotovo sedam godina. Ahasvera se, manje-više, ni u čemu nije moglo mijenjati. U Holandeza, osim određenja da ga je Bog prokleo da luta morima, moglo se promijeniti mnogo šta, čak i ime. Tako u *Vječniku* Holandez okončava svoju sudbinu u Jadranu, a ne, recimo, u nekom norveškom fjordu. Za razliku od Egipćanina, i Jevrej i Holanđanin svoju dugovječnost nose i osjećaju kao tešku, nepodnošljivu kaznu. Potom se pojavljuju Arapin El-Hidr i Perzijanac El-Kaim. El-Hidr živi ko zna od kada i živjeće ko zna do kada, jer se napio vode života (Hajata); El-Kaim, kao šiijski imam, nakon male, živi veliku skrivenost. I El-Hidr i El-Kaim su sveti, bezgrješni ljudi i ne osjećaju teret vremena. Ni Indijac budisatva Baradvađa ne osjeća teret vremena, iako je dugovjek poput Egipćanina, Mezopotamca, Jevreja, Holanđanina, Arapa i Perzijanca, on osjeća samo teret uskraćenosti paranirvane. I to je šest dugovjekih koje glavni junak *Vječnika* susreće u svom dugom životu i čije sudbine poredi sa svojom.

Ipak, zašto neki svoj dugi život osjećaju kao kaznu, a neki ne?

U samim počecima, kada se tek stao nazirati, *Vječnik* se zvao *Jednodnevni* (išlo se na to da čovjek živi kratko, kao vodeni cvijet – simbolično jedan dan, otuda *Jednodnevni,* jednodnevni kada se uzme u obzir Nefertijeva dugovječnost i pet hiljada godina ljudske civilizacije), a kako se htjelo pokazati fantastiku realnog u svim sferama ljudskog života, vanjskim i unutarnjim, knjiga je imala i jedno vrijeme radni naslov *Ačovjek*, u smislu ne-čovjek, ne u smislu nečovjek, ili nadčovjek, nego u smislu neke realne potpune izokrenutosti onoga što je ljudsko biće. Po mom mišljenju, najbliži sam takvoj viziji u *El-Hidrovoj knjizi*, ako se u njoj prate odnosi stvarnog i nestvarnog. Jedan od *Vječnikovih* radnih naslova bio je i *Posljednja knjiga ovoga svijetu*. Pišući *Vječnika* i žudeći napisati posljednju, potpunu, apsolutnu knjigu, poslije koje više ne bio bilo knjiga, nekoliko puta sam dolazio do zida savršenstva. (Da se piše posljednja knjiga odavno to dokazuju Džojs, Kafka, Beket i Borhes; a kada sve nestane, pa i posljednja knjiga napisana rukom čovjeka, i kada Bog Zemlju raščerupa k'o šaku vune, ostaće jedino Tolstoj i Dostojevski!)

Zaista sam svom snagom žudio napisati potpunu knjigu dajući joj sve što je tražila, pa čak i onda kada je to što je tražila prevazilazilo moje znanje i nadilazilo moju pretpostavljenu spisateljsku vještinu. Ona bi jednostavno rekla: ako me hoćeš – moraš to. Pa ja to ne znam. Šta me briga, tvoj problem!

Osim do zida savršenstva dolazio sam i do jednog dubokog bunara u čijoj tami bi na površini vode s vremena na vrijeme bljesnuli repovi i repići rečenica, krajevi, posljednje riječi rečenica, začudo, nikad počeci. Hitro bih sunuo rukama dolje u taj bunar, hvatao rečenice za repove, bacao o plafon iznad glave u svojoj sobi, one bi padale na papir ispred mene, a ja ih hitro olovkom bilježio dok nisu iščezle.

Svom snagom sam htio i želio da moje riječi budu tako potpune da kad napišem kiša papir bude mokar. I ja sam dolazio do zida savršenstva; da, do zida, preko se nije moglo. Bio je to ogroman, kao od svjetlije boje granita, uglačani zid iza kojeg jeste bilo potpuno savršenstvo. Ali tamo za mene i, inače, za ljude, nije bilo ničega, ničim se nisi mogao okoristiti. Štaviše, morao sam se nekoliko koraka odmaknuti od zida, ovamo, unazad, da bih mogao da pišem. Ako bih se primakao zidu, tamo je sve prestajalo i ja sam izbe-

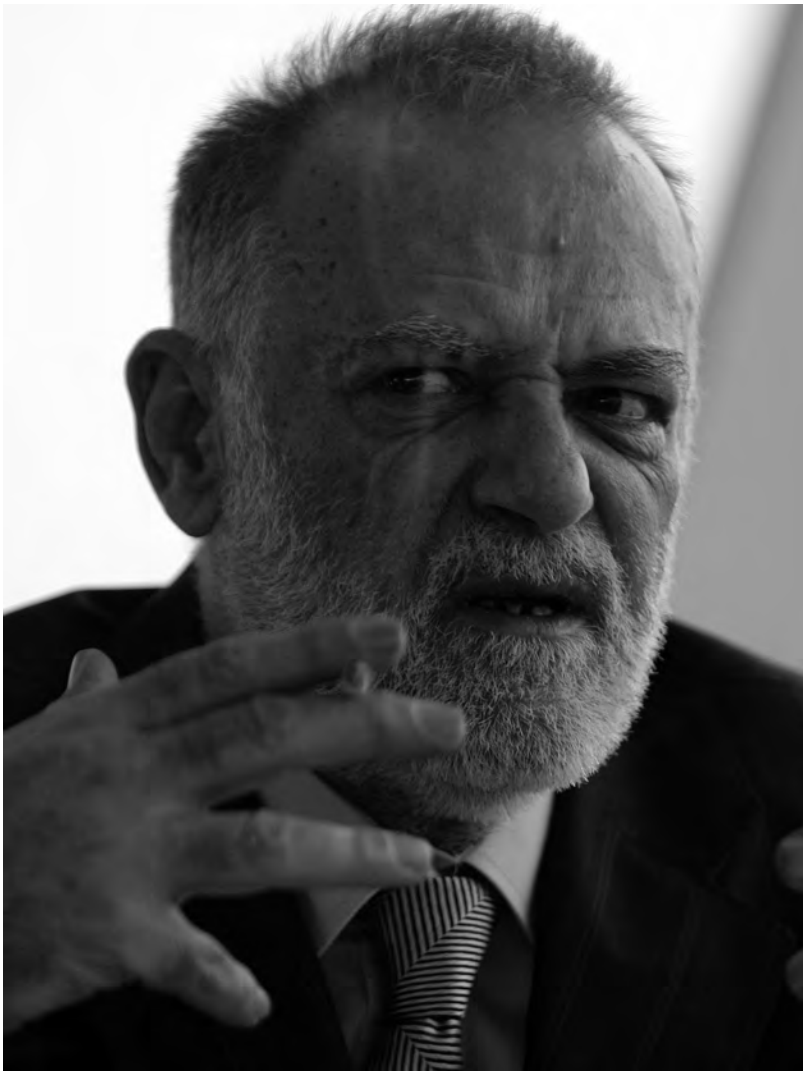

zumljen hvatao objema šakama svoj pisaći sto za kojim sam sjedio pišući *Vječnika*, potom naglo ustajao od stola i kao bez glave bježao i od pisanja i od kuće i od svega. Danima sam lutao uokolo i danima mi je trebalo da se ponovo saberem. Pa ipak *Vječnik* je napisan kako je mogao i morao biti napisan u devet poglavlja do 2005. godine, a onda i u još deset poglavlja *El-Hidrove knjige* 2010. *Vječnik* išće još jednu knjigu koja bi ovamo gledala iz daleke budućnosti, ali pitanje je da li ću imati snage da je napišem, jer odjek na koji su naišli *Vječnik i El-Hidrova knjiga* nije ni blizu mojim nadanjima i očekivanjima i to u meni ubija volju da nastavim pisati...

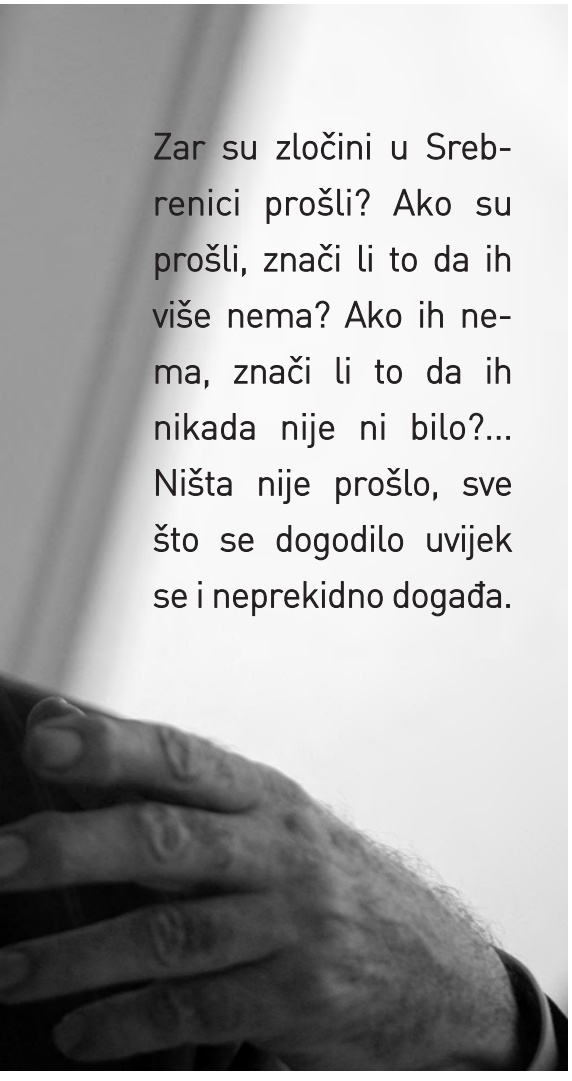

Pokušaji šlampavoga književnokritičkoga unižavanja *Vječnikovih* vrijednosti, međutim, događali su se na dva fona – estetskom, u smislu kritičarskih insinuacija da je glavni protagonist Vječnika Abdullah Misri el-Bosnawi plošan, plakatan lik, i ideološkom – da je *Vječnik* metafizička bajka s tezom, vertikalno impostirana. U njemu je Bog, naime, i stvarni i simbolički kapital. Zašto bi to bio razlog za panjkanje svjetonazora upakirano u tobože književnokritičku argumentaciju? Uopće, što misliš o (dis)kvalifikacijama po kojima su duhovne istine anakronizmi, a vjera patrijahalan institut koji se ima protjerati iz književnosti? Ako i malčice pretjerujem, ne može se odreći da je u recentnoj zapadnoj književnosti teško naći naratora konstituiranog na vjerskoj podlozi.

Nalazimo se u vremenu potpune halabuke, potpuna sljepila, vremenu u kojem je umjetnost uvreda, kako neki dan reče jedan poznati savremeni domaći dramski pisac. Ti *"pokušaji šlampavoga književnokritičkoga unižavanja Vječnikovih vrijednosti"* uglavnom su rezultat pogrešnih, netačnih premisa o romanu, a ponekad se romanu prilazilo i na krajnje surevnjiv, književnom vrednovanju neprimjenjiv način. Ponekad se romanu prilazilo kao da se radi o piscu početniku. Ali čini mi se da *Vječnika* još niko nije kako treba pročitao, ni oni koju su mu prilazili s ljubavlju i dobrohotno, ni oni koji su mu prilazili s mržnjom i predrasudama. Svima je promaklo da pročitaju ono što piše! *Vječniku* su svi sudili i presuđivali, niko ga naprosto nije čitao. Što se tiče samoga islama, od devet poglavlja romana samo se jedno, i to sedmo, bavi, uslovno rečeno, islamom, jer sve vrijeme, uvijek pišem samo svoju priču, pa ipak kao da je islam bio nepremostiva prepreka da roman bude pročitan. "Iako se to ne tvrdi baš eksplicitno, postoji u ovom romanu neka vrsta muslimanske samosvijesti zasnovane na stavu da je islam superioran drugim velikim monoteističkim religijama jer 'zna više od njih'; u sebi supsumira proroke i učenja prethodnih religijskih sustava. Islam, u Ibrišimovićevoj interpretaciji, ne negira ni ne unizuje druge religije, ali ukazujući im dužno poštovanje, on ipak polazi od postavke da tek vjersko učenje proroka Muhameda nudi pravi, potpun i ispravan put do Boga." (Velimir Visković: *Je li Vječnik doista postmodernistički roman?*, Odjek, Sarajevo, 2007.) Također: "Allah je čvrsta točka o koju je oslonjen svjetonazor naratora, a i autora ovoga romana." (Isto, V. Visković, Odjek, Sarajevo, 2007.) "Dosadašnji uvid u recepciju govori mi da dio javnosti ovu knjigu doživljava kao vrhunsko, dugo iščekivano djelo koje može imati ključnu ulogu u nacionalnom i vjerskom osvješćivanju Bošnjaka, djelo koje im vraća samopoštovanje nakon svih patnji i poniženja kojima su bili izloženi u posljednjem ratu, koje ih vraća religiji koja čini njihovu ljudsku bit i tijesno je prepletena s bošnjačkim etnicitetom." (Isto, V. Visković, Odjek, Sarajevo, 2007.) "Oni, pak, bošnjački intelektualci koji suvremenu Bosnu doživljavaju kao sekularnu državu, s jačim osloncem na Europu i suvremenu zapadnu umjetnost, zasigurno u Ibrišimoviću neće prepoznati svojega barda." (Isto, V. Visković, Odjek, Sarajevo, 2007.) Ja se g. Viskoviću zahvaljujem na zapažanjima, ali nijedna od navedenih implikacija *Vječnika* nije bila moja književna intencija. Usto sam, ako smijem dodati, i to nimalo formalno, najdubljeg uvjerenja da roman *Vječnik* po svemu pripada evropskoj književnosti i savremenoj zapadnoj umjetnosti, nadam se, obogaćujući ih...

Zašto se kultura zaborava nametnula kao carinik svemu što se sjeća? Zašto je motiv ljudske dugovjekosti/besmrtnosti ispao iz vremana, iz mode? Uostalom, zašto on slobodarski duh, ako je uistinu slobodan, uopće živcira? Imam dojam da je pitanje grijeha, koje obilato tematiziraš, likvidirano iz književnosti i da je i ono također "uteg" *Vječniku,* štoviše jedan od ključnih.
Da je ovo što gledam, pjevam i mašem rukama sve? Ja u to ne mogu da vjerujem. U to čovjek, uostalom, nikada, od samoga svog početka, nije ni povjerovao. Nema ništa od kazne, grijeh se mora ili spriječiti, ili oprostiti. Pa o čemu se zapravo radi? Pa ni o čemu, samo o uljudbi. Pa i kad je *Vječnik* u pitanju, radi se samo o uljudbi. Do sada je bilo mnogo neuljudnoga u odnosu na *Vječnika.*

***Knjiga Adema Kahrimana* iz drukčijeg je "ključa", iz svjedočenja neposrednog užasa. Ona nastoji spriječiti već počinjeni zločin.**
Februara mjeseca 1992. godine napisao sam članak pod naslovom "Srpske duše i četnički naum". Dozvoli mi da ti citriram dvije-tri rečenice: "...Samo nikada više neću zaboraviti da je muslimanski narod protjeriван sa svoje hiljadugodišnje zemlje, ubijan i satiran. I sabijan u riječ "neopredijeljen". Više nikada neću zaboraviti da je 1991. godine jugoslovenska vojska otvoreno stala na stranu samo Srba, iako su tu vojsku pravili i plaćali svi narodi Jugoslavije, i neću nikada zaboraviti da srpska stranka u Bosni i Hercegovini moju dušu rastavlja, pritiskajući me svakojako, od duša mojih prijatelja Srba. A da ne govorim napamet, evo prizivam i pozivam ovih devet srpskih duša." Potom članak pod inicijalima imena i prezimena devet ljudi, Srba, koje sam znao i poznavao, opisuje njihove duše. Evo ponovo inicijala tih ljudi: B. P., B. S., G. V., S. T., M. Č., M. A., D. Š., Đ. S. i D. Š. Za neke od njih, dvadeset godina nakon što sam članak napisao, ne znam ni gdje su ni da li su živi, ali nijedan od njih niti je prišao četnicima, niti je otišao u četnike. Ponosan sam na tu, pretpostavljam – slučajnost! (Pogledati: N. Ibrišimović: *Izabrana djela*, Svjetlost komerc, Sarajevo, 2005., *Ruhani i šejtani inspiracija*, str. 34.)
Kao što namirem nad *Bismillom* kojom je Allah, uzdam se trajno, pomilovao bosanska brda, isto tako namirem i nad katoličkim dahom i mirisom Bosne koji kao pčela matica oko sebe skuplja i emanira, recimo, fra Mirko Majdandžić, gvardijan Fojničkog samostana. Kažem namirem, jer moja je snaga mala za nešto pregnantnije, snaga jednog jedincatog ljudskog bića.
I to su dvije sličice iz života mene-Bošnjaka naspram onoga što se zove bosansko srpsko-pravoslavno i naspram onoga što se zove bosansko hrvatsko-katoličko u jedinoj mi zemlji i domovini. Dvije nemoćne sličice naspram užasnog i krvavog bosanskog usuda.

Božjim određenjem ovdje se razgovor s Nedžadom Ibrišimovićem završava. Smrt ga je naprasno prekinula. Kako rekoh, posljednja dva odgovora ostala su tek skica. Želio sam, željeli smo Nedžad i ja razgovarati još o mnogočemu, osobito o El-Hidrovoj knjizi. Stoga, kao nekovrsnu kompenzaciju za naš nedovršeni posao, Behar objavljuje svojevrsni autopoetički tekst rahmetli Nedžada o El-Hidrovoj knjizi. Kao satisfakciju za El-Hidrovu knjigu i njezina autora, a možda ponajprije našu utjehu.

Bez obzira na to u kom dobu, u kakvom društvu i u kakvom političkom sistemu živjeli, uvijek se može zateći hrpa pjesnika raznih poetika, jedan je lirik, jedan sklon misaonoj poeziji, jedan optimističan, jedan pesimističan, a jedan u svojoj poetici može biti i mračan. E, meni dr. Enver Kazaz liči na nekog mračnog pjesnika upornog u svom mračnjaštu, čak zaljubljenog u svoje mračnjaštvo.

Nedžad Ibrišimović o *El-Hidrovoj knjizi*

Ovdje bi ponajbolje bilo opisati sadržaj knjige, o čemu se u njoj radi, mada mi se to čini i teško i pogubno i ne znam na šta će izaći. Ali, hajde da pokušam. Ono što bi me zavelo u opširnost, nastojaću izbjeći i preskočiti. Naravno, da je nečija tuđa knjiga, ne bih smio ovako.

Drži se da je El-Hidr onaj čovjek iz Kur'ana kome je Allah dao posebna znanja i da je to čovjek koga Musa, a.s., susreće i jedno vrijeme ide za njim čudeći se Hidrovim postupcima, jer ih ne razumije. El-Hidrovo se ime u Kur'anu ne pominje. El–Hidr, dakle, živi ko zna od kada i živjeće ko zna do kada, ali se rijetko kad i gdje obejani i kome pokaže. Abdullah Misri el-Bosnawi, junak *Vječnika* i *El-Hidrove knjige,* živi također dugo, gotovo pet hiljada godina i za tih pet hiljada godina jedanaest puta je ugledao El-Hidra i to svaki put sekundu-dvije, osim jednom kada mu Hidr dolazi kući u Sarajevo 1530. godine, ostane s njim svu noć od ikindije do sabaha i za to vrijeme večera, klanja i napiše ovu knjigu. Kako je Hidrova knjiga keramet, to jest čudo koje, ako bi se prokazalo, odmah bi nestalo, jer evlije skrivaju svoja čuda, ne smije se znati da su oni ta čuda izveli, Abdullah četiri stotine i tri godine čuva tu knjigu i nikome je ne pokazuje. On je knjigu bezbroj puta pročitao i to svaki put drugačije, kako se knjige, uostalom, inače i čitaju ako se čitaju ponovo, svaki put drugačije! Iako ima knjiga koje te ne vuku da ih pročitaš ni drugi put, a kamoli nekoliko puta. Godine 1933. Abdullah odluči da *El-Hidrovu knjigu* prevede na bosanski i on je prevede, ali onaj rukopis na arapskom, koji je svojom rukom ispisao Hidr, nestane, ispari... I ovo što sada imamo u ruci to je ono što je Abdullah svojim skromnim moćima mogao od one prave knjige da sačuva. Sami Hidr mu kaže da ako bude prevodio njegovu knjigu biće to u najmanju ruku blijeda kopija, a možda čak i krivotvorina njegove knjige, ali Abdullah je uradio šta je umio, znao i mogao - to jest ja!

Kad Hidr posljednji put gurne Abdullaha u svoju knjigu, kaže mu: "Nećeš iz ove knjige izaći onakav kakav si u nju uš'o, pa taman se naglavu nasadio." A to i ja kažem svakome onom koji pročita *El-Hidrovu knjigu*: da neće ostati isti kakav je bio kada je počeo ovo čitati i kada bude završio. Neće biti isti onaj kakav je bio kada zaklopi korice ove knjige, pa nek' gleda, neka vidi da li se u čemu promijenio, o čemu je počeo razmišljati, ili šta mu je u pamet pošlo dolaziti.

Hidr živi tako dugo zato što se napio vode Hajata, Vode Života, a našem Abdullahu, običnom smrtniku, sami Allah je od svoje volje dao da živi gotovo pet milenija i niko ne zna koliko će ga pustiti još da živi. I Abdullah se ne boji toliko kada će ga Allah uzeti sebi, nego se najviše boji i od toga stalno preza i dan i noć, iz stoljeća u stoljeće, iz milenija u milenij, od zemlje do zemlje, da mu duša ne umre, pa da onda tako s mrtvom dušom u prsima živi dok mu Allah, dž.š., ne kaže stani, dosta je. Abdullah se, gdje god bio, šta god radio, s kim god općio, stalno čuva da dušu svoju ne isprlja i ne obatali, jer je svjestan toga da se s takvom dušom ne može živjeti rahat ni dan a kamoli, recimo, stotinu godina, bila bi to onda patnja nesnosna. Od Allaha, dakle, zavisi koliko će živjeti, a od njega sama *kako* će živjeti. I nema tu nikakve nekakve vječnosti i u tom smislu. "Imenica vječnik, za razliku od Vječni, što bi pripadalo, odnosno pripada samo Uzvišenom Stvoritelju, opisno je, posredno ime, dugovječnog svjedoka u Vremenu", kako to lijepo

kaže profesorica bosanskog jezika, gđa. Meliha Terzić. I to je glavna stvar i *Vječnika* i *El-Hidrove knjige* što se tiče kakove misli i upute u tim mojim dvjema knjigama koje su tijesno sljubljenje jedna s drugom. A ta uputa, kada bi se skroz pojednostavila, bila bi samo u tome da bi ljudi trebali što uljudnije da se ponašaju među sobom. To izgleda kô malo, ali nije.

Svaka knjiga je od slova, pa i ova, ali u *El-Hidrovoj knjizi* slova se mogu i jesti i piti i udisati i, dakako, čitati. Da napišem takvu knjigu da riječi i slova ne budu samo odozgo odštampana po stranicama knjige nego da se slova i riječi mogu i jesti i udisati i da se može hodati po njima, palo mi je na pamet kada sam imao sedamnaest godina, ali sam taj postupak primijenio tek u devetom, posljednjem poglavlju *Vječnika* i onda ovdje, u *El-Hidrovoj knjizi*, dakle pedeset godina pošto mi je to naumpalo. To jeste neobičan postupak i književni eksperiment i ja sam se malo pribojavao da će taj eksperiment, kao i svaki književni eksperiment, smetati čitanju, štrčati u knjizi, ali začudo nije i u *El-Hidrovoj knjizi* pokazao se veoma plodotvornim i mada je dosljedno proveden, kroz cijelu knjigu, sasvim se djelotvorno uklopio i na koncu konaca kao da se i ne primjećuje. I meni je veoma drag i dragocjen.

I tu u *El-Hidrovoj knjizi* ima, haman, veoma smjela rečenica koja glasi: " Zar ne znaš da je čitati i živjeti jedno te isto?" Kažem smjela jer se uvijek govori otprilike ovako: knjiga je jedno, život je drugo, ili: koliko ima života u toj knjizi, ili: to je knjiški papirnato, nije životno, i tako u tom smislu. Zanimljivo je, čini mi se, da ima knjiga koje, bile pod navodnicima životne ili ne, sam taj takozvani život, pa ma šta se pod njim podrazumijevalo, nikad nije prevazišao, one su u svim vremenima, životu i životima ostale žive. Ali ne govorim o tome, to je nešto drugo, govorim o tome da to što se zove život, za mene, nije nikakav argument, jer ja sam život, ja živim, život nije izvan mene, kao ja sam 'vamo, a život je tamo, ja u kući, a on napolju i obratno. Jer kako god neki tekst živo i uvjerljivo opisao život, to je ipak samo tekst i samo tako i tada život, naravno, ako je dobar ne kao život nego kao tekst. Otuda sam se vjerovatno i usudio napisati onu rečenicu gore da je čitati i živjeti jedno te isto, dodijao mi je taj par: šta je životno, šta je knjiško. Nije nikakvo opravdanje kada neko piše ružne stvari, gadosti i s psovkama, i to opravdava riječima ta, takav je život! Kao da je život upravu i kao da život ne griješi.

Drugi par koji mi je u književnosti također dojadio je par borba dobra i zla. Nema borbe dobra i zla. Ima samo ono što *Euzubila* kaže: bježi od zla! Nema - sad ćeš ti šejtana za rep, pa o zid, pa dobru...! Odmah bježi od zla dobru, nemaš se ti šta sa zlom baktati i hrvati.

I treća stvar, kad god se čovjek filozofski, vjerski, osjećajno, književno, likovno, dramski ili bilo kako uhvati u koštac sa smrću, uvijek samu smrt dovlači u život i presvlači životom, a ona, zapravo, ostaje nedirnuta, tamo gdje je i bila, van dosega njegovih ruku i njegovih moći.

Ali zato ima jedna druga smrt koja najvećma zavisi od ljudi, i od njihovih ruku i od njihovih moći, a to je psihička, duševna smrt, pa se može živjeti i umrijeti mrtav i - živjeti i umrijeti živ! I to je ono čime se bave i *Vječnik* i *El-Hidrova knjiga*, a i roman *Braća i veziri* objavljen 1989. godine. Ima to skroz provedeno i u mojoj drami *Boja*

hrđe, ali se nekako na pozornici nije vidjelo.

E, sad, ovdje bi ponajbolje bilo opisati sadržaj knjige, o čemu se u njoj radi, mada mi se to čini i teško i pogubno i ne znam na šta će izaći. Ali, hajde da pokušam. Ono što bi me zavelo u opširnost, nastojaću izbjeći i preskočiti. Naravno, da je nečija tuđa knjiga, ne bih smio ovako.

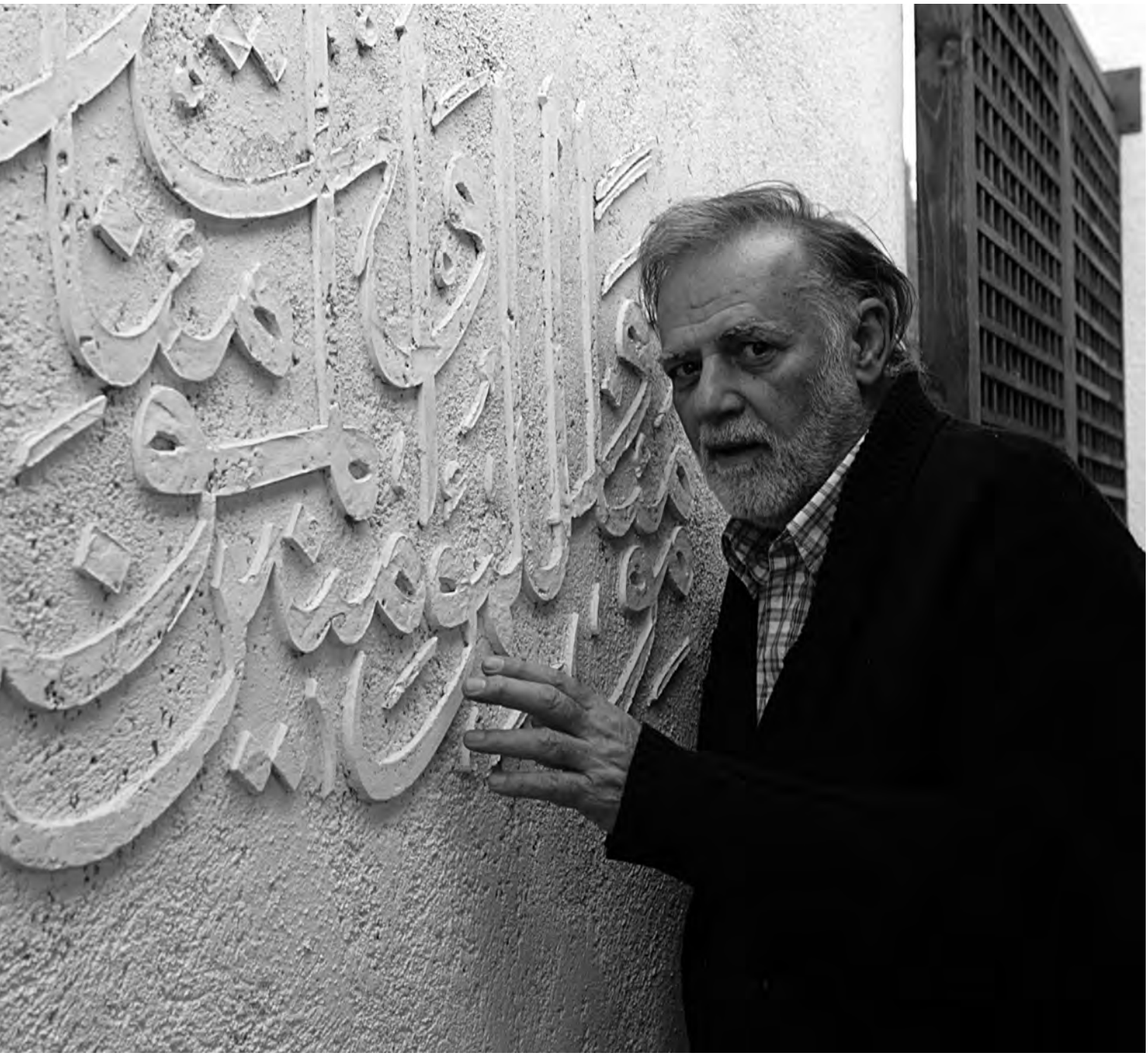

Najprije, knjiga ima deset poglavlja. U prvom poglavlju Abdullah se spušta niz redove, ulazi u *El-Hidrovu knjigu*. Sjedaju kobajagi u nekakvu bašču, pričaju i od tri puta ponovljenih riječi "svašta nešto" nastanu tri sjajna srebrna ovala u kojima nema ništa ni za jesti, ni za piti, ali to nije ni važno. A od pomisli na te riječi "svašta nešto" ne nastane oval, ali nastane njegova sjenka. El-Hidr Abdullaha malo k'o zeza što to on toliko dugo živi, a i pipka, provjerava i dovodi u sumnju Abdullahovu dobrotu, jer Abdullah mora hiljadama godina neprekidno biti dobar ako hoće da ne pati sve to dugo vrijeme svoga živovanja, a onda se El-Hidr nešto lecne i, napravivši smotak vremena i smotak prostora (nešto k'o iskustvo crne jame u svemiru), evlija ima te sposobnosti, u sekundi prenese Abdullaha iz te 1933. godine u kojoj su bili, u 1530., i to u ruševine drevnih staroegipatskih hramova u Tebi u kojima ima i jedna džamija, Abu Hadžadžova džamija izgrađena 1243. godine. I to je interesantno, džamija usred mnogobožačkih starih hramova, i danas ima ta džamija, eno je i sad dolje u Egiptu. Kako je bilo oko podneva, žega, unaokolo

nikoga, El-Hidr Abdullahu pokaže svu njegovu djecu i njegove rođake koji su se rađali tokom pet milenija, ogroman broj njih, i svi oni kratko vrijeme ožive, a onda i nestanu. I tu, u tom poglavlju, je ona rečenica: "Zar ne znaš da je čitati i živjeti jedno te isto?"

U drugom poglavlju Abdullah uviđa da bi u *El-Hidrovoj knjizi* smio i krasti i lagati, pa čak i ubijati, ono što nikako ne smije u svom stvarnom životu, ako hoće da sačuva dušu, a kako se divi ljudskom umijeću u svačemu, vještini ljudskih ruku, te kako ljude nikako, zbog toga, a ionako, ne može da ostavi, El-Hidr mu u dubini vremena pokaže mnoštvo Staroegipćana iz vremena kada se i Abdullah zvao Neferti i rekne mu, eto idi tamo, ako želiš, i dovedi mi tog nekog čovjeka da ga i ja vidim, kad ljude toliko cijeniš. Uto se začuje ezan za podne-namaz i Abdullah pita da ne zakasne na namaz, a Hidr mu veli ne sekiraj se, brzo ćeš se vratiti i Abdullah pođe ka onim svojim Egipćanima u daljini, ali se svi oni pretvore najprije u harfove, pa onda i u hijeroglife. I on zađe u ta slova, a to je već treće poglavlje.

E, sad u drugom poglavlju ima dosta stvari koje mi se dopadaju, ali nisam baš siguran da ja, kao pisac koji je to napisao, smijem govoriti koje su. Pa ću pomenuti samo one stvari koje su, po mom mišljenju, važne. Najprije u tom drugom poglavlju ima jedna rečenica koju je Abdullah (odnosno Neferti) izgovorio još u *Vječniku* i koju je ovdje u razgovoru s El-Hidrom samo ponovio. Ona glasi: "Ta, smrt je divan završetak života." Tu se misli na onu faktičku, a ne na onu duševnu smrt i po prilici znači to da ako je čovjek svoj život dobro i kako treba odživio, što baš nije ni tako lahko ni tako često, smrt mu dođe kao tačka na i, kao ukras, kao ono "konac djelo krasi". Druga stvar koja mi se sviđa u drugom poglavlju je kad Abdullah kaže: "Ali, da bude jasno, ja nikoga ne spasavam, ne radim to, ali bi me bilo stid da spasavam samo svoju kožu, i to je sve." Meni je ta rečenica važna i zato je navodim, ali ne mogu sad objašnjavati zašto, puno je, a i filozofično je.

U drugom poglavlju ima još jedna interesantna stvar. Tu se pominje dvanaest prizora iz *Vječnika* u kojima je Neferti, odnosno Abdullah, tokom pet hiljada godina, negdje nešto jeo i pio. Kada opet tih dvanaest puta hoće da jede sada, u *El-Hidrovoj knjizi*, ne može, ispada da nije halal. I to mi se nekako sviđa, zadovoljan sam kako je to književno riješeno zato što je tu domišljeno dvanaest poanti.

Eh, sad u trećem poglavlju stvarno počinje *El-Hidrova knjiga*. Najprije Abdullah u onom gustišu harfova oko sebe nađe ona tri srebrna ovala iz prvog poglavlja i uzme ih, stisne ih pod pazuho. I tu sad sve zvoni

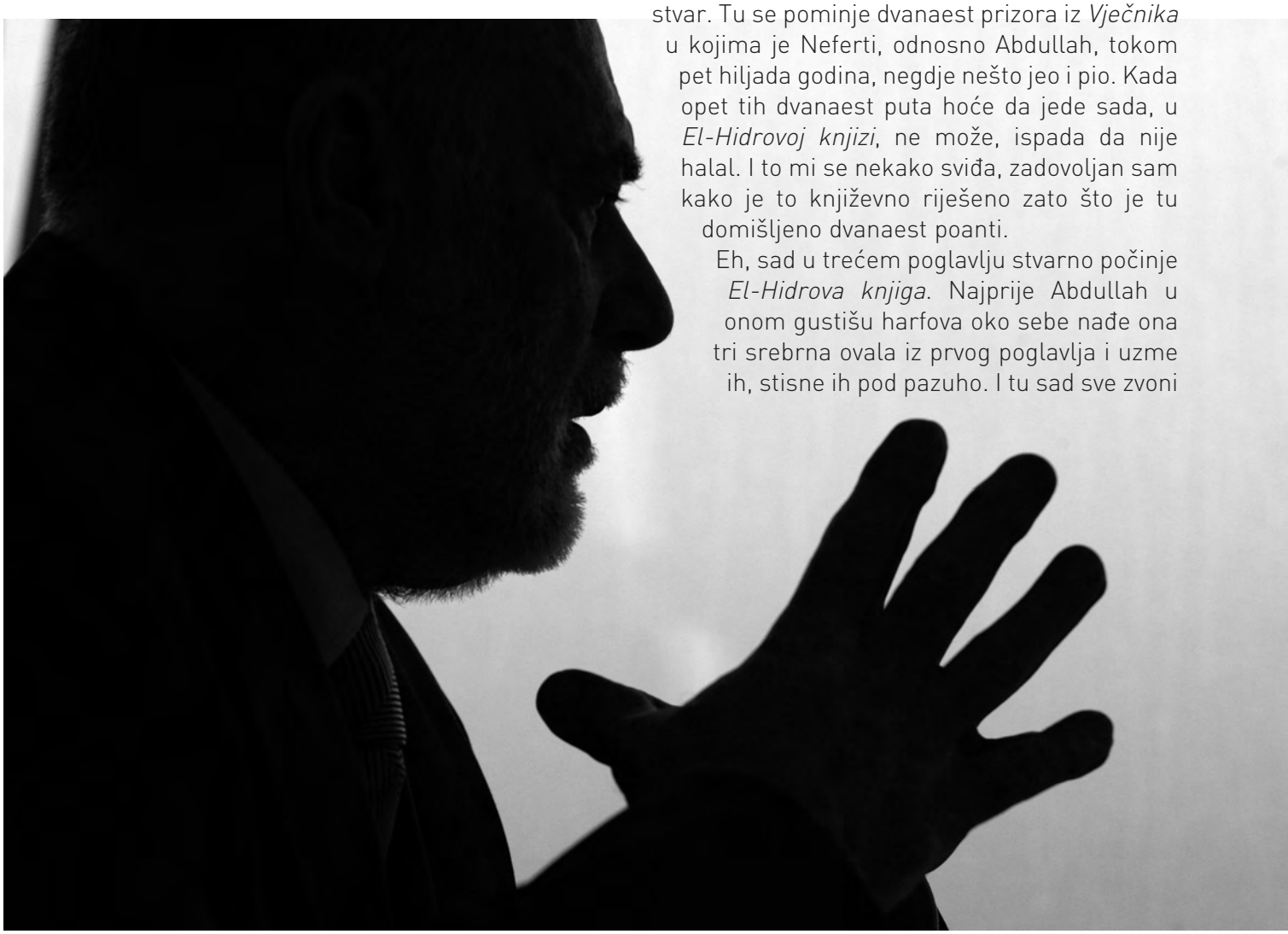

i zvekeće, trese se, takorekuć', knjiga! U tim slovima Abdullah ugleda Ašait, mladu i lijepu služavku iz svoje rodne kuće u Memfisu, pa pođu zajedno. Kada su slova jeli, slova su imala ukus rogača i prženih sjemenki lopoča, a kad bi sastavi dlanove, slova su se pretvarala u vodu, pa su mogli ugasiti i žeđ. Abdullah je bio pisar cijeloga života, hiljadama godina, i znao je čitati i harfove i hijeroglife i sva druga pisma. Tako su išli naprijed. Ašait nije znala čitati, pa je onako, iz dosade, jednom malom crnom zdjelicom koju je držala u ruci stala razgoniti harfove oko sebe, a onda ih hvatati i vezivati namotavši čitavo klupko. I šta bih sada, za ovo treće poglavlje rek'o? Prvo sviđa mi se kad A iz Ašaitina imena pritišće A iz Abdullahova, jer se tu prvi put očituje duševno umiranje. Drugo, rekao bih to da se tu javlja i jedan neobičan pojam, pojam *hlapljenje vremena*. Hlapljenje vremena ljudi inače ne osjećaju zato što žive relativno kratko, a Abdullah hlapljenje nekog doba osjeća, zna, pamti i prepoznaje zato što živi jako dugo, pa može da poredi proživljena vremena. Abdullah jedva čeka da sva slova oko sebe pročita da vidi gdje se to nalaze. I kad se slova najzad razminu...

...počinje četvrto poglavlje u kome po hlapljenju vremena Abdullah prepoznaje da se nalaze u vremenu Ramesida za vladavine faraona Setija Prvog, a to je nekih 1300. godina prije nove ere, odnosno 2800. godina od godine 1530. u kojoj je ostao El-Hidr u Tebi. Ima u knjizi precizno koliko je to godina i kad je to. Zaprepašten što je tako daleko u prošlosti u Egiptu i što sve oko sebe jasno vidi, Abdullahu sad da je da se vrati El-Hidru, da izađe iz knjige, ali ne može, nigdje oko njega nema slova da ih čita da mu pomognu. Baca od sebe one pladnjeve, vjerna Ašait ih pokupi, a on na jedvite jade sakupi šačicu iskidanih, polomljenih slova iz prašine na putu, pa ih oproba čitati. "Ali smrt se nikad ne vraća isprikom", glasi jedna rečenica u tom četvrtom poglavlju i čini mi se da je ključna rečenica iz situacije novog trenutka duševnog umiranja nastalog kada Abdullah, odnosno Neferti, na trenutak, naglo ostavi i zaboravi Ašait, te je time nehotično povrijedi, mada to ona nije ni primijetila, a kamoli da ju je zaboljelo. Ali, svjedno, ha si pogriješio, ha si nekoga povrijedio, odmah, jače ili slabije, nahrupi smrt. Sve se to događa u aleji Abrak, aleji sfinga, sfinga s ovnujskim glavama koje predstavljaju boga Amona, a cijelu aleju mnoštvo ljudi i žena mete, pere i čisti nakon velike lijepe dvadesetčetverodnevne svečanosti. Jedan stražar s batinom u ruci šutne ona Abdullahova slova. Pogledavši stražara

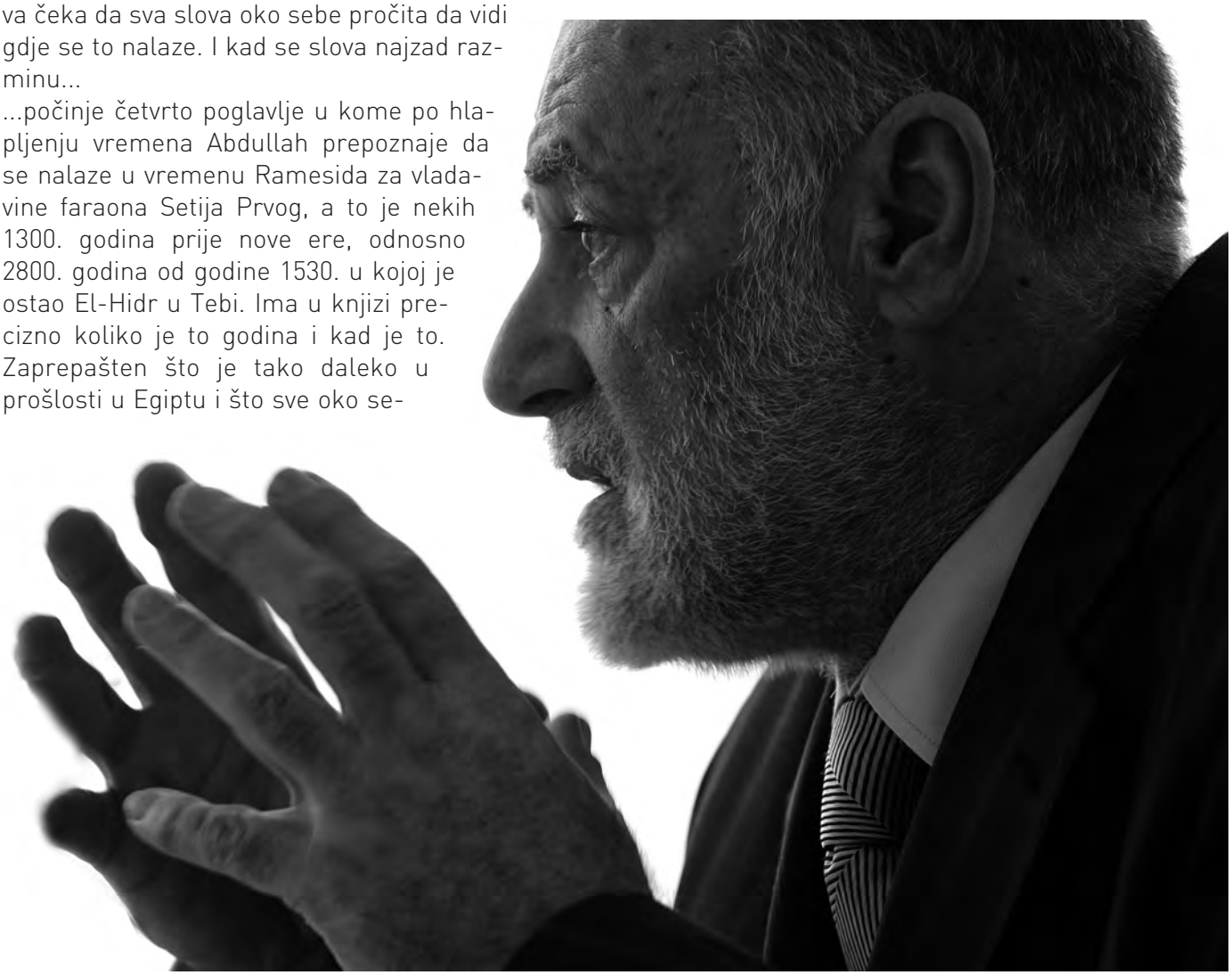

Abdullah, odnosno sve više Neferti, zapanjen ugleda da je stražar satkan sav od hijeroglifa, pa ga, presretan, stane čitati. Mladi stražar se zove Uta i Abdullahu se veoma dopadne, ali kako iz predrasude i potcjenjivanja, a pomalo i straha, u prvi mah nije mogao povjerovati da je Uta tako divan, ona smrt ga ponovo dotakne i nakine. Nadajući se da će pomoću hijeroglifa, od kojih je Uta sav bio sazdan, izaći iz knjige i vratiti se El-Hidru, Abdullah, sada već podobro Neferti, otima Utau štap iz ruku, jer mu se čini nedoličnim da tako krasan mladić bude faraonov batinaš. Abdullah napravi gužvu u aleji i onesvijesti se ne toliko od šaka i udaraca gomile koja se tu najednom sjatila, koliko od spoznaje da je zaboravio Kur'anske ajete i da više možda i nije musliman, nego Staroegipćanin, džahil. I tako se dramatično završava to četvrto poplavlje, a nastaje...

...peto. Eh, u petom poglavlju ima svašta, a najvažnije je ono što je još u prvom El-Hidr strogo zabranio Abdullahu kada ga je gurnuo u slova prošlosti. Naime, ako bi Abdullah, vrativši se u Egipat, gdje je nekada živio, i hodajući tako po Egiptu ponovo, slučajno na sebe naletio, nipošto ne smije sebi prilaziti i sa sobom onim razgovarati, jer će tada sve u helać otići, i knjiga i on i sve drugo. U ovom petom poglavlju Abdullah sve više zagleda i begeniše Ašait koja mu je plaho od koristi. Tu u nekadašnjoj prijestonici Egipta, u Tebi, koja se po staroegipatskom sada zove Veset, nakon dan-dva vode Abdullaha i Ašait na sud sudiji Merikareu Hornektiju. Abdullah misli zbog izgreda u aleji, ali nije. Naime, u Vesetu devete godine vladavine Setija Prvoga živi pisar Džefai, a taj Džefai je, zapravo, Neferti, odnosno Abdullah, samo što je to Abdullah bio potpuno zaboravio, davno je to bilo. Kako su, dakako, Abdullah i Džefai potpuno slični, malo je reći k'o jaje jajetu, to sudija misli da su bogovi nagradili Veset i tebanske hramove još jednim Džefaijem i hoće to da proslavi. Izvinjava se Abdullahu što su ga stražar Uta i gomila napali u aleji Abrak i nudi mu da ih sam Abdullah zbog toga osudi i kazni, ali kada izvedu svezanoga Utaa, Abdullah odmah zatraži da ga dadnu kobajagi njemu u službu glumeći sada onog Džefaija, jedva se sjećajući da je to on nekadašnji. Sad uz Abdullaha stoje i Ašait i Uta i on ih čvrsto drži uza se. Kada sudija vikne da se pojavi onaj pravi Džefai, Abdullah ugleda samoga sebe živog i kakav je bio i onda i sada. Kud će - šta će, sva se slova počnu mrviti i sve nestajati onako kako je El-Hidr bio i zaprijetio da će biti ako Abdullah sretne samoga sebe, te ti Abdullah pogledavši gdje ima najviše slova i hijeroglifa, poleti, zajedno s Ašait i s Utaom, na sudiju Merikarea. Zašto? Zato što je vidio da su na prsima Merikarea slova bila najgušća, "gusta k'o katran", kako piše u knjizi. I Abdullah žurno čitajući ta slova na prsima sudije Merikarea proleti kroz njega zajedno s Ašait i Utaom i odjednom se nađu u Merikareovom Sjećanju. Izbjegne tako Abdullah susret sa sobom, iako je, kada se je vidio, poželio da sa sobom progovori, ali dakako nije smio to sebi priuštiti.

Ovo je već šesto poglavlje i ono dvoje i ne znaju gdje se nalaze, ali Abdullah zna. A sjećanje jednog čovjeka k'o sjećanje, nečega se čovjek sjeća dobro, nečega slabo, svašta tu ima. Abdullah je ponosan na sebe što je, čitajući slova na prsima sudije Merikarea, spasio i sebe i Ašait i Utaa, pa i samu knjigu da se ne raspadne, ali Utau je sve to strašno i zagonetno i odmah hoće da izađe odatle, da se vrati u Veset, u onaj svoj pravi život, a Ašait je poslušna i njoj je važno da je njen gospodar Neferti tj. Abdullah, zadovoljan, a njoj kako bude. Oni tu imaju svega, šta god požele; ako je Merikare zapamtio kakvu gozbu, Abdullah, Ašait i Uta tu jedu šta hoće i koliko hoće. Ako je Merikare zapamtio kakvu lijepu noć za noćiti, oni odu u tu noć i prespavaju. I tako. Abdullah misli da je lahko izaći iz Merikareova Sjećanja, ali se tu grdno prevario, ne može se izaći sve dok Merikare ne umre i dok mu se Sjećanje samo od sebe potpuno ne ugasi. Ali Abdullah to neće znati sve do samoga kraja. Abdullahu se tu plaho sviđa, ulaze i izlaze u kakav god hoće događaj koji je Merikare upamtio, imaju sve što im treba, niko ih ne smeta i Abdullah,

> Kad Hidr to posljednji put gurne Abdullaha u svoju knjigu, kaže mu: "Nećeš iz ove knjige izaći onakav kakav si u nju uš'o, pa taman se naglavu nasadio." A to i ja kažem svakome onom koji pročita *El-Hidrovu knjigu*: da neće ostati isti kakav je bio kada je počeo ovo čitati i kada bude završio. Neće biti isti onaj kakav je bio kada zaklopi korice ove knjige, pa nek' gleda, neka vidi da li se u čemu promijenio, o čemu je počeo razmišljati, ili šta mu je u pamet pošlo dolaziti.

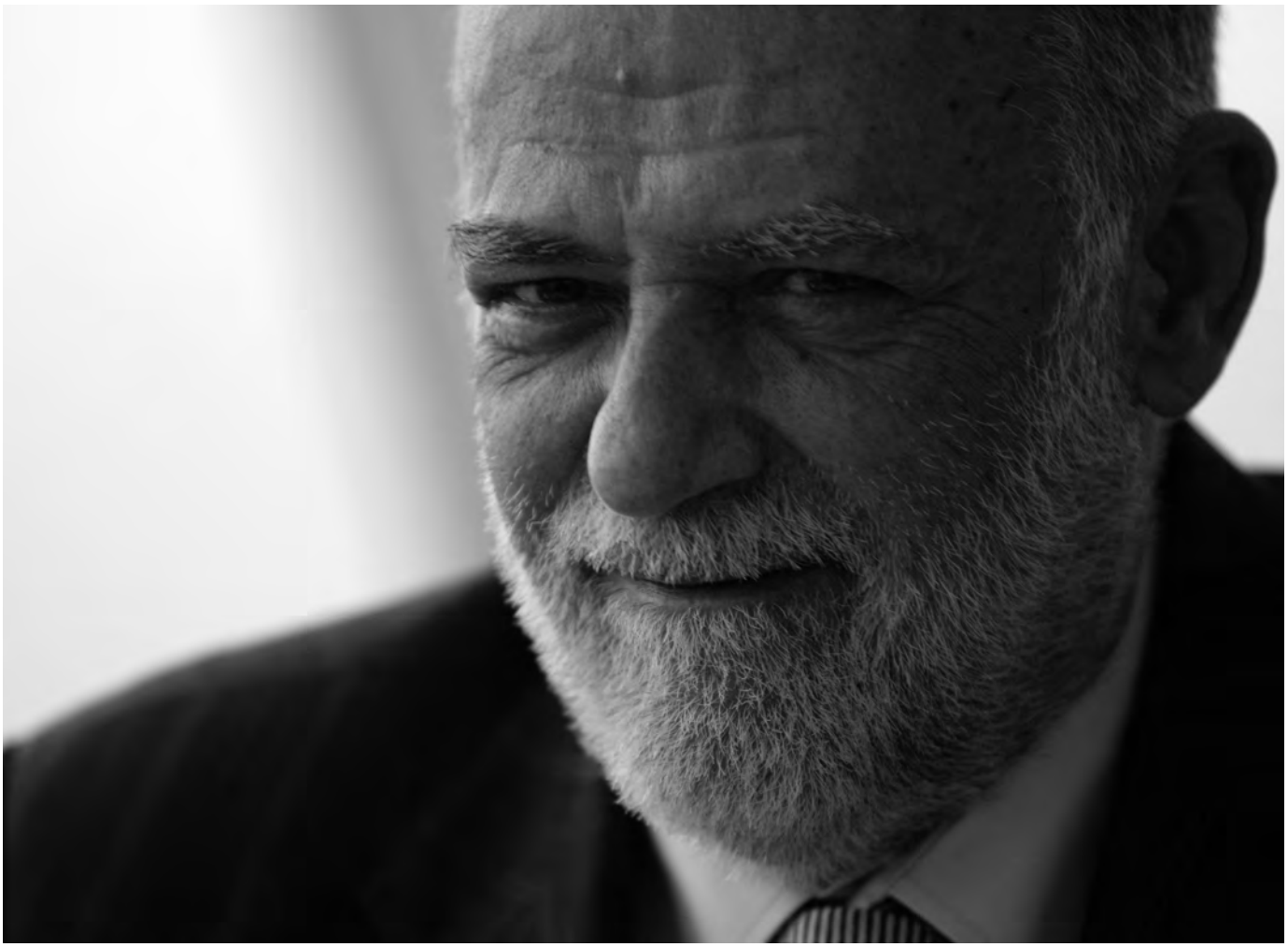

kome se mlada i lijepa Ašait sve više dopada, može s njom u toj čudnoj Zemlji Merikareova Sjećanja provoditi ljubav kako hoće i dokle hoće. Ali je Utau od svega toga muka i stalno ga je strah, ne snalazi se, jadan.

Tri puta u tri prilike Abdullaha je takla smrt u Merikareji, ali da to sada ne razglabam, ima u knjizi. On se sada od smrti mnogo i ne brani, jer ne živi više onaj svoj život petohiljadugodišnjaka, nego ovaj nekakav književni životić u *El-Hidrovoj knjizi*, mada je i on stvaran. Ali ko zna šta mu to time El-Hidr hoće da kaže i dokaže! To ne zna ni on, a teško da znam i ja. A i ako znam, bilo bi to mučno sada ovdje razglabati. Bilo kako bilo, siroti Uta slučajno otkrije da ako se nečemu, što je Merikare upamtio, glasno kaže: "Ti si Merikareovo sjećanje!", ono nestane. Nestane, iako se poslije opet vrati. Tako se Uta prestane bojati Zemlje Sjećanja, pa sam ode da traži kakva vrata, kakvu rupu, kakav izlaz da se vrati svojima u Veset.

A Abdullah to jedva dočeka. On odmah s Ašait počne punu i pravu ljubav sprovoditi kako nikad nije ni s kojom za pet hiljada godina života. A to je sedmo poglavlje *El-Hidrove knjige* i mislim da je plaho dobro za čitat'. I tu u sedmome ga smrt hoće dva puta, jednom iz polulaži, drugi put kada je na trenutak njime ovladala ljubomora. Helem, tu sve bude kako treba, Abdullah hoće Ašait da izvede iz knjige i da je pokaže El-Hidru, da ona bude to biće po koje ga je poslao, gotovo da je i zaboravio i ko je i šta je i odakle je i da živi hiljadama godina, Ašait mu je sve i svja. Uto ona i rodi. Rodi mu sina Abija i on sav sretan skače po Merikareji, to jest u glavi sudije Merikarea Hornektija iz Veseta. I *El-Hidrova knjiga* se tu malo šali, pa ima, piše: ako sudiju nikad u životu nije zaboljela glava, tada ga je zaboljela sigurno. (Neko mu urla i skače u glavi!)

A onda počinje osmo poglavlje. Uta je četiri godine pokušavao da izađe iz Merikareovog Sjećanja, ali nije uspio. I dalje to pokušava. Sada i Ašait hoće da izađe iz Merikareova sjećanja, uželjela se pravoga života, a neće ni da joj sin Abi odrasta u nenormalnim okolnostima. Abdullah nerado pristaje, ali mu to nije najveći problem. On mora najzad reći Ašait ko je i odakle je on i ko je i odakle je Ašait. I on joj to kaže.

Kaže joj da je ona umrla prije šesnaest stoljeća, da on nije došao iz prošlosti iz Memfisa kao ona, nego iz budućnosti, nekih tri hiljade i dvije stotine godina, računajući od te dvanaeste godine vladavine faraona Setija Prvog, da je došao iz Sarajeva i to iz 1933. Ako hoće pravu, iskrenu ljubav, Abdullah mora reći istinu, "ljubav ne živi od laži", a ako kaže istinu, Ašait će se raspasti u prah. Srećom Ašait u prvi mah misli da se on šali, štaviše, da je zamajava ne bi li još ostali u Merikareji. Ali iako to što joj je dragi rekao nije mogla pojmiti, povjerovala mu je srcem i potom se zaista sasula u prah.

U devetom poglavlju Abdullah, očajan i tužan zbog gubitka voljene, zaboravivši i na Abija i na Utaa, pođe da izađe iz Merikareova Sjećanja i tek tada uvidi da je to nemoguće dok Merikare ne umre. Vraća se i sada po Merikareji traži samo smrt. Lahko je nalazi, jer je već umro u ljubavi za Ašait. Mlada smrt se useli u njega umjesto njegove duše koju mu je odnijela mrtva Ašait. Ali smrt u Abdullahu neće da umre, on je mora hraniti dušama živih. A jedini živi, u pravom smislu riječi, u Merikareji su Uta i Abi, ostali ljudi su manje-više sjenke Merikareova Sjećanja. I Abdullah im bez milosti zarobi duše, i rođenom sinu, i prijatelju kome se divi, i nahrani svoju smrt. (Kako se sve ono o smrti slaže, iako je na prvi pogled nevjerovatno!) Uto Merikare umre i Abdullah, Uta i Abi se nađu u onoj dvorani iz koje su prije šest godina utekli kroz sudijina prsa u njegovu glavu. Izađu odjeveni kako su i bili odjeveni kada su utekli, a pored njih se nađe ono nekoliko stvari koje je vrijedna Ašait čuvala i stalno nosila uza se: tri srebrna pladnja, hasure, muške sandale, crna zdjelica i klupko harfova. Sve što je bilo Merikareja nestalo je, pa i mlađahna smrt iz Abdullahovih prsiju. Uta odmah, bez riječi, pobjegne svojoj kući, a Abdullah, alijas Neferti, pokupi one stvari, uprti sina Abija, pa i oni uteknu iz Veseta. Srećom bila je noć, pa ih niko nije vidio. Oni pobjegnu u selo Ti-Aki nedaleko Veseta i jednoga dana Abdullah pokaže sinu Abiju da ona tri srebrna pladnja, umjesto tri, bacaju četiri sjenke što malog plaho začudi i obveseli. A kada se klupko harfova koje je Ašait, ono spočetka, namotala, slučajno odmota i padne na onu četvrti sjenku, ukaže se kur'anski tekst devet ajeta, od šezdesetoga do šezdeset osmog iz sure El-Kehf, koji govore o susretu Musaa, a.s., i El-Hidra. Ih, tome se sada i začudi i još više obraduje i Abdullah. To je, dakako, bilo u doba faraona Setija Prvog, a susret Musaa i Hidra će se dogoditi tek za vrijeme faraona Mernemptaha koji će vladati za sedamdesetak godina. Ali to je Abdullahu bilo kao da će biti sutra. Eh, eto, kad nikako drugačije neće da se javi, gdje će dočekati El-Hidra da ga izbavi i izvadi iz ove knjige, tako je mislio Abdullah, a tako je i bilo.

Deseto, završno poglavlje *El-Hidrove knjige* je jedna vrsta reminiscencije na tih sedamdesetak godina Abdullahova čekanja da se El-Hidr pojavi. Abi je za to vrijeme ostario, a Abdullah nije. Abdullah, naime, svakih petsto godina (poput Feniksa) ostari koji dan, a onda se opet podmladi i petsto godina živi u punoj muževnoj snazi.

Kad ih je El-Hidr vratio u Tebu (u 1530. godinu), odakle je Abdullah i zašao u prošlost Egipta, Abdullah začuje ezan, pa obradovan kaže: "Ovako me je ezan prije sedamdesetak godina ispratio u drevni Egipat", a El-Hidr mu odgovori: "To je isti onaj ezan, samo što je pri kraju. Rekao sam da ćeš se brzo vratiti." Abdullahu je prošlo više od sedamdeset godina, jer eto pored njega je stajao živ starac, njegov sin Abi, a El-Hidru svega minut-dva.

Čim je El-Hidr Abdullaha prepoznao, odmah mu je u daljini pokazao slova u kojima sultan Sulejman suneti svoje sinove i slova u kojima Francuzi lađom prevoze jedan obelisk u Pariz i ponudio mu da i to čita, ali Abdullah odbije. Samo je htio da što prije izađe iz knjige i da se vrati kući u Sarajevo. I kad se vratio kući, stotinu godina nije pogledao nikakve knjige. Prep'o se i ogadilo mu se, šta li? Pa ipak se svoje Ašat uvijek rado sjećao.

I, eto, to je k'o sadržaj *El-Hidrove knjige*, samo što je sve to u knjizi mnogo ljepše opisano i zapravo se sve ovo samo u knjizi i broji. A ovo je onako.

Godine 1933. Abdullah odluči da *El-Hidrovu knjigu* prevede na bosanski i on je prevede, ali onaj rukopis na arapskom, koji je svojom rukom ispisao Hidr, nestane, ispari... I ovo što sada imamo u ruci to je ono što je Abdullah svojim skromnim moćima mogao od one prave knjige da sačuva. Sami Hidr mu kaže da ako bude prevodio njegovu knjigu, biće to u najmanju ruku blijeda kopija, a možda čak i krivotvorina njegove knjige, ali Abdullah je uradio šta je umio, znao i mogao...

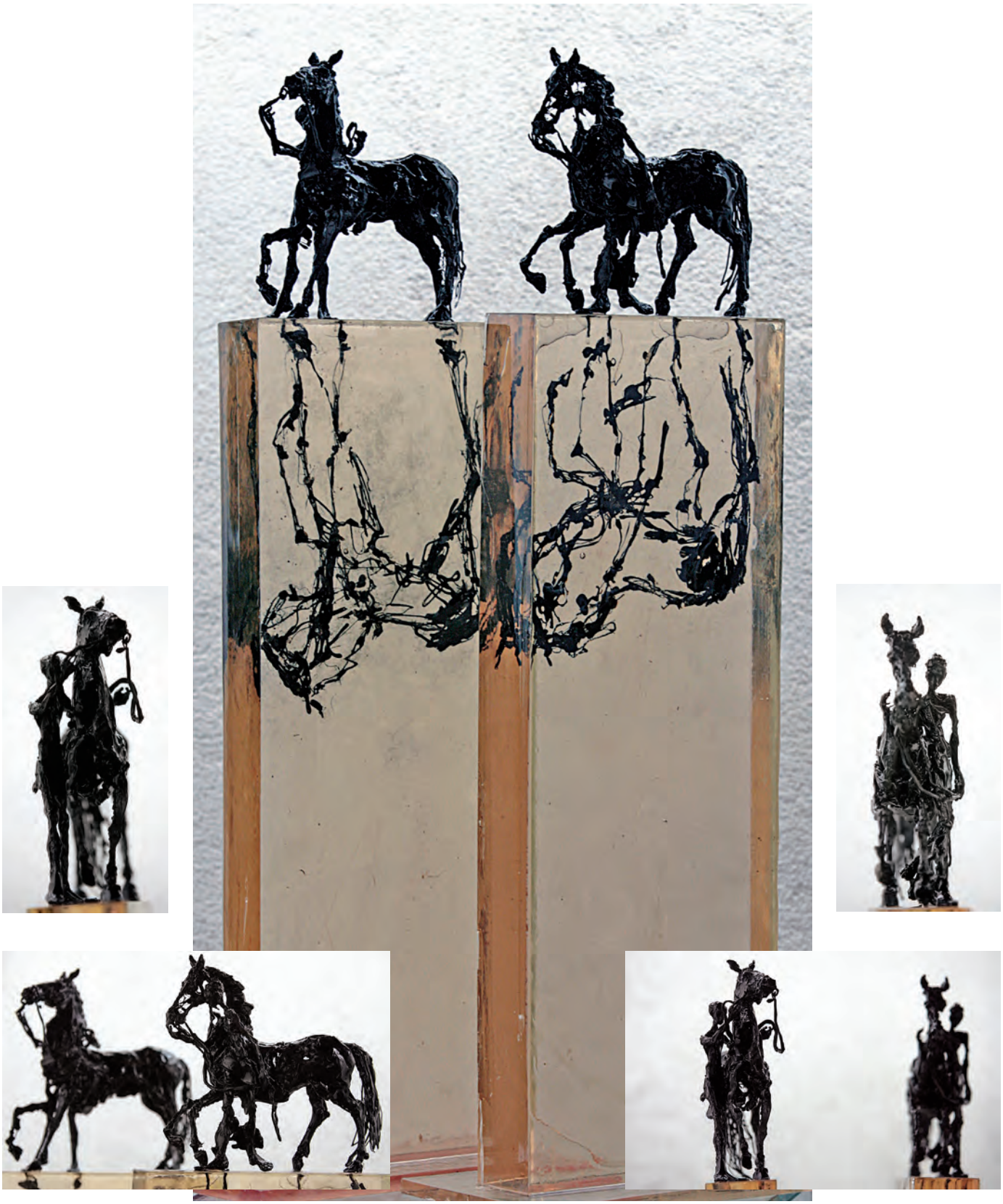

Sjenke i odrazi

(kiparski radovi Nedžada Ibrišimovića)

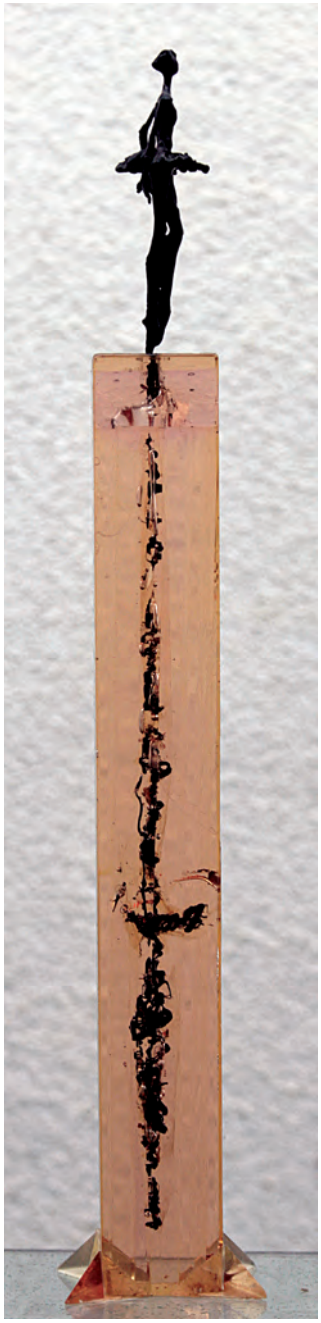

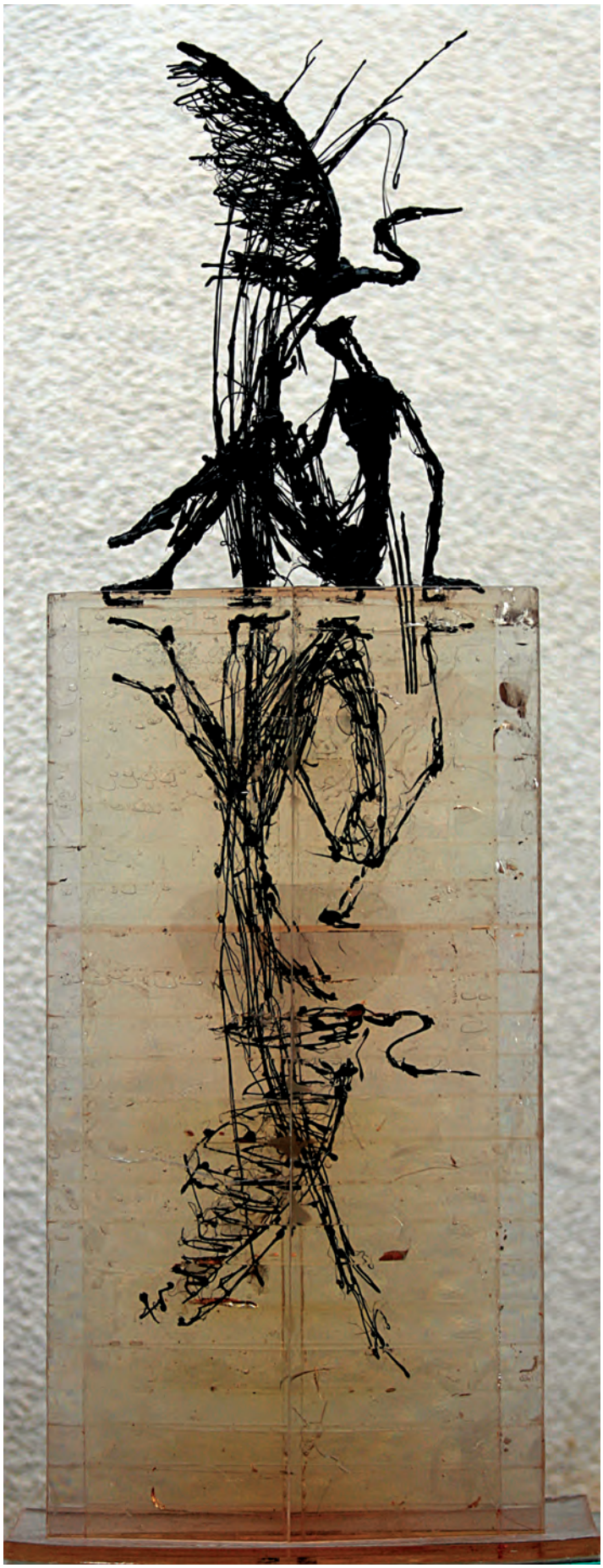

ROMAN "VJEČNIK" NEDŽADA IBRIŠIMOVIĆA

Ako jedan književni kritičar svijet Ibrišimovićevog romana vidi kao "teocentričnu konstrukciju" i prigovara mu na tome, zašto nekom drugom ne bi bilo dopušteno da druge romane osuđuje zbog njihove neopaganske, ateističke ili "antropocentrične konstrukcije"? Ako se složimo da "Vječnik" Nedžada Ibrišimovića, jednako kao i roman "Imotski kadija" Irfana Horozovića, možemo nazvati sufijskim pikarskim romanom, ne postoji nijedan relevantan književnokritički kriterij po kojem bi "Vječnik" spadao u "monološku tradiciju", a Horozovićev roman ne, iz čega je jasno da se Kazaz služio pozitivističkim pristupom u ocjenjivanju ova dva romana, izvodeći svoje zaključke na osnovu biografija njihovih autora.

Piše: **Asmir Kujović**

I

Roman "Vječnik" Nedžada Ibrišimovića jedinstven je poduhvat u novijoj bosanskohercegovačkoj i evropskoj književnosti u kojem je maestralno ostvaren izraz one divovske borhesovske težnje da se cjelokupna kulturna baština svjetske istorije sveobuhvatno sažme i objedini u jednoj knjizi. Još od klasičnog epa o Gilgamešu, preko starogrčkog mita o Argonautima, pa sve do srednjovjekovne gnostičke, ezoterijske i mističke literature, tema suočavanja sa smrću i potrage za besmrtnošću jedna je od ključnih literarnih tema.

U Kur'anu je zabranjeno rajsko drvo Adamu predstavljeno kao "drvo besmrtnosti", ili "drvo vječnog života", iako se u starozavjetnoj Knjizi postanka "drvo života" spominje zasebno uz "drvo poznanja dobra i zla". U judeokršćanskoj gnostičkoj interpretaciji Adama je upravo čežnja za besmrtnošću učinila smrtnim (iako mu je besmrtnost prethodno bila data a da je on nije bio svjestan), jer ga je navela na grijeh nepokornosti prema Bogu. Otuda je razumljivo da temu besmrtništva u zapadnoj književnoj tradiciji srećemo ili kao prokletstvo, koje je u dosluhu sa ovim gnostičkim tumačenjem praroditeljskog grijeha, ili kao temu potrage i čežnje za postignućem duhovnog savršenstva koje bi vodilo ka metaforičkoj besmrtnosti. Gotovo svi klasični mitovi o besmrtnosti i potrazi za eliksirom vječnog života koji su nadahnuli srednjovjekovnu ezoterijsku i alhemijsku literaturu iz čije je bogate tradicije ponikao i faustovski motiv, koji je na različite načine variran sve do Getea, Dostojevskog, Tomasa Mana i Bulgakova, uzbudljive su i tragične pripovijesti o "mrtvima koji još uvijek žive i živima koji su umrli". U cjelokupnoj zapadnoj književnosti (ukoliko iz nje izuzmemo tradiciju "podzemne" ezoterijske i okultističke literature, uključujući i srednjovjekovno pjesništvo nadahnuto legendama o Gralu i krugom arturijanskih legendi) likovi ovozemnih besmrtnika javljaju se gotovo redovno kao prokletnici: od starogrčkog mita o Aideneju, "Vječnog Žida" Ežena Sua, "Letećeg Holanđanina" Riharda Vagnera, pa sve do Borhesove pripovijesti "Besmrtnik"; a pečatom prokletstva obilježeno je i razmišljanje o fenomenu čežnje za besmrtnošću u romanima "Besmrtnost" Milana Kundere i "Istorija svijeta u deset i po poglavlja" Džulijana Barnsa. Uvodeći likove Lutajućeg Jevrejina i Ukletog Holanđanina u svijet svog romana, Ibrišimović samo dodatno naglašava, produbljuje, ogoljava i dramatizuje crte koje je književna tradicija ovim likovima već dala, a u njihovom mučeničkom prokletstvu ima mitskog heroizma i tragičkog patosa u kojem oni poprimaju svetačke crte arhetipskih mitskih junaka koji svojom sudbinom utjelovljuju "prokletstvo Adamovog roda".

Ibrišimović svog junaka Nefertija vraća u stanje Adama prije nego je posegnuo da ubere plod sa zabranjenog drveta, smrtonosnog "drveta besmrtnosti": on proniče da je postignuće jednog od Božijih imena ostvarivo jedino u odustajanju od tog postignuća, ukoliko se ono protivi Božijem zakonu, te da je jedini istinski život i besmrtnost – besmrtnost u Bogu, dok ono što mu se predočava kao život, ukoliko je to život koji ne priznaje Boga - vodi u smrt. Smrt, kao i grijeh kojeg prati pokajanje, znači započinjanje života iznova, kao što i drvo iznova započinje svoj godišnji ciklus rađanja, rasta i umiranja (odnosno zamiranja kako bi rekao Ibrišimovićev Neferti), pa tako Adem i Hava, nakon kušanja ploda sa zabranjenog "drveta besmrtnosti" pokrivaju svoja stidna mjesta rajskim lišćem, te je time njihov grijeh simboliziran seksualnošću, kao što je i u drevnim svetim tekstovima iz hinduističke tradicije smrt

povezivana sa gubitkom sjemena, jer je, kao i u okultističkim učenjima o transmutaciji, seksualnošću metaforički označeno ponovno rođenje, odnosno započinjanje novog života u drugom biću. Neferti u svojoj ispovijesti na više mjesta aludira na ovo značenje: kada izbjegava da o bilo čemu zna sve jer se pribojava da bi od toga mogao zaista umrijeti, kada ustanovi da se smrt skriva u kikotu kojeg izaziva radost začeta u erotskom zanosu, kada uvidi da svojom ljubavlju prema Utnapištimu ubrzava njegovo iščeznuće, te kada od Ahasvera sazna kako je on umirao i nestajao u onima koje je volio i mrzio.

U interpretaciji Žaka Lakana pojam libida je shvaćen upravo kao čisti nagon života, odnosno besmrtnog života, života kojem nije potreban organ, pojednostavljenog i nerazorivog života, onog koji je oduzet živom biću onda kada je ono potčinjeno ciklusu spolnog razmnožavanja. Placenta na primjer, kako kaže Lakan – predstavlja taj dio samog individua koji on gubi pri rođenju, a koji može poslužiti za simboliziranje najdubljeg izgubljenog predmeta. Odnos prema Drugome je upravo to što za nas uzrokuje pojavu onoga što predstavlja lamelu, koju Lakan definiše kao organ čija je glavna osobina da ne postoji, a koji je sam libido – ne seksualni polaritet, odnos muškog prema ženskome, već odnos živog subjekta prema onome što gubi zbog toga što radi razmnožavanja mora proći kroz spolni ciklus. Time je naglašen bitni afinitet svakog nagona prema području smrti, i izmiruju se dva lica nagona – nagona koji ujedno uprisutnjuje spolnost nesvjesnog i predstavlja u svojoj biti smrt.[1] Metaforički kazano, libido shvaćen kao besmrtni život, jest utjelovljenje izgubljenog raja. Adem i Hava započinju život iznova, ali sa znanjem o počinjenom grijehu, odnosno sa sviješću o vlastitoj smrtnosti i prolaznosti, koja je ono što Hajdeger naziva "bitak k smrti". Sa druge strane, grijeh koji ne vodi ka "poznanju dobra i zla", grijeh kojeg ne prati pokajanje i grijeh koji se ne priznaje – jeste život u smrti, i on je samo življenje smrti. Neferti će za Aideneja reći da je "samog sebe živog sahranio" da bi postigao besmrtnost, a za Ahasvera, lutajućeg Jevrejina, da je, ne znajući to, stoljećima živio vlastitu smrt. Prema Hajdegeru smrt je konačni horizont, stanje u kojem tubitak više nije tu. Ako tubitak jest tu, on je orijentisan prema svojim budućim mogućnostima, no kako su to *buduće* mogućnosti, on *još* nije sav tu, nepotpun je, tako da tek njegova smrt nadilazi tu nepotpunost - jer više nema budućih mogućnosti koje bi projektovao.[2]

Hajdeger poima smrt kao "jedan od mogućih načina bitka" govoreći o "smrti unutar života". Jer ako Tubitak jest svoje nejoš, onda je njegova smrt jedno od tih ne-još, te je ona nešto što on mora živjeti, buduća mogućnost koja je dio njegovog sadašnjeg bitka. Kao što će reći narator u filmu Bernarda Bertolučija "Čaj u Sahari", zato što ne znamo kada ćemo umrijeti život nam izgleda kao nepresušni izvor, premda se lako može izračunati da izvjesne pojave kao što je pun Mjesec tokom života možemo vidjeti na nebu samo ograničen broj puta. Smrt je za Hajdegera način da se bude, a u tom smislu i za Ibrišimovićevog Nefertija, koji će o tajni svoje dugovjekosti reći samo to da on izbjegava smrt i uklanja se od nje, te se može zaključiti kako ga upravo intenziviranje svijesti o vlastitoj smrti vodi ka punijem životu i potpunijem znanju o njegovim istinskim vrijednostima. Neferti na jednom mjestu i kaže: "Onoliko koliko te umre, toliko će te živjeti, a može se reći i onoliko koliko te umre toliko te neće živjeti...". U ovome je ujedno sadržano i značenje "smrti prije smrti" u sufijskoj tradiciji, koje je u dosluhu sa "drugim rođenjem" o kojem govori Isus u kanonskim jevanđeljima: onaj ko se pokajao za svoje grijehe, onaj pred čijim očima su skinute koprene, i onaj koji je u svom duhovnom pročišćenju upotpunio svijest o ništavnosti svog ovozemnog bića, mora simbolički umrijeti da bi iznova započeo svoj onostrani život u ovostranosti. Otuda se u jednoj živoj metaforičkoj slici zavoji, u koje se umotavaju mumije i ćefini mejta, preko Hidrovih riječi preobražavaju u ihram hadžije koji hodočasti Sveti Hram u Meki.

Nefertijevo zamiranje počinje sticanjem svijesti o rascjepu između označitelja i označenog, stvari najednom počinju da se isključuju iz simboličkog registra zbilje i Neferti ih posmatra kao da su tajanstvene i začudne. Označitelji se prazne od značenja, nazivi predmeta se "odbijaju od njih", i poredak stvarnog se odvaja od simboličkog i imaginarnog, zato da bi poredak simboličkog nakon zamiranja počeo da se iznova uspostavlja. U kabalističkoj tradiciji Drvo života, koje je u kazivanju iz Kur'ana poistovjećeno sa zabranjenim rajskim drvetom, nosi na svojim granama dvadeset dva lista kojima odgovaraju dvadeset dva slova iz hebrejskog pisma (Bog je stvorio svijet služeći se hebrejskim alfabetom, a svakom slovu u hebrejskom pismu, slično kao i u arapskom, odgovara određena brojčana vrijednost, što je jasna metafora o pravilnoj matematičkoj zakonitosti u građi elementarnih čestica od kojih se sastoji sva materija), te je i u ovoj svetoj (mističkoj) simbolici riječ tvorački logos koji imenovanjem tvori i istodobno usmrćuje, time što "ovječuje" i čini besmrtnim, tako da označeno ostavlja nepromjenljivim u zauvijek datom i određenom značenju. Stoga kada Neferti saziva poznata mu božanstva, ona samim tim sazivanjem nestaju iz njegovog života, a Imhotep na jednom mjestu kaže: "*Dogledaj piramidu i ona će se smanjiti i nestati, ne ti.*" Prema mišljenju koje spada u nasljeđe Sosirovih istraživanja iz strukturalne lingvistike, sam jezik kojim se služimo reprodukuje vrijednosti vladajućih ideo-

[1] Jacques Lacan, "XI seminar Četiri teljna pojma psihoanalize", Naprijed, Zagreb 1986., str. 211.
[2] Danilo Pejović, "Suvremena filozofija Zapada", Filozofska hrestomatija IX, urednik Vladimir Filipović, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1979., Martin Haidegger, str.152.

logija, i sadrži nataložene slojeve koji izražavaju preovlađujuće kulturne vrijednosti iz minulih epoha, pa je i jezik samim tim "nečist" i nedostatan. Na kraju Ibrišimovićevog romana harfovi Hidrove knjige će se pobiti i pomiješati u nekom neodgonetljivom rasporedu, da bi uspostavili jedan novi poredak u nekom nepoznatom jeziku na kojem jedino i mogu biti izražene istine koje su neizrecive.

Nepovratnost izgovorene i, u određenom smislu, napisane riječi, metaforička je inačica ireverzibilne prirode vremena, a prema islamskom eshatološkom učenju čovjek na Sudnjem danu svoj život sagledava kao knjigu koja mu je predočena, knjigu koju je melek njegove duše neprekidno ispisivao od njegovog rođenja. Hidr ponovo ispisuje knjigu Nefertijevog života, sa sviješću da svaki novi trenutak uspostavlja u pamćenju novi raspored događaja njegove lične istorije, sa nastojanjem da u tom rasporedu otkrije novu i jedinstvenu muzičku kompoziciju (jer muzika i nije ništa drugo do arhitektura u vremenu). Hidrova knjiga čitavu istoriju Misrijevog produženog života preobražava u novu cjelinu, prema drugom muzičkom ključu, kako bi ona bila "prekodirana" u poredak koji bi bio u savršenom skladu sa Božanskim poretkom. Unutar te knjige, čije ispisivanje jeste izraz čežnje za Sudnjim danom, Misri pripovijeda Isusovu poznatu parabolu o najamnicima kao da se njemu dogodila, aludirajući na to da je čitava priča njegovog života ustvari jedna razrađena parabola. U toj novoj Nefertijevoj povijesti čitava poglavlja su zgurana na bjelinu margine (njegova prva žena Nitagrit šeće se bjelinom između redova), dok u središtu pažnje ostaju samo učinjena "teška" dobra djela, koja su u stanju da pomiču stijene i otvore izlaz mladićima koji duže od trista godina spavaju u pećini Kehf. Ovom pričom u zadnjem poglavlju Ibrišimović daje neku vrstu metaforičkog tumačenja poznate pripovijesti iz Kur'ana o putovanju hazreti Hidra i Muse a.s., koja je opet sama za sebe parabola o Božijem sudjelovanju i upravljanju tokovima svjetske istorije. Otuda u Nefertijevoj ispovijesti nagrade, kazne, dove i dobročinstva mogu imati svoj učinak i "retroaktivno" i "na kredit": Neferti u dvadesetom stoljeću svojim dobročinstvima spašava mladiće koji su živjeli u Efesu u ranokršćanskom periodu, a lutajućeg Jevrejina kažnjavaju oni koji će se roditi tek kroz hiljadu i dvjesto ili više godina.

U ovoj izmjeni narativnih planova u posljednjem poglavlju skrivena je aluzija na protivurječnost između fantastičkih legendi o hazreti Hidru iz književne tradicije, u kojima on stiče vječni život na putovanju sa vladarom Zulkarnejnom, ličnošću iz Kur'ana čiji je identitet prema preovlađujućem i vjerodostojnijem mišljenju vezan za perzijskog cara Kira II, sa kojim on zajedno polazi u potragu za "vodom života", u odnosu na kazivanje iz Kur'ana prema kojem je Hidr bio živ još u vrijeme Musaa a.s., što znači barem osamsto godina ranije. Sa druge strane, pisac ujedno Nefertijevoj ispovijesti daje potpuno novo značenje, jer Neferti u Hidrovoj knjizi boravi zajedno sa usnulim mladićima u pećini Kehf, te se tako otkriva kako sav njegov život ispripovijedan u prethodnim poglavljima pripada svijetu snova koji su odsanjani tokom tri stotine i devet godina čudesne uspavanosti. Ibrišimović se neupadljivo i na drugim mjestima poigrava sa značenjima Nefertijeve dugovjekosti, kao recimo kada Neferti za sebe tvrdi da su ga hazreti Merjema, kći Imranova, i žena poznata kao Marija Magdalena zatekle u praznom Isusovom grobu i razgovarale s njim, iako se u tekstu Jevanđelja kaže da su njih dvije u grobu zatekle jednog anđela, što je opet aluzija na ukazivanje anđela u ljudskom liku u kur'anskim i biblijskim pripovijestima o Ibrahimu a.s., Lutu a.s. i Merjeminom susretu sa anđelom Džibrilom. Također, u pojedinim scenama nakon Nefertijevog zamiranja, drugi likovi se ponekad spram njega odnose kao da je riječ o duhu umrlog koji prebiva u svijetu živih, kao što je to slučaj i nakon njegove iznenadne

Ibrišimovićev "Vječnik" pruža, dakle, dovoljno argumenata i za postmodernističke interpretacije. Čak bi se, nezavisno od intencija samog autora, moglo postaviti pitanje da li je "Vječnik" *nesvjesno* postmodernistički roman? Problem kojim se bavi Visković u svome tekstu "Je li *Vječnik* doista postmodernistički roman?" jeste kako to da Ibrišimović upravo maestralnom upotrebom postmodernističkih sredstava posreduje predstavu o svijetu koja pretenduje na apsolutnu istinitost i univerzalnu važnost?

*

Ibrišimovićevog "Vječnika" vrijedi čitati kao savremeni danteovski poduhvat jedne "totalne knjige", knjige koju dopisuju junaci Borhesovih "Maštarija" i Kišove "Enciklopedije mrtvih".

*

Tema "Vječnika" se i ne može razmatrati izvan konteksta zapadnoevropske književne tradicije, a naročito ako se uzme u obzir i uplitanje motiva iz staroegipatske paganske ezoterije i grčke mitologije.

pogibije u Hidrovoj knjizi u posljednjem poglavlju, gdje se ostavlja prostor čak i za moguće tumačenje da Nefertijev duh proživljava simboličke reinkarnacije preko svojih brojnih potomaka, u čemu je sadržana aluzija na retke iz Mojsijeve Knjige ponovljenih zakona gdje se kaže da Bog kažnjava i nagrađuje ljude na njihovim potomcima, sve do četrdesetog, odnosno do hiljaditog koljena.

Ako je Nefertijeva ispovijest san koji je odsanjan u pećini Kehf, ili san koji je sanjan za vrijeme boravka duše u kaburu, onda time obuhvaćeno i poetsko opravdanje za oniričku fantazmagoričnost pripovijesti o plovidbi na brodu Ukletog Holanđanina, putovanju sa Hidrom do ostrva na kojem boravi Imam Mehdi, susretu sa arhatom Pindolom, te svadbi Ukletog Holanđanina. Stoga su Hidrove riječi koje obavijaju Nefertijevu glavu kao plamen (što je aluzija na uobičajeno predstavljanje likova poslanika i svetaca u tradiciji islamskog slikarstva, kojom je ovdje sugerisano značenje da Hidrove riječi Nefertijev duh na trenutak učine svetim, prosvijetljenim), poput onih "bitnih riječi" koje čujemo u snu pa ih se kasnije ne sjećamo, jer registar u kojem su one izgovorene pripada drugom registru zbilje. Ovdje se radi i o nesaopštivosti mističkih spoznaja: riječi koje Neferti jasno shvata onda kada su izgovorene, ne shvata poslije, jer njegova duša za vrijeme razgovora *"otvara školjke s biserima koji tamne u ovostranosti*", a ono što je u tim trenucima saznao pa kasnije zaboravio, kako kaže, dragocjenije je od onog što nedvosmisleno zna. Tako i u prvom poglavlju Neferti roba Hedit-Kuša natjera da sav svoj život sažme u jednu jedinu riječ – riječ koju neće moći da izusti i koje se kasnije neće sjećati.

Misri u Hidrovoj knjizi iznova započinje svoj život kao njen čitalac. Hidrove riječi su te koje omogućuju pristup stvarnom značenju Misrijevog života, a te riječi počinju da gube značenje na mjestu gdje bi trebao započeti Misrijev istinski život u onostranosti. Hidr neće zašutjeti u skladu sa završnom rečenicom znamenitog Vitgenštajnovog "Tractatusa" – "O čemu se ne može govoriti o tome se mora šutjeti" – shodno empirističkom načelu verifikacije iz logičkog pozitivizma, nego će se njegova slova pomiješati u nerazmrsivoj zbrci. I sam Vitgenštajn je tvrdio da je nemoguć idealan jedinstveni jezik koji odslikava svijet, te da sam jezik nije jednoznačan već višeznačan, i da se već prema jezičkom svijetu mijenja i smisao riječi. Odnosno da ne postoji jednostavno sam jezik kao takav, već prema raznim područjima života u kojima se riječi upotrebljavaju postoje u jedinstvu jezika i djelatnosti različite "jezičke igre" sa različitim uigranim pravilima igre. Nema nikakvog općeg kriterija za smislenost jezika, a iskazi o "posljednjim stvarima" na koje nas Hidrova pripovijest priprema, prema ovom mišljenju, svode se na "jezičke igre posebne vrste".

> Ibrišimović svog junaka Nefertija vraća u stanje Adama prije nego je posegnuo da ubere plod sa zabranjenog drveta, smrtonosnog "drveta besmrtnosti": on proniče da je postignuće jednog od Božijih imena ostvarivo jedino u odustajanju od tog postignuća, ukoliko se ono protivi Božijem zakonu, te da je jedini istinski život i besmrtnost – besmrtnost u Bogu, dok ono što mu se predočava kao život, ukoliko je to život koji ne priznaje Boga - vodi u smrt.

Pasusi u kojima Abdulah Misri pokušava da svojim tijelom zaposjedne odštampane retke prijevoda Hidrove knjige, unutar kojih je zarobljeno značenje njegove sudbine, metaforički se koherentno nadovezuju na zaključke poznate Lakanove teorije u kojoj je otuđenje subjekta postavljeno u registar jezika, i prema kojoj jezik ima ulogu blokiranja identiteta, tako da prijelaz organizma kroz jezik i u jezik uvodi ideju gubitka, manjka i odsutnosti. Abdulah Misri na taj način spoznaje da je "drvo besmrtnosti" ustvari "drvo spoznaje dobra i zla", jer je zabranjeno rajsko drvo samim time što je bilo zabranjeno postalo označiteljem već unaprijed izgubljenog Raja. Stoga je Božiji duh udahnut u figuru od ilovače za Adema već unaprijed bio manjak i ono što nedostaje, jer je, određen zakonom kojim je "Bog samome sebi propisao pravednost", u Ademovom neznanju i Iblisovom "iskrivljavanju poruke" shvaćen kao poricanje samog sebe.

Za razliku od Jasona iz starogrčkog mita koji je na putu za Kolhidu na svoju lađu morao povesti i Herkula i Orfeja da bi služeći se lukavstvom, obmanom i prijevarom ukrao znamenje besmrtnosti, ili za razliku od Parsifala i drugih slavnih srednjovjekovnih vitezova koji su na putu punom odricanja i samoprijegora morali da se potvrde junačkim djelima kako bi dospjeli do Grala (koji će im pomoći da olovo svoga srca preobraze u zlato i time postignu besmrtnost), Neferti svoju dugovjekost uživa kao zadovoljni obični smrtnik koji ni sam nije pouzdano siguran čime ju je zaslužio. Hazreti Hidr će u svom obrednom odgonetanju Nefertijevu dugovjekost pripisati "drevnoj staroegipatskoj bludnji", odnosno tradiciji alhemijskih učenja, s obzirom da sama riječ alhemija u svom arapskom korijenu označava ono što pripada zamlji Kema, Egiptu, iz čije tradicije mnogostruko ispreplitanih, raznovrsnih, izmiješanih i razgranatih učenja vodi porijeklo najveći broj poznatih mitova i drevnih legendi o besmrtnicima i potrazi za besmrtnošću, koji su služili kao građa i nadahnuće u oblikovanju "Vječnika".

U mitotvarački razigranoj maštovnosti Ibrišimović prikazuje plovidbu Misrija i El Hidra ka ostrvu na kom boravi Skriveni

Imam, kroz kapije od raznobojnih ogledala, čiji slijed boja evocira simboliku svjetlosti i boja u Suhravardijevoj išraqi filozofiji, a čiji dramaturški obrazac oponaša i predanje o Miradžu, čudesnom noćnom putovanju Muhammeda a.s. iz Meke u Kuds, Jerusalem (koje je poslužilo kao nadahnuće i za Danteovu "Božanstvenu komediju"), kao i kur'ansku pripovijest o Hidrovom putovanju sa Musaom a.s. iz mjesta "na kojem se sastaju dva mora". Opis ovog putovanja sadrži iznimno brojne kulturološke aluzije i asocijacije koje prizivaju poznata mjesta iz svjetske književnosti i mitologije različitih kultura, a prepoznatljivo je i preoblikovanje i smještanje u novi kontekst pojedinih alegorijskih motiva iz Rumijeve "Mesnevije", te iz sufijske poezije Feridudina Atara. Pred Misrija se iznose "škrinje dobrota" koje njemu samom ostaju nevidljive, jer je stupanj njegovog znanja i upućenosti još uvijek neznatan, a dobro ne može ni pred kim stajati, dobro valja raznositi, kako kaže Hidr. Između dva otkucaja srca Skrivenog Imama izbija jedno posebno vrijeme, i to je vrijeme koje je darovano Abdulahu Misriju; metaforički kazano, Misri živi ono što je Imam Mehdi mogao biti, sve one moguće živote koje je Imam Mehdi propustio zato da bi bio taj koji jeste, Gospodar Vremena, Skriveni, "vođeni". Procjepi, manjkovi i odsutnosti u životu svrgnutog halife, kralja svijeta koji u skrivenosti priprema svoj ponovni dolazak na prijesto, jesu onaj "višak" od kojeg je sačinjen život Abdulaha Misrija, koji na taj način doživljava svoje mistično poistovjećenje i sjedinjenje sa bićem Imama Mehdija. Vrijeme kojeg obuhvata Misrijeva životna istorija je onaj još neživljeni život Skrivenog Imama, jer je u Misrijevoj prostodušnoj pokornosti Bogu sadržana svijest da je svaki čovjek stvoren da bi bio, prema riječima iz Kur'ana, "Božiji zastupnik na Zemlji".

Zanimljivo je da Misri, i prije nego bude sreo budističkog sveca-prokletnika arhata Pindolu, kao da intuitivno poznaje mističke prakse iz drugih kulturnih tradicija, pa tako u prethodećem zikru sa Hidrom opisuje silazak u ponor uništavila vlastitog bića, koji je sličan sugestivnoj sabranosti u postupcima transcendentalne meditacije: "*Odricao sam se svojih usta: to nisu moja usta, svoga tijela: to nije moje tijelo, pa čak i svoje duše: to nije moja duša, nastojao sam viknuti: ja sam prah i pepeo...*". I premda "Vječnik", po mnogim svojim odlikama, sadrži elemente popularnog žanra epske fantastike, to naročito dolazi do izražaja u scenama koje opisuju susret sa Imamom Mehdijem i arhatom Pindolom, čija oniričkа fantazmagoričnost slijedi začudne dramaturške obrasce i logiku razvijanja priče u snu. Nadmetanje u kerametima između El Hidra i arhata Pindole po neočekivanoj maštovitosti zorno prikazanih slika umnogome podsjeća na nadmetanje između dobrih i zlih čarobnjaka (odnosno čudotvoraca) u poznatim filmovima naučne i epske fantastike, kao što su "Ratovi zvijezda", "Gospodar prstenova" i "Matriks".

Legendarni lik Letećeg Holanđanina, kojeg je Rihard Vagner proslavio u svojoj operi, svojom kainovskom uspravnošću i ponosom sa kojim nosi dosuđeno prokletstvo posjeduje auru tragičkog romantičarskog heroja, i poglavlje o Misrijevoj plovidbi na njegovom brodu svakako spada u estetske vrhunce ovog romana. Kapetan Jan van der Eken je istodobno i tragički "čovjek fatuma", nepokolebljiv u svojoj ustrajnosti da i u palosti svoga bića pokaže snagu i veličinu, onaj koji spada u red buntovnih "izgubljenih žestokih duša", koje se "ni samom đavolu ne uklanjaju", ali i arhetipski pustolov, probisvijet i mornar, gladan novih obala, pučina i obzorja. Monolog u kojem Holanđanin opisuje kako njegov brod plovi kroz "nebrojene ljudske duše", kroz oblake i sazviježđa, kroz dim i vatru lomača, te kako se na njegovom brodu čuje "istovremeni uzdah mnoštva dama, princeza i kontesa", doziva u pamćenje "Pijani brod" Artura Remboa, kao simbol čežnje za pristizanjem u nepoznate luke, za osvajanjem nepoznatih djevičanskih svjetova, čežnje da se iskusi i doživi ono još neiskušano i nedoživljeno. Svjestan da ga je njegova prokletnička sudbina učinila čudovištem, on tu svoju čudovišnost brižljivo njeguje, hraneći dušu svojim sopstvenim otrovima. Utnapištim dolazi na svadbu Ukletog Holanđanina "isisan iz dubina vremena snagom iskrenosti djevojačkog srca" – i tek u zagrljaju Anđule Džamanjić, on od nakaze postaje dostojanstven čovjek, a njena ljubav poprima ono značenje koje u kršćanskoj mistici ima "poljubac gubavcu" Franje Asiškog. Anđula prepoznaje ono što čini "svjetovnu svetost" njegovog prokletstva, te je njena ljubav tolika da "negladna njome ne bi nahranila i napojila". "*Da nisam bio takva olupina možda bi me moja mlada žena i ostavila!*", reći će Holanđanin u pismu Misriju.

Iz brojnih slavnih mitova o potrazi za besmrtnošću, Ibrišimović bira samo one likove koji su dugovječnost već dosegli (ili su na nju osuđeni), pa tako Misri sreće Utnapištima ali ne i Gilgameša, putuje sa Hidrom, ali ne i sa Zulkarnejnom, te je jasno da pisac svjesno zaobilazi one legendarne ličnosti iz ezoterijske i mističke tradicije, poput Nikole Flamela recimo, koje su besmrtnost smatrale trofejem za koji se treba izboriti mukotrpnim samousavršavanjem, asketskim samoprijegorom, sticanjem znanja i duhovnom disciplinom.

Iz brojnih slavnih mitova o potrazi za besmrtnošću, Ibrišimović bira samo one likove koji su dugovječnost već dosegli (ili su na nju osuđeni), pa tako Misri sreće Utnapištima ali ne i Gilgameša, putuje sa Hidrom, ali ne i sa Zulkarnejnom, te je jasno da pisac svjesno zaobilazi one legendarne ličnosti iz

ezoterijske i mističke tradicije, poput Nikole Flamela recimo, koje su besmrtnost smatrale trofejem za koji se treba izboriti mukotrpnim samousavršavanjem, asketskim samoprijegorom, sticanjem znanja i duhovnom disciplinom. Priču o druženju Hidra i Abdullaha Misrija, kao i zagonetni završetak Hidrove knjige, možemo čitati i kao izokrenutu verziju legende o Gralu i Parsifalu, što je svojevrsno oneobičavanje simbola iz ovog mita, koji je Eliotu poslužio kao tematski okvir za "Pustu zemlju". Kao što je poznato, Parsifal je djevičanski stanovnik šume koji ništa ne zna o dvorskom životu i nakon mnogih nespretnih pogrešaka konačno postaje vitez Okruglog stola kralja Artura. U središnjem prizoru ovog mita Parsifala u Gralski dvorac pozove Kralj Ribar, koji je tajanstveno ostao nepokretan od ozljede na nogama. Parsifal bude poslužen na gozbi, a zatim se pred njim pojavi povorka: prvo mladić koji nosi koplje koje krvari, a za njim dvije djevojke od kojih jedna drži draguljima optočen pehar, odnosno Gral, a druga srebrni poslužavnik sa hranom. Premda je radoznao, Parsifal se ne usudi da upita kakvo je to koplje i koga se tako služi. Njegova odluka da odšuti strašna je greška, jer da je postavio pitanje koje se očekivalo od njega, Kralj Ribar bio bi izliječen, a bila bi skinuta i kletva zbog koje je zemlja Grala postala neplodna. Njegova nevinost, neznanje i nemoć metafora je odgovora za koje nije bilo postavljeno pitanje. Na svome putovanju sa Musaom a.s. koje je opisano u Kur'anu, Hidr ne dopušta Božijem poslaniku da mu postavlja pitanja, jer je svjestan da djela koja će počiniti prevazilaze moć ljudskog moralnog rasuđivanja. Na drugoj strani, Hidr Misriju spremno odogovara na postavljena pitanja, ali ti odgovori moraju ostati nepotpuni i završiti u zbrci i nerazumljivim riječima. Kao znalac istorije i njenih kultura Ibrišimović mitske simbole

Neferti u Hidrovoj knjizi boravi zajedno sa usnulim mladićima u pećini Kehf, te se tako otkriva kako sav njegov život ispripovijedan u prethodnim poglavljima pripada svijetu snova koji su odsanjani tokom tri stotine i devet godina čudesne uspavanosti.

*

Hidr samim svojim stavom prema Pindoli Baradvaji ukazuje na to da islamski pogled na svijet u sebi uključuje i sadrži i budističke predstave o onostranom, ali se ne ograničava na njihovo jednostrano poimanje. Stoga Hidr upozorava Pindolu da ne vodi Misrija u nirvanu, jer je on musliman.

*

Nameće se dakle pitanje ko je čitalac kojeg stvara Ibrišimović u svome romanu "Vječnik", i da li bi on nužno morao dijeliti islamski pogled na svijet sa njegovim naratorom? Zadnje poglavlje Ibrišimovićevog romana implicira i tezu teorije recepcije o čitaocu kao autoru, jer se u paraboličkom iskazu smisao Misrijevog putovanja konačno uobličava tek u čitaočevoj svijesti, odnosno čitalac postaje pravi autor Hidrove knjige, jer je ključ romana u njegovom razumijevanju Nefertijeve sudbine.

oneobičava dovodeći ih u novi kontekst, i otkriva u njima nova značenja. To što Isus Ahasveru upućuje iste riječi koje se u tekstu jevanđelja odnose na učenika Ivana, kao i to da je Neferti bio prisutan u getsimanskom vrtu, osvjetljava sveto predanje, ali i sam Nefertijev lik iz jednog novog ugla. Zasnivajući svoju retoriku na modelima biblijske parabole Ibrišimović svoje amblemske poetičke zamisli organizuje kao domišljate aforizme, mudrosti, zagonetke i svjedočanstva, upisujući u strukturu svoga teksta simboličke postupke, igre, pastiše.

Kada je riječ dakle o književnim likovima besmrtnika u svjetskoj književnosti, moglo bi se govoriti o dvije tradicije: na jednoj strani su likovi osuđenika na vječni život (Ahasver, Ukleti Holanđanin, Pindola Baradvaja), a na drugoj oni koji tragaju za besmrtnošću, koji žude da je dosegnu (Gilgameš, Jason iz starogrčkog mita o Argonautima u onoj interpretaciji koju je ovom mitu pripisala srednjovjekovna ezoterijska literatura, Aidenej, Zulkarnejn i Hidr, Parsifal). Ali u oba slučaja riječ je o iskustvu onostranog u ovostranosti: prokleti besmrtnici proživljavaju muke vječnog Pakla na ovom svijetu, dok tragaoci za "vodom života" i "eliksirom" čeznu za ovozemaljskim Rajem. Nameće se analogija sa jednom rečenicom iz romana "Kontrapunkt" Oldosa Hakslija - da ljudska sreća ne može biti sama za sebe cilj, već da je ona nusprodukt, poput koksa koji se dobija pri proizvodnji ugljena, odnosno da čovjek treba imati neki uzvišeniji cilj koji bi značio njegovo duhovno samousavršavanje, dok bi sreća bila samo nusprodukt njegovih napora ka ostvarenju tog cilja. Nefertijev odnos prema vlastitoj dugovječnosti je upravo takav, on ne žudi za besmrtnošću, već je posjeduje kao dar, odnosno "nusprodukt" svoje čežnje za Božijom milošću.

Ono što svakom od poglavlja "Vječnika" zasebno daje izvanrednu literarnu upečatljivost jeste brižljiva i sabrana

vjerodostojnost u iznošenju istorijskih, kulturnih i civilizacijskih činjenica vezanih za različita podneblja i epohe, zadivljujuće prodorna uvjerljivost i stilski rafinman u prikazivanju i opisima vremenski i prostorno udaljenih kultura, zrelost duha i istančana preciznost u izražavanju najfinijih tonova misli i osjećanja, koja u skladnom jedinstvu sa poetski razigranom maštovnošću palimpsestnog ispisivanja i dekonstruisanja drevnog mita posjeduje duh one sveobuhvatnosti i univerzalnosti kakvu poznajemo iz nekih klasičnih spjevova, kakvi su - Danteova "Božanstvena komedija", Vergilijeva "Enejida" i Homerova "Odiseja".

II

Pozivajući se na Bahtinovu teoriju polifonije Enver Kazaz u svome ogledu "Roman izvan romaneskne tradicije"[3] Ibrišimovićev roman naziva "monologičnim" i prigovara autoru na tome što nastoji totalitetno obuhvatiti svijet, ali ne na način romaneskne tradicije koja je insistirala na njegovoj procesualnoj, promjenjivoj, nikad dovršenoj polikontekstualnosti, "već na način mitološke totalitetnosti naracije koja insistira na apriornoj cjelovitosti svijeta sadržanoj u njegovoj teocentričnoj konstrukciji." Kazaz pri tome već u samom tendencioznom naslovu svoga teksta zaboravlja na pasuse iz svoje studije "Bošnjački roman XX vijeka" gdje, citirajući Bitijev "Pojmovnik suvremene književne teorije" navodi kako Bahtinova teza isključuje cijelu jednu bogatu tradiciju koja vodi od grčkog preko viteškog pa idiličnog, pastoralnog, sentimentalnog kao i odgojnog prosvjetiteljskog romana 18. stoljeća i avanturističkog romana 19. stoljeća, sve do Tolstoja i Henri Džemsa, i naprimjer savremenog trivijalnog romana.[4] Kazaz također ne uzima u obzir tradiciju unutar koje je roman vjeru, odnosno "teocentrični koncept svijeta", izostavljao iz slike životne zbilje stoga što ju je smatrao neupitnom, a kojoj prema T.S. Eliotu pripadaju i Defo, i Filding, i Dikens i Tekeri, a mogu joj se pridružiti i neki od klasika ruskog realizma. Vrijedi se pozvati i na veliku književnu tradiciju, kojoj pripada i Danteova "Božanstvena komedija", i "Hiljadu i jedna noć", kao i klasična djela francuskih dramatičara Korneja i Rasina, ali i roman "Derviš i smrt" Meše Selimovića naprimjer, u čijim djelima jedan religijski svjetonazor predstavlja onaj podrazumijevani duhovni obzor ili kontekst unutar kojeg se na drugom (poetskom) planu, odnosno kroz dramu likova, odvija i ta bitijevski shvaćena "polikontekstualizacija" svijeta. Osim toga, Kazaz samome sebi protivurječi na još jednom mjestu u svome tekstu, kada kaže da je "Vječnik" roman s tezom približno slično kao što su to romani Fjodora Dostojevskog, a poznato je da Bahtin izvorište polifonijskoj strukturi romana nalazi upravo u romanima Dostojevskog.[5] Pri tome je indikativno da autor glavno uporište svome kritičkom stavu nalazi u tezama kojima su se kasniji teoretičari oštro suprotstavljali, koje su dovodili u pitanje, opovrgavali ili nadišli.[6]

Primjer Selimovićevog romana "Derviš i smrt" otvara pitanje onih romana koji samo prividno i na razini doslovnog iskaza naratora pripadaju monološkoj tradiciji o kojoj govori Kazaz. Veliki ruski pisac dvadesetog stoljeća Andrej Platonov u svojim romanima "Iskop", "Čevengur" i "Džan" ukupnu pojavnost životne zbilje tumači u ključu ideoloških dogmi i lenjinovske interpretacije marksizma, ali je jasno da je riječ o postupcima očuđenja i metaforizaciji naracije putem kojih ih pisac istovremeno izvrgava podsmjehu i daje njihov ironični komentar. Umijeće aludiranja i asocijativnog poigravanja u postupcima poetizacije naracije počiva na čitavom nizu podrazumijevanja i računa na čitaočevu sposobnost njihovog prepoznavanja. U suprotnom, u jednom drugačijem tipu romana, kakav je recimo "Fama o biciklistima" Svetislava Basare, čitalac ne bi bio u stanju dokučiti da pisac kroz ironijsku razgradnju teoloških dogmi i njihovo neprestano podvrgavanje oštroj satiri, istovremeno ispisuje duboko pronicljivu studiju koja se zapravo zalaže za njihovu istinsku afirmaciju. Jedan istoričar književnosti trebao bi uzeti u obzir da metaforizacija i simbolizacija naracije kakvom se služi Ibrišimović, nosi sa sobom onu višeznačnost i otvorenost koja pruža mogućnosti za različita tumačenja.

Jer ako bi Ibrišimovićev roman bio "ideološki" u onom smislu kako to Kazaz interpretira u svome tekstu[7], on bi kao takav bio neprihvatljiv, iz prostog razloga što bi i glavni junak Abdullah Misri kao ličnost, sa stajališta islamske teologije, bio neprihvatljiv. Prema jednom vjerodostojnom hadisu poslanika Muhammeda nijedan čovjek koji je bio živ u njegovo doba nije mogao ostati u životu i nakon sto godina, pa je samim tim i Misri kao musliman, u jednom plošnom i doslovnom čitanju, nemoguć lik. Ako bi se tema "Vječnika" interpretirala na takav jednostran i površan način, bili bi isto tako neprihvatljivi i likovi Ahasvera i El-Hidra. Ahasvera zato što prema Kur'anu Isus nije bio razapet na krstu, a Hidra zato što nijedna vjerodostojna predaja niti sam tekst Kur'ana ne pruža potvrdu o dugovijekosti ovog vjerovjesnika, već je ona predmet legendi i hagiografske fikcije iz tradicije sufijskog pjesništva. U svom autoreferencijskom sloju Ibrišimovićev roman, međutim, pruža objašnjenje i za ove "nedosljednosti", kada šejh Muhasibi objašnjava Ahsveru da su ga kaznili oni koji se nisu ni rodili, odnosno kada Hidr Misrija dovodi u stanje svijesti pri kojem mu se otkriva da je porijeklo njegove dugovijekosti u "mašti jednog muslimana". Zbog svega ovoga tema "Vječnika" se i ne

[3] Enver Kazaz, "Roman izvan romaneskne tradicije", časopis Odjek, broj 1, Sarajevo, proljeće 2007.

[4] Vladimir Biti, "Pojmovnik suvremene književne teorije", Matica hrvatska, Zagreb, 1997., str. 348.

[5] Vladimir Biti, nav. djelo, str. 348.

[6] Vladimir Biti, nav. djelo, str. 349.

[7] Enver Kazaz, nav. djelo, str. 23, 24.

može razmatrati izvan konteksta zapadnoevropske književne tradicije, a naročito ako se uzme u obzir i uplitanje motiva iz staroegipatske paganske ezoterije i grčke mitologije. U ključu takvog razumijevanja, i sam naslov Ibrišimovićevog romana ne može se odnositi na njegovog glavnog junaka Misrija, već isključivo na Boga, pa se tako i Misrijeva ispovijest uspostavlja kao metaforičko putovanje ka "postizanju", odnosno "spoznavanju" jednog od devedeset i devet Božijih imena (Vječni), u skladu sa onim zagonetnim hadisom koji kaže da će čovjek koji "postigne" ova imena ući u džennet.

Posebno pitanje koje se ovdje nameće ticalo bi se preispitivanja diskursa domaće kritike kada je riječ o djelima iz savremene književnosti. Zašto romane nobelovca Fransoe Morijaka i Žorža Bernanosa istoričari francuske književnosti nazivaju "katoličkim romanima", dok kada je riječ o jednom djelu koje bi se (uslovno) moglo nazvati "muslimanskim romanom", domaća kritika upotrebljava isključivo sintagmu "ideološki roman"? Zašto se romani Andre Malroa, ili recimo Tvrtka Kulenovića, ne bi također mogli čitati kao "ideološki romani", ako znamo da su marksizam, odnosno humanistički racionalizam također – ideologije? Ako jedan književni kritičar svijet Ibrišimovićevog romana vidi kao "teocentričnu konstrukciju" i prigovara mu na tome, zašto nekom drugom ne bi bilo dopušteno da druge romane osuđuje zbog njihove neopaganske, ateističke ili "antropocentrične konstrukcije"? Ako se složimo da "Vječnik" Nedžada Ibrišimovića, jednako kao i roman "Imotski kadija" Irfana Horozovića, možemo nazvati sufijskim pikarskim romanom, ne postoji nijedan relevantan književnokritički kriterij po kojem bi "Vječnik" spadao u "monološku tradiciju", a Horozovićev roman ne, iz čega je jasno da se Kazaz služio pozitivističkim pristupom u ocjenjivanju ova dva romana, izvodeći svoje zaključke na osnovu biografija njihovih autora.

U svom eseju "Religija i književnost" T. S. Eliot ističe da književna kritika može biti samostalna u onoj mjeri, u kojoj u nekome dobu postoji opšte slaganje oko etičkih i teoloških pitanja.[8] Ocjenjivanje književnih djela sa stajališta morala izvodi se isključivo prema moralnom kodeksu što ga usvaja svaka generacija, bez obzira živi li ona u skladu s tim kodeksom ili ne. I u vezi s tim Eliot postavlja pitanje da li su čitaoci u stanju da shodno svojim religioznim uvjerenjima čitaju romane različitim pregradcima svoga duha? Na Eliotovo mišljenje nadovezuje se Vejn But u svojoj "Retorici proze", kada govori o ulozi koju igraju uvjerenja u proznom djelu. But podsjeća da je Flober od romanopisca tražio objektivnost koja podrazumijeva neutralan stav prema svim vrijednostima, kakvoj bi uzor bio stav naučnika. Flober tvrdi da čak i umjetnik koji spoznaje neophodnost obilja ideja, ne smije imati ni vjeru, ni domovinu, ni društvena ubjeđenja. "Sad već svi znamo da će pažljivo čitanje ma kojeg iskaza u odbranu umjetnikove neutralnosti razotkriti angažovanost; uvijek postoji neka dublja vrijednost u odnosu na koju se neutralnost smatra nečim dobrim", primjećuje But polemišući sa ovim stavom. Čak će i komentar pisca najbliži neutralnosti otkriti neku vrstu angažovanja.[9] Iz Floberove biografije je poznato da je i on sam svoj najslavniji roman "Gospođu Bovari" smatrao samo vježbom za nedvosmisleno angažiranu temu do koje mu je intimno bilo stalo koju će obraditi u romanu "Iskušenje svetog Antonija". Književnost podrazumijeva pretpostavke, uvjerenja i simpatije s kojima je neophodno slagati se u velikoj mjeri da bi se književnost čitala kao književnost, a ne kao nešto drugo.[10] But podsjeća da pisac stvara svog čitaoca, a prema Hjumovom mišljenju idealni čitalac bi trebao da sebe smatra "čovjekom uopšte" i da zaboravlja, ako je moguće, svoje "individualno biće" i svoje "konkretne životne okolnosti". Knjiga koju odbacujemo kao lošu često je naprosto knjiga u čijem "lažnom čitaocu otkrivamo osobu kakva odbijamo da postanemo, masku koju odbijamo da stavimo, ulogu koju nećemo da igramo".

"Da li je odista tačno", pita se But na jednom mjestu, "da ozbiljan katolik ili ateist, ma koliko mogao biti osjetljiv, trpeljiv, marljiv i dobro obavješten o Miltonovim uvjerenjima, uživa u "Izgubljenom raju" u onoj mjeri koja je mogućna za jednog od Miltonovih savremenika i suvjernika podjednake inteligencije i osjetljivosti? Može li pobožni protestant, ili Jevrejin, koji se gnuša svešteničkog celibata, uživati u Hopkinsovoj "Navici savršenstva" koliko pobožni katolik, sa podjednakom književnom senzibilnošću i iskustvom?" Kako stvari stoje, zaključuje But, čak i najveće književno djelo radikalno zavisi od podudaranja uvjerenja pisca i čitaoca: "Zamislite jednu divno napisanu tragediju čiji je junak ubjeđeni nacista-esesovac, a njegova tragična greška sastoji se u privremenom i fatalnom poigravanju buržoaskim demokratskim idealima. Postoji li ijedan među nama, bez obzira na našu angažovanost za objektivnost, koji bi mogao ozbiljno tvrditi da slaganje ili neslaganje sa piščevim idejama u takvom djelu nema nikakve veze s našim prihvatanjem ili odbacivanjem njegove umjetnosti?"[11]

Nameće se dakle pitanje ko je čitalac kojeg stvara Ibrišimović u svome romanu "Vječnik", i da li bi on nužno morao dijeliti islamski pogled na svijet sa njegovim naratorom? Zadnje poglavlje Ibrišimovićevog romana implicira i tezu teorije recepcije o čitaocu kao autoru, jer se u paraboličkom iskazu smisao Misrijevog putovanja konačno uobličava tek u čitaočevoj svijesti, odnosno čitalac postaje pravi autor Hidrove knjige, jer je ključ romana u njegovom razumijevanju Nefertijeve sudbine. Završna rečenica upravo dovodi u pitanje čitaočevu kompetenciju. Ibrišimovićev roman uspostavlja se kao intertekstualna metafizička bajka koja je po svojoj strukturi najbliža poznatom romanu Mihaela Endea "Baskrajna priča", s tom razlikom da je kod Endea riječ o bajkovitoj fan-

[8] T.S. Eliot, "Religion and Literature", *Selected Prose of T.S. Eliot*, ed. Frank Kermode, London, Faber and Faber Ltd., 1961.

[9] Vejn But, "Retorika proze", Nolit, Beograd 1976., str. 92.

[10] Vejn But, nav. djelo, str. 155.

[11] Vejn But, nav. djelo, str. 159.

tastičnoj priči u kojoj se stapaju palipsestno obrađeni motivi iz različitih mitologija i religijskih predaja, dok Ibrišimović u svom romanu poznate mitove i legende iz svjetske kulturne baštine *dekonstruiše*. Naravno da široko razgranata intertekstualnost ovog djela od čitaoca zahtijeva onu "smiješnu količinu erudicije" o kojoj govori Eliot u svom eseju "Tradicija i individualni talenat", odnosno podrazumijeva da je ovaj obaviješten o likovima kakvi su Utnapištim, Imhotep, Ukleti Holandez, Aidenej, Ahasver, arhat Pindola i El-Hidr. Svakako da je estetsko uživanje u čitanju znatno umanjeno ukoliko čitaocu nisu poznati različiti konteksti u kojima se Hidr kao lik pojavljuje recimo na stranicama "Mesnevije" Dželaludina Rumija. Možemo se poslužiti i analogijom iz jedne popularne umjetnosti kakva je film: gledalac može uživati prateći priču filma "Pakleni šund" Kventina Tarantina, ali će mu svi slojevi njenog značenja izmaći ukoliko ne zna da je njen narativni obrazac preuzet iz filma "Tajanstveni voz" Džima Džarmuša, a da je njen osnovni zaplet parodija priče iz gangsterskog epa "Lice sa ožiljkom" Brajana de Palme.

Da "Vječnik" ne pripada monološkoj tradiciji romana kako to Kazaz izričito tvrdi svjedoči već sama činjenica da se on konstituiše kao svojevrstan "odgovor" na druga književna djela (Ep o Gilgamešu, Vječni Žid, Ukleti Holandez itd.), te preko brojnih motiva, epizoda i slika vodi živ dijalog sa univerzalnom kulturnom baštinom – čitalac će prepoznati brojne nenametljivo utkane citate, reminiscencije i aluzije na antičke filozofe, drevna duhovna učenja i motive iz klasične poezije. Ibrišimovićev pristup temama iz islamske tradicije je dvostruk i ostavlja mogućnost za različita tumačenja: on ih obrađuje i kao prevladanu mitologiju u kojoj istražuje univerzalne simbole da bi njihovim izmještanjem u drugi kontekst u njima otkrivao nova značenja, ali istovremeno uključuje i stanovište da je riječ o prototekstu koji posreduje iskustvo svetog, koji je neupitna Božija riječ i pretenduje na apsolutnu istinitost i univerzalnu važnost. Kako to primjećuje i Muhidin Džanko u svome tekstu "Romaneskna Bosna ili *Škrinja dobrote*"[12], Nefertijev moralni kodeks nije samo kodeks jednog muslimana, već kodeks svih religija i opšteljudskog morala:

"Ja nisam lagao.
Ja nisam bio nepravedan.
Ja nisam nikog plašio.
Ja nisam obmanjivao.
Ja nisam nikome ništa oteo.
Ja nisam nikoga zlostavljao.
Ja nisam krao.
Ja nisam ubijao.
Ja nisam na mjeri zakidao.
Ja nisam krao stvari koje neterima pripadaju.
Ja nisam silom tuđa dobra prisvajao.
Ja nisam hrđave riječi govorio.
Ja nisam nikome hranu uzimao.
Ja nisam svoje srce jeo.
Ja nisam ničiju među pomjerao.
Ja nisam krao životinje koje neterima pripadaju.
Ja nisam dopuštao da oranice opuste.
Ja nisam ni u čemu štetu pravio.
Ja nisam svoja usta ni protiv koga otvorio.
Ja nisam dopuštao da iz mene gnjev provali bez razloga.
Ja nisam činio blud i nisam činio skotološtvo.
Ja nisam sebe opoganio.
Ja nisam ukaljao ženu drugog čovjeka.
Ja nisam dopuštao da mi usta srdžbom zbore.
Ja nisam bio gluh na riječi pravde i istine.
Ja nisam nikoga u plač natjerivao.
Ja nisam netere psovao.
Ja nisam bio plahovit.
Ja nisam svoje srce požurivao.
Ja nisam svoju kožu probadao i tako se neterima svetio.
Ja nisam govorio više nego što je bilo potrebno.
Ja nisam prevare činio i na zlo pogledao.
Ja nisam psovao ono što je kod mene, a što neterima pripada.
Ja nisam tekuću vodu mutio.

Ako bi Ibrišimovićev roman bio "ideološki" u onom smislu kako to Kazaz interpretira u svome tekstu, on bi kao takav bio neprihvatljiv, iz prostog razloga što bi i glavni junak Abdullah Misri kao ličnost, sa stajališta islamske teologije, bio neprihvatljiv. Prema jednom vjerodostojnom hadisu poslanika Muhammeda nijedan čovjek koji je bio živ u njegovo doba nije mogao ostati u životu i nakon sto godina, pa je samim tim i Misri kao musliman, u jednom plošnom i doslovnom čitanju, nemoguć lik.

*

Svakako da je estetsko uživanje u čitanju znatno umanjeno ukoliko čitaocu nisu poznati različiti konteksti u kojima se Hidr kao lik pojavljuje recimo na stranicama "Mesnevije" Dželaludina Rumija.

*

Zašto romane nobelovca Fransoe Morijaka i Žorža Bernanosa istoričari francuske književnosti nazivaju "katoličkim romanima", dok kada je riječ o jednom djelu koje bi se (uslovno) moglo nazvati "muslimanskim romanom", domaća kritika upotrebljava isključivo sintagmu "ideološki roman"?

[12] Muhidin Džanko, "Romaneskna Bosna ili *Škrinja dobrote*", časopis Odjek, broj 1, proljeće 2007.

Ja nisam svoj glas podizao.
Ja se nisam drsko ponašao.
Ja nisam bio pristrasan.
Ja se nisam bogatio na tuđ račun.
Ja nisam ometao netere pri izlascima njihovim." (str. 55, 56)

U svome ogledu "Problematičan identitet pripovjedača u romanu *Vječnik* Nedžada Ibrišimovića"[13] Jasmina Ahmetagić prigovara autoru da je njegov pripovjedač Neferti nedovoljno definiran kao lik, pridružujući se primjedbama Envera Kazaza i Velimira Viskovića da Neferti ostaje nepromijenjen od početka do kraja romana, te da izostaje prikaz unutrašnje drame duhovnih transformacija kroz koje prolazi. Neferti se, međutim, savršeno uklapa u sliku sufijskog pikara, s obzirom da sadržinu pikarskog romana predstavlja niz pustolovina koje jedino povezuje prisustvo glavne ličnosti, te su oni najčešće napisani fragmentarno, bez čvrste konstrukcije i određenog plana. U vezi sa ovim pitanjem, kada su francuskog pisca i nobelovca Fransou Morijaka upitali zbog čega on u svojim romanima obrađuje uglavnom intimne drame grješnika, pokajnika i moralno posrnulih i pometenih duhova, on je dao jednostavan odgovor: zato što dobri ljudi, odnosno ispravni kršćani, nemaju svoju istoriju. Ibrišimovićev Misri je upravo lik koji, u smislu ovih Morijakovih riječi, nema svoju istoriju. Sa istim problemom hrvao se i Dostojevski pišući svoj roman "Braća Karamazovi", koji je u početku bio zamišljen kao roman o Aljoši i trebalo je da sadrži još jedan završni dio posvećen ovom junaku, da bi pisac na kraju od te zamisli odustao. Nefertijeva ispovijest jeste sumiranje pet milenijuma dugog životnog iskustva, ali iz perspektive koja je bitno određena njegovim duhovnim stanjem u trenutku kada započinje svoju priču, tako da je usmjerena na potragu za odgonetanjem tajne dugovječnosti. Otuda se Neferti zadržava samo na onim mjestima iz vlastite prošlosti koja sa najdublje tiču ove teme, odnosno na susretima sa drugim legendarnim dugovječnim ljudima. Tako se on kao ličnost više otkriva u uzgrednim poetskim opservacijama koje sabiraju i tumače njegova raznovrsna životna iskustva, negoli na nivou same fabule.

Kao znalac istorije i njenih kultura Ibrišimović mitske simbole oneobičava dovodeći ih u novi kontekst, i otkriva u njima nova značenja.

Neferti kao pripovjedač o sebi govori posredno, kroz optiku poetske začudnosti, gdje su postupci oneobičavanja i simboličke narativne tehnike suptilno i nenametljivo utkane u realistički prosede. Vrijedi naglasiti da je "Vječnik" ispovijedni roman, roman unutrašnjeg monologa, te da se Nefertijevo unutrašnje putovanje kroz povijest gradi na intertekstualnom povezivanju svijeta knjiga sa autentičnošću istorijskih i stvarnosnih činjenica, te da je usklađenost između zbiljskog događanja i njegovog fantastičnog osvjetljenja proizvod svjesne poetizacije pripovjedača-junaka, koja računa na prepoznavanje i traži saučesništvo čitalačke mašte. Nefertijeva svijest o vlastitoj prošlosti prožeta je onim što čitalac saznaje tek u završnom poglavlju – da on svojim životom metaforički utjelovljuje poruku koja je potvrda nadnaravnih, teoloških istina, te da upravo stoga mora ostati takav kakav jeste: superioran a običan, ni heroj, a ni mučenik. Zaključno sa metafikcionalnom igrom u kojoj se završava El-Hidrova knjiga, Misrijeva ispovijest uspostavlja se kao zagonetna parabola, čiji se različiti elementi mogu protumačiti u jedinstvenom idejnom ključu, ali pisac nam također ostavlja mogućnost i da bude shvaćena kao paradoks, da ostane višeznačna i ezoterična. U tom smislu jasno je da narator i pisac ovog romana ne podrazumijevaju istog čitaoca: dok se Misri kao pripovjedač obraća čitaocu koji dijeli njegova uvjerenja i koji je temeljito upućen u teološka pitanja islama, pisac uzima u obzir i čitaoca koji je u stanju da u poetizaciji, metaforizaciji i osimboličavanju Misrijeve ispovijesti prepozna i otkrije i druga značenja, koja su izvan nedvosmislenog teološkog ključa. Misrijevo pripovijedanje odvija se u stalnom asocijativnom tkanju, aluzivnom poigravanju, gdje su na djelu postupci oneobičavanja koji podrazumijevaju "obaranje mentalnog nivoa" - narator kao da je *nesvjestan* poezije koju izgovara, ili je pak svjestan samo jednog od mogućih aspekata značenja. Kazaz, međutim, svoje zaključke izvodi podrazumijevajući da je ono što nam se u romanu saopštava u metanarativnim komentarima identično sa onim što posreduje sama priča. Kako primjećuje i Muhidin Džanko u svome tekstu, uvođenjem El-Hidrove knjige kao "knjige u knjizi", Ibrišimović je "Vječnika" učinio višestruko simboličkim romanom koji pruža "efekat izostavljene priče" koju treba i može dopisati svaki čitalac ovisno o svom književnom senzibilitetu. El-Hidrova knjiga aludira na "knjigu života" spomenutu u Kur'anu, koja će čovjeku biti predočena na Sudnjem danu, pa se time i smisao književnoumjetničkog stvaranja odnosi na prizivanje konačnog Suda, moralnog ocjenjivanja cjelokupnog ljudskog iskustva, ali i pružanje odgovora na "posljednja" pitanja.

Sama nečitljivost Hidrove knjige jedna je višeznačna metafora koja ostavlja prostor za tumačenja u različitim idejnim ključevima. Nefertijevo zamiranje koje počinje tako što se u njegovoj svijesti predmeti razdvajaju od svojih naziva aludira na Hajdegerovu misao da jezik daje bitak bićima, te da smrt označava razdvajanje bića od njegovog bitka. Na jednom mjestu se doslovno kaže da Utnapištim nije Božiji poslanik Nuh, te njegovo tajanstveno iščezavanje nedvosmisleno upućuje da pisac govori o Nuhovom a.s. sadašnjem životu u onostranosti. Boraveći zajedno sa mladićima koji su prema kur'anskom kazivanju ostavljeni da spavaju u pećini duže od trista godina, Neferti

[13] Jasmina Ahmetagić, "Problematičan identitet pripovedača u romanu *Vječnik* Nedžada Ibrišimovića", časopis Odjek, broj 1, proljeće 2007.

zapravo sanja svoje moguće buduće živote, te je njegovo životno putovanje kroz povijest slika unutrašnjeg "događanja spasa" kojeg duša proživljava u grobu, čekajući na konačno proživljenje, koje je ovdje simbolizovano izlaskom iz pećine, pred "kapije onostranog". Ahasverova ispovijest također asocira na život kojim duša živi u kaburu, s obzirom da ovaj junak neprestano iznova proživljava u sjećanju sav svoj život i propituje neostvarene mogućnosti vlastitog bića isključivo iz perioda prije nego je proklet. Vanjska stvarnost transformiše se kroz specifični fokus Misrijevog duhovnog središta, što podrazumijeva neprestanu tehniku očuđenja, razbijanje automatizovane percepcije stvarnosti. Sam efekat poetske začudnosti proishodi iz stalnog smjenjivanja tački gledišta i udvajanja perspektiva. Ibrišimović dakle na nivou samih simboličkih značenja teksta ne "stvara" čitaoca koji bi morao dijeliti uvjerenja sa njegovim naratorom, brojna zaobilaženja i podrazumijevanja samo prividno počivaju na prešutnom sporazumu sa čitaocem da oni dijele isti pogled na svijet, dok on od njega zapravo traži jednu naročitu otvorenost i širinu duha, te poznavanje tradicije islamske duhovnosti i kulture koja bi bila od one vrste kakvu je, recimo, posjedovao Borhes kada je pisao "Averroesovu potragu", ili Amin Maluf u svom romanu "Baltazarovo putovanje". Pri tome je i to ostavljanje prostora drugim značenjima u službi teološke istine na jednom višem nivou: Kur'an poziva čovjeka da razmišlja o Bogu, ali mu nedvosmisleno stavlja do znanja da njegova spoznaja Boga (na ovozemaljskom svijetu) mora biti nepotpuna. "Nema istine osim cijele istine", kako bi rekao Hegel.[14] Ova spoznaja se u romanu ostvaruje kroz Misrijevo mistično sjedinjenje s Bogom, koje je simbolizirano preobražajem njegove ispovijesti u knjigu koju ispisuje El-Hidr, čime je književni stvaralac poistovjećen sa oruđem Stvoritelja, odnosno prenosiocem božanskih poruka. Sa druge strane, samo naglašavanje nepotpunosti i nedorečenosti Nefertijevih spoznaja i otvorenosti za različita tumačenja pokazuje da ovaj roman nadilazi okvire takozvane monološke tradicije u koju ga svrstava Kazaz. U ovom kontekstu upitna je i Kazazova teza o tome da narativni glasovi drugih dugovječnih likova u romanu "rezultiraju teocentričnom kulturalnom polifonijom, koja, paradoksalno, ne ostvaruje dramatski dijalog kultura, nego njihovu naporednost, te namjesto polikontekstualnog *Vječnik* realizira polikulturalni svijet naporednih kultura koji intertekstualnom memorijskom gestom nastoji obnoviti sistem kulturnih naracija koje se čine zaboravljenim, ili, pak, marginaliziranim unutar antropocentrično definiranog modela kulture našeg doba."[15] Ovo se jasno može pokazati na primjeru Ibrišimovićevog uvođenja lika arhata Pindole Baradvaje iz budističke duhovne tradicije. Iako je islamska teologija u oštroj suprotnosti sa budističkim (kao i hinduističkim) učenjem o reinkarnaciji, Hidr ne dovodi u pitanje vjerodostojnost Pindoline pojave.

Ibrišimović u ovoj epizodi pruža nagovještaje za neku vrstu islamske interpretacije budističkog učenja o nirvani i reinkarnaciji – njegov Misri će doživjeti mistično sjedinjenje s Bogom, simbolizovano kroz poistovjećenje El-Hidrove knjige sa njegovom ispoviješću, ali tek nakon što ga arhat Pindola povede u nirvanu. Šta međutim pojam nirvane znači junaku koji svoje uvide u stvarnost zasniva na islamskom religioznom uvjerenju? U Platonovom učenju o najvišim rodovima bića dokazuje se nužnost bitka nebića kao drugosti ili različitosti obuhvaćene samim pojmom bitka.[16] Hegel argumentaciju svoje logike započinje pretpostavkom da je Apsolutno čisti bitak, odnosno da ono prosto *jeste*, a da mu ne pripisujemo nikakve osobine. Ali čisti bitak bez ikakvih osobina nije ništa i stoga dolazimo do antiteze: Apsolutno je Ništa. Od ove teze i antiteze prelazimo na sintezu: spajanje Bitka i Nebitka je Postajanje, i tako kažemo: Apsolutno je Postajanje. Apsolutna Ideja prema Hegelu je čista misao koja misli o čistoj misli.[17] Vrijeme je samo iluzija koju stvara naša nesposobnost da vidimo Cjelinu. Um je, prema Hegelu, izvjesnost da je on sav realitet. U svojoj odvojenosti jedna osoba nije sasvim realna, ali ono što je u njoj stvarno je njeno sudjelovanje u Stvarnosti kao cjelini. Tako se osnovna islamska maksima - La illahe ilallah – u ključu Hegelovog mišljenja može protumačiti kao izjava da Bog jeste, a da sve drugo nije, odnosno da sve drugo jeste samo onoliko koliko učestvuje u Božijem biću, odnosno koliko je u stanju da "postigne" od Božijih imena - atributa. Kao što Hegel tvrdi u svojoj *Logici*, istinito i lažno nisu tako oštre suprotnosti kao što se obično pretpostavlja, jer mi možemo znati na način koji je pogrešan, a to se događa kada pripisujemo apsolutnu istinitost nekom izdvojenom dijelu obavještenja.[18] Na prirodu bilo kog dijela univerzuma tako duboko utiču njegovi odnosi sa drugim dijelovima i sa cjelinom,

> Ibrišimovićev pristup temama iz islamske tradicije je dvostruk i ostavlja mogućnost za različita tumačenja: on ih obrađuje i kao prevladanu mitologiju u kojoj istražuje univerzalne simbole da bi njihovim izmještanjem u drugi kntekst u njima otkrivao nova značenja, ali istovremeno uključuje i stanovište da je riječ o prototekstu koji posreduje iskustvo svetog, koji je neupitna Božija riječ i pretenduje na apsolutnu istinitost i univerzalnu važnost.

[14] Bertrand Rasel, "Istorija zapadne filozofije", Hegel, Narodna knjiga Alfa, Beograd, 1998., str. 667.
[15] Enver Kazaz, nav. djelo, str. 24.
[16] Vladimir Filipović, "Filozofijski rječnik", Ništa, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1989., str. 226.
[17] Bertrand Rasel, nav. djelo, str. 661.
[18] Bertrand Rasel, nav. djelo, str. 660.

da se ne može načiniti nijedna istinita tvrdnja o bilo kom dijelu, osim da mu se odredi njegovo mjesto u cjelini. Pošto njegovo mjesto u cjelini zavisi od svih ostalih dijelova, istinska tvrdnja o njegovom mjestu u cjelini bit će istovremeno određivanje mjesta svakog drugog dijela u cjelini. Tako ništa nije potpuno stvarno osim cjeline, jer svaki dio, kada se izdvoji, mijenja svoju prirodu time što se izdvaja, i zato se više ne pojavljuje sasvim onakav kakav je u stvari.

S druge strane, kada se dio posmatra u odnosu na cjelinu, on se vidi tako kao da nije samo-dovoljan, i kao da je nesposoban da postoji, osim kao dio upravo one cjeline koja je sama istinski realna. "Sve postoji onako kako Ti to vidiš", kako kaže Hor Kanterberijki u drami "Ubistvo u katedrali" T. S. Eliota.[19] Nadovezujući se na Hegelovo mišljenje, mogli bi reći: ako je Bog Apsolut, onda je on "neograničeno pojmovno ozbiljenje apsolutnog bogatstva svih mogućnosti", kako je Alfred N. Vajthed u svome djelu "Proces i realnost" definirao ono što naziva "prvobitnom prirodom Božijom"[20]; pa ipak, kao što znamo iz Kur'ana, Bog je samome sebi propisao ograničenja, i paradoksalno, On se potvrđuje kao Apsolut upravo kroz ograničenja koja je sebi odredio. U svojim zaključnim antitezama matematičar Vajthed tvrdi da je "jednako istinito reći da je Bog prije svijeta i da je svijet prije Boga". Pri tome je svijet onaj dio "prvobitne prirode"[21] koje se Bog odrekao u svom biću. Laički kazano, ako je Bog oduvijek dobri, pravedni i milostivi Bog, onda je sama mogućnost da On bude nepravedan ili da prosto ne bude, bila oduvijek odbačena, tako da bi i svijet koji sadrži zlo morao biti "prije Boga". Srednjovjekovni mistici označavali su kao Ništa mistički iskušenu Božju beskonačnost, misleći pri tome na ono što Vajthed naziva "prvobitnom prirodom Božjom", na koju se odnosi i Budina definicija nirvane kao utrnuća životne žeđi i stanja "ni bitka, ni nebitka, ni bitka-i-nebitka, ni ni-bitka-ni-nebitka"[22], odnosno svijesti koja je "s one strane dobra i zla". Misri svoje putovanje u nirvanu opisuje ovim riječima:

"Iako sam se pred El-Hidrom snebivao kada bih se, ne hoteći, sjetio kakve nepriličnosti koju sam nekad, u svojim prijašnjim životima, počinio, pred Pindolom Baradvajom nikakvom svojom greškom, glupošću, ili grijehom, nisam bio postiđen, neprekidno sam osjećao neku djetinju milost i prijaznost, u početku otvoreno ništa ne želeći i ništa ne snujući. (...) Potom je iščezlo i sve drugo, te uskoro postadoh, na osobit način, samo budan i pribran; zatim se, bez ikakva žaljenja, oslobodih svake sreće i zadovoljstva i zađoh u punu ravnodušnost, a onda i u čistu sabranost i smirenost, kao da sam u makamima poput zuhda, samta, haufa, ili radže i to istovremeno, sve dok se nisam obreo u beskrajnom prostoru kosmosa. Potom zađoh u čisto ništavilo."

U ovom opisu stanje nirvane prikazano je kao doživljaj sjedinjavanja sa onim 'transcendentalnim ja' koje je kod Huserla izjednačeno sa 'apsolutnim bitkom'. Iako u ovoj epizodi zaista nema izravnog dijaloga između dviju različitih duhovnih tradicija i kultura, dijalog je zapravo sadržan u onome što se prešućuje, u nizu posrednih aluzija koje upućuju na podrazumijevani kontekst čitaočevih znanja, odnosno već u samoj činjenici da El-Hidr i Misri ničim ne dovode u pitanje vjerodostojnost Pindoline pojave i njegovu svetost, iako je budističko vjerovanje u osnovi neprihvatljivo i suprotno vjeri jednog muslimana (dok je u islamskoj teologiji Bog apsolut i sami bitak, budizam je ateistička i nihilistička religija[23] posve upućena na suprotno: na ne-apsolut, ne-bitak, na nirvanu, prazninu, čak na apsolutno ništa). Hidr samim svojim stavom prema Pindoli Baradvaji ukazuje na to da islamski pogled na svijet u sebi uključuje i sadrži i budističke predstave o onostranom, ali se ne ograničava na njihovo jednostrano poimanje. Stoga Hidr upozorava Pindolu da ne vodi Misrija u nirvanu, jer je on musliman. Za japanskog filozofa Kitara Nišidu, koji je promišljao budizam u svjetlu novovjekovne zapadne filozofije, "apsolutno ništa" znači zapravo prazni, od svih pojmova, kategorija, predstava i slika oslobođeni, apsolutni bitak[24]. Prava bit Božja ostaje skrivena, nepristupačna ljudskom umu, i to je ono mjesto koje je zajedničko i islamskom i budističkom poimanju onostranog. Otuda Hidr u Ibrišimovićevom romanu priznaje i ne osporava Pindolinu svetost. Njih dvojica se međusobno razumiju preko mističkog iskustva koje je zajedničko svim religijama: Boga nije moguće pojmiti nikakvim pojmom, dokraja izreći nikakvim iskazom, On je svemu transcendentan i nadilazi sve pojmove, iskaze, definicije, a ipak nije odijeljen od svijeta i čovjeka. On je beskrajno dalek a ipak bliži nama nego što smo mi samima sabi, nedokučiv i u doživljenoj prisutnosti, prisutan i u doživljenoj odsutnosti; On obuhvaća svijet a ipak nije s njim identičan: tako da se u Bogu transcendencija i imanencija podudaraju. Dosljedna mistika skida sa predstave o Bogu sve lične atribute, dok ne stigne do 'gole' i 'čiste' beskonačnosti. U svjetlu ovakvog razumijevanja postaje jasan i Nefertijev blagonaklon stav prema staroegipatskim i starogrčkim božanstvima, s obzirom da on niti na jednom mjestu ne izražava sumnju u njihovo postojanje, iako se to može shvatiti i kao svjesno prešućivanje onog što se samo po sebi podrazumijeva. Pojam ništavila ovdje je zanimljiv i zato jer upućuje na temu besmrtnosti, s obzirom da je u Kur'anu 'ništa' iz kojeg Bog stvara svijet (analogno biblijskom *creatio ex nihilo*) na više mjesta poistovjećeno sa onim što je 'mrtvo' ("On iz mrtvog izvodi živo, a iz živog neživo"). Kao u slučaju Nefertijevog zamiranja, mrtvo je ono što se odvojilo od svog imena. Ovo je u dosluhu sa Hajdegerovom mišlju da imena utvrđuju bića i "čuvaju" ih, odnosno da jezik imenujući sve što jest daje bitak bićima. Imenovanje je za Hajdegera – odnošenje, držanje skupa, dodjeljivanje svrhe (jezik "govori nas", a ne obratno, i "izgovara" sva druga bića; jezik je zaslužan za izvorno sabiranje jer drži na

[19] T.S. Eliot, "Ubojstvo u katedrali", Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1990., str. 52.

[20] Hans Kung, "Postoji li Bog?", Bog u procesu: Alfred N. Whitehead, Naprijed, Zagreb, 1987., str. 164.

[21] Hans Kung, nav. djelo, str. 164.

[22] Vladimir Filipović, nav. djelo, Nirvana, str. 226.

[23] Hans Kung, nav. djelo, str. 549.

[24] Hans Kung, nav. djelo, str. 552.

U svome ogledu "Problematičan identitet pripovedača u romanu *Vječnik* Nedžada Ibrišimovića" Jasmina Ahmetagić prigovara autoru da je njegov pripovjedač Neferti nedovoljno definiran kao lik, pridružujući se primjedbama Envera Kazaza i Velimira Viskovića da Neferti ostaje nepromijenjen od početka do kraja romana, te da izostaje prikaz unutrašnje drame duhovnih transformacija kroz koje prolazi. Neferti se, međutim, savršeno uklapa u sliku sufijskog pikara, s obzirom da sadržinu pikarskog romana predstavlja niz pustolovina koje jedino povezuje prisustvo glavne ličnosti, te su oni najčešće napisani fragmentarno, bez čvrste konstrukcije i određenog plana.

okupu "četvorstvo" neba, zemlje, božanstva i smrtnika). Tako se prividno povlačenje Boga iz Njegove "prvobitne prirode", koja kao što smo vidjeli u sebi pomiruje pojam nirvane, a koje simbolički odgovara Isusovom prividnom raspeću, događa u jeziku – slično kao u objašnjenju Deridinog pojma *differance* - značenje pojedinih Božijih imena biva "odgođeno" značenjima drugih.

Kur'anska pripovijest o putovanju Hidra i Musaa a.s. govori i o relativnosti pojmova dobra i zla: ono što nam izgleda kao očigledno zlo preobražava se u dobro, ali i obratno – ono čega se Bog odrekao iz svoje "prvobitne prirode" kao mogućnosti vlastitog bića nazivajući sebe uzvišenim imenima (Dobro, Pravda, Istina, Svrha, Svemoć, Apsolutni gospodar...), obuhvaćeno je tim imenima tako da ona budu potvrđena na jednom višem stupnju; u Kur'anu je drvo besmrtnosti poistovjećeno sa drvetom poznanja dobra i zla, te je sam početak stvaranja predstavljen slikom odjeljivanja svjetla od tame, odnosno određivanjem "granice" Božijih imena – ono što je odbačeno od Njegovog bića i nije obuhvaćeno Božijim imenima mora biti ponovo proživljeno i postati dijelom Njegovog bića – kroz kušnju, iskupljenje, Sud, pakao i raj. U Nefertijevom susretu sa Aidenejem iz grčkog mita ogledaju se Isusove riječi iz Novog zavjeta: "Ko bude tražio život, izgubiće ga, a ko ga se odrekne, taj će ga naći." Prema Hajdegeru tubitak je orijentisan prema svojim budućim mogućnostima, tako da još nije sav tu, nepotpun je, i tek u smrti nadilazi svoju nepotpunost, budući da više nema budućih mogućnosti koje bi projektirao, ali tada ga više nema. U staroindijskom tekstu *Veda* reinkarnacija je simbolička, čovjekov duh se otjelovljuje u njegovim potomcima. Budističko učenje o reinkarnaciji označava nemogućnost konačnog upotpunjenja u smrti, dok Pindolina kazna naglašava značenje smrti kao raspoloživosti za ponovno započinjanje života u novom biću. Tako Pindolina kazna u ovom romanu sadrži značenje univerzalne Božije kazne, ona je izvedenica prvobitnog grijeha koji je simboliziran seksualnošću, odnosno željom za ponovnim započinjanjem života u drugom biću. Nefertijeva dugovječnost postaje znak božanske postojanosti u proticanju i proticanja u postojanosti – postojanost iziskuje proticanje kao svoje ispunjenje, dok proticanje iziskuje postojanost kao svoje ispunjenje. "Ni ja ne znam sve, ta odmah bih od toga umro", kaže Neferti.

Zanimljivo tumačenje Nefertijevog lika daje Vahidin Preljević u svom ogledu "Dijalog s besmrtnošću: autorstvo, pismo i kulturno pamćenje u mitopoetičkom diskursu romana *Vječnik* Nedžada Ibrišimovića"[25]: "Sve govori u prilog tome da Neferti zapravo uopće nije lik, barem ne u uobičajenom smislu riječi. On se prije može shvatiti kao radikalna varijacija tipa sveznajućeg pripovjedača, eksperiment otjelovljenja jedne narativne svijesti od pamtivijeka do današnjih dana – beskonačnog sjećanja, što je nedosanjani san sveg pripovijedanja. Pripovijedanje ili graditeljstvo – za ovo prvo znamo to od *Hiljadu i jedne noći* a za drugo upravo od Imhotepa – i jeste pokušaj *odlaganja smrti*. Upravo to čini pisar Neferti alias Abdullah: dok zapisuje, doslovno ili neizravno, on je živ, on time zapravo odlaže smrt, ili kako kaže Neferti: *izbjegava je*. U ovom metatekstualnom ili bolje rečeno – autorefleksivnom impetusu ni izbliza se ne iscrpljuje kompleksnost Nefertija kao narativnog koncepta, ali u tome je, čini mi se, jedna od njegovih ključnih dimenzija. On na neki način predstavlja fiktivno otjelovljenje medija pisma kao takvog, struje tradicije, koja izvan samog akta zapisivanja odnosno manje-više vrijednosno neutralnog pamćenja kao pohranidbenog sredstva povijesti – zapravo i ne posjeduje svijest u psihološkom smislu. Tu tezu bih potkrijepio i činjenicom da u Abdulahovu zapisivanju zapravo i ne djeluje njegova volja, već da je ono nešto što se događa, takoreći, izvan njega: "Zaista onaj koji zapisuje ne zapisuje samo što on hoće! Nešto hoće da bude zapisano, a nešto neće i moja ruka tek pridržava pero dok nesagledliva bjelina papiru govori murekefu kojim riječima da ostavi, a kojim riječima da ne ostavi trag." (Vječnik, str. 248). Pisarevo izbjegavanje smrti zapravo je njegovo pripovjedno pamćenje, a njegova često apostrofirana ljubav prema životu, jest akt tog predanog zapisivanja, koje se uistinu ovdje inscenira kao neka vrsta stvaranja: pismo i tijelo ovdje ulaze u nerazmrsivu simbiozu. Inače je zanimljivo što je ovdje tjelesnost, a ne sama duša, izolirana od nje, ključni poetski mitologem dugovječnosti. Upravo u tome – pored ostalog – krije se tajna naizgled beskrajnoga Nefertijevog života. Jer njegovo tijelo nije ništa drugo do upravo to pismo. Čini se da se u ovom uistinu jedinstvenom eksperimentu može nazrijeti originalan

[25] Vahidin Preljević, "Dijalog s besmrtnošću: autorstvo, pismo i kulturno pamćenje u mitopoetičkom diskursu romana *Vječnik* Nedžada Ibrišimovića", časopis Odjek, broj 1, proljeće 2007., str. 21.

Ibrišimovićev doprinos polemici protiv Barthesovo-Foucaltove teze o smrti autora." Iz ovoga vidimo da je Ibrišimović zaista ponudio mnoštvo mogućnosti za različita tumačenja Misrijevog unutrašnjeg putovanja kroz povijest. Ako je Utnapištim nevidljiv za druge ljude ali ne i za Nefertija, te se opisani događaji zbivaju u onostranosti, onda se i Nefertijev život odvija u "literarnoj" onostranosti, kako ćemo to saznati od Hidra, u kojoj živi neostvarene mogućnosti svih drugih života, da bi došao do spoznaje Boga, te je i to razlog zašto kroz čitave milenije ostaje gotovo isti onaj koji je bio u starom Egiptu – smjerni i skromni pisar koji voli život i drži se pravila o umjerenosti i vrlini.

U svome ogledu "Anđeo i mistik. Linearna i prostorna koncepcija vječnosti u dva romana Nedžada Ibrišimovića"[26] Davor Beganović literarnoj obradi teme vječnosti u "Vječniku" suprotstavlja Ibrišimovićev ranije objavljeni roman "Karabeg", čiji je narator džin, te je tako poetski začudnom perspektivom pripovijedanja iz pozicije vječnosti i sveznanja otvoren prostor za metaforizaciju i simbolizaciju povijesti. Beganović međutim u svome tekstu zanemaruje činjenicu da se jedan od uvodnih pasusa četvrtog poglavlja "Vječnika" otvara onom istom apelativnom strukturom kakvu pamtimo iz "Karabega": pripovjedač se obraća čitaocu u drugom licu i propisuje moduse čitanja istovremeno ih potkopavajući. Tehnika očuđenja kojom se Ibrišimović služi u ovim pasusima u toj mjeri je identična onoj sa početka romana "Karabeg" da se čitalac ne može oteti dojmu da pisac svjesno aludira na svoj ranije objavljeni roman, kako bi ostavio prostora i za tumačenje da je Nefertijeva pozicija dugovječnog čovjeka ustvari – pozicija džina. A na osnovu poetskih i simboličkih narativnih tehnika kojima se Ibrišimović služi u "Vječniku", može se zaključiti da ovaj roman sublimira i sadrži u sebi sve prethodne romane ovog pisca.

I ovdje je povijesno vrijeme dato kroz vizuru personalne, egzistencijalne situacije književnog junaka kao i u "Ugursuzu" i "Braći i vezirima". I dok je u "Ugursuzu" bilježenje kroz optiku poetske začudnosti[27] uslovljeno inferiornom pozicijom mentalno zaostalog i nijemog sluge Muzafera, ono je u "Vječniku" prizvod svjesne poetizacije jednog superiornog posmatrača kakav je Neferti (čiji poziv pisara nedvosmisleno asocira na one ajete u Kur'anu gdje se anđeli nazivaju "uvaženim pisarima"), koja računa na prepoznavanje i saučesništvo čitalačke mašte. Nasuprot Muzaferovoj suženoj svjesnosti koja podrazumijeva neprestanu tehniku očuđenja, razbijanje automatizovane percepcije stvarnosti, u Nefertijevoj proširenoj svjesnosti poetska začudnost ostvaruje se u stalnom udvajanju perspektiva i smjenjivanju različitih tački gledišta, asocijativnom tkanju i aluzivnom poigravanju. "Vječnik" je, također kao i ovi prethodni Ibrišimovićevi romani, ispovijedni roman, roman unutrašnjeg monologa, roman simboličkog i u osnovi subjektiviziranog iskaza. Nefertijeva sudbina ne slijedi uobičajene obrasce moralističkih priča poznatih još od Starog zavjeta (raj – iskušenje – palost – iskupljenje – ponovo stečeni raj), pripovjedačeva pozicija je pozicija privilegovanog pouzdanog svjedoka, ademovska pozicija izabranika koji nije svjestan svrhe svoje izabranosti. Likovi u romanu "Ugursuz" slute zlo i zbog toga žure da ga počine, pa je njihova slutnja izraz svijesti o neautentičnosti vlastitog postojanja, isključivanju samih sebe iz ontološki istinitog jedinstvenog sopstva koje znači prihvaćanje uloge "zastupnika Božijeg na zemlji" date prvom čovjeku Ademu. Neferti pripovijeda onako kako se prirodno i spontano evociraju i izlažu sjećanja, sa svim onim digresijama, skretanjima u raznim pravcima, zastojima i vraćanjima unatrag, tipičnim recimo za ispovijedanje bliskom sagovorniku, prisnom istomišljeniku. Povijesne činjenice mijenjaju svoj smisao u skladu sa optikom kojom se posmatraju i kontekstom u koji su uvedene.

U stalnom opštenju starog i novog, prizori iz istorijske i kulturne prošlosti ogledaju se u aktuelnom istorijskom trenutku, sa čijim se zabludama i predrasudama narator obračunava blagim tonom, a njegovo mišljenje nosi pečat jedne suverene i samosvjesne zrelosti duha. Mišljenje pripovijednog Ja posjeduje onu širinu duha kakvu poznajemo iz klasične književnosti, saopćeno je autoritativnim glasom mudraca i duhovnog učitelja, onog čijim ste društvom počašćeni i čije se riječi upijaju da bi bile citirane, jer su dragocjeni plod jednog posvećenog i strasnog intelektualnog istraživanja. Neferti sa izvanrednom sposobnošću uočava i iz svoje intimne povijesti izdvaja samo one privilegirane trenutke i detalje u kojima se zrcale pitanja od univerzalne važnosti, one koji mu služe kao idejni "okidači" u daljem promišljanju i novim sintezama, suptilno utkanim u nizu gotovo uzgrednih poetskih opservacija. Sjećanje uspostavlja melodiju spajajući različita iskustva u nov muzički raspored, tako da prošlost mijenja obrazac i nije više prosto niz, kako bi rekao T. S. Eliot. Taj osobeni vid poetskog sumiranja naglašen je i u prikazivanju neposredne životne stvarnosti, kojom su obično zahvaćeni oni "vršni trenuci", događaji i prizori koji svojom naročitom evokativnom snagom sabiraju najširi plan ličnog iskustva. U sveobuhvatnom sažimanju i objedinjavanju raznolikih životnih, čitalačkih i kulturnih iskustava, pripovjedačeva svijest u ovom romanu doima se poput nekog divovskog mlina, koji je u stanju da čitave biblioteke pročitanog štiva samelje, preradi, upije i pretoči u rečenice koje sadrže onaj njihov najbitniji idejni supstrat. Pripovjedačeva svijest se u svom prepletu sjećanja često zakači za neki uzgredni detalj, koji je ponekad samo trivijalni detalj iz svakodnevnice, da bi se, nadovezujući se sa jedne asocijacije na drugu, razvio čitav niz rafinirano upletenih poetskih opservacija. Tako u svijesti naratora uvjerljivo dočarani povijesni ambijent postaje samo parabolički okvir, odnosno prostor za metaforizaciju izraza. Mogućnosti iz prošlosti nisu izgubljene, i narator pomno istražuje i iskušava njihovu moć u

[26] Davor Beganović, "Anđeo i mistik. Linearna i prostorna koncepcija vječnosti u dva romana Nedžada Ibrišimovića", časopis Odjek, broj 1, proljeće 2007.

[27] Enver Kazaz, "Bošnjački roman XX vijeka", Slutnja zla i narativno putovanje ka identitetu. Romaneskni opus Nedžada Ibrišimovića, Naklada ZORO, Zagreb – Sarajevo, 2004., str. 319.

aktuelnom trenutku, otkrivajući nam ona mjesta u kojima se bezvremeno siječe sa vremenom. "Prošlo iskustvo probuđeno u značenju nije iskustvo samo jednog života, već mnogih pokoljenja"[28], kako kaže T. S. Eliot.

U svome spjevu "Božanstvena komedija" Dante Aligijeri dao je sintezu cjelokupne srednjovjekovne duhovnosti i kulture. Da je poduhvat jedne takve "totalne knjige" moguć i u modernom vremenu, potvrđuje primjer poeme "Cantos" Ezre Paunda, bez obzira što je ona od strane kritike često bila ocjenjivana kao jedan "veličanstveni promašaj". Paund se u svojim "Cantos", jednako kao i T. S. Eliot u "Pustoj zemlji", koju kritika smatra najznačajnijom pjesničkim djelom dvadesetog stoljeća, nadmoćno i maestralno služe svim onim tehnikama i postupcima koje su teoretičari tek znatno kasnije odredili kao postmodernističke. U vezi sa primjedbom Velimira Viskovića da "Vječnik" nije postmodernistički roman[29], vrijedi podsjetiti na mišljenje Linde Hačn koje ona iznosi u svojoj knjizi "Politika postmodernizma"[30] da postmodernističko isticanje ideološke uslovljenosti proizvodnje značenja i razumijevanja vodi ka zaključku da je i svako umjetničko prikazivanje svijeta suštinski određeno istorijskim, društvenim i ideološkim kontekstom: budući da se ne mogu izmjestiti izvan tog konteksta, pripovjedači ga smišljeno ističu i na razne načine opisuju kako ih on određuje. Riječ je, dakle, o posebnom vidu oneobičavanja, čiji je cilj da se prikaže zavisnost naših predstava o svijetu i nama samima od hijerarhijskih, ideologiziranih odnosa moći u društvu. Linda Hačn tvrdi da odnos između povijesti i pripovijesti presudno određuje šta je postmodernizam u književnosti. Kada se za jedan pogled na svijet kaže da pretendira na opće važenje, onda se to, smatra Linda Hačn, prvenstveno odnosi na shvatanje sadašnjosti i prošlosti, te upravo istorija predstavlja osnovni model razumijevanja svijeta i pripisivanja smisla prošlim događajima. Postmodernistička proza, koju Linda Hačn naziva "istorigrafskom metaprozom", *preispituje pretpostavke istoriografije skretanjem pažnje na sličnosti između narativnog (u užem smislu) i istoriografskog diskursa, problematizovanjem referencijalne funkcije kako književnosti tako i istoriografije, podrivanjem predstave o cjelovitom i autonomnom subjektu koji je u stanju da sa jednog stanovišta koherentno poveže bilo fiktivne, bilo istorijske događaje i da im smisao. Uslovljenost predstava o svijetu u neposrednoj je vezi sa uslovljenošću poimanja subjekta, to jest istorijskog, narativnog ili našeg vlastitog ja. Linda Hačn opisuje postmodernističko narativno ja kao necjelovito i nesamostalno. Takvo ja posljedica je svijesti o istorijskoj, društvenoj i ideološkoj predodređenosti predstava o subjektivitetu.*[31]

Junaci postmodernističke proze referiraju i na svoju fikcionalnu prirodu: oni znaju da su proizvod književnih konvencija i da je njihovo postojanje rezultat primjene odgovarajućih književnih postupaka. Ibrišimovićev "Vječnik" pruža dakle dovoljno argumenata i za postmodernističke interpretacije. Čak bi se, nezavisno od intencija samog autora, moglo postaviti pitanje da li je "Vječnik" *nesvjesno* postmodernistički roman? Problem kojim se bavi Visković u svome tekstu "Je li *Vječnik* doista postmodernistički roman?" jeste kako to da Ibrišimović upravo maestralnom upotrebom postmodernističkih sredstava posreduje predstavu o svijetu koja pretenduje na apsolutnu istinitost i univerzalnu važnost? Nema sumnje da je Danteova "Božanstvena komedija" vrhunski kršćanski spjev nenadmašnog jezičkog savršenstva, pa ipak su ga književni istoričari minulih epoha radije tumačili kao Danteovu ličnu pjesničku viziju nadnaravnog poretka, negoli kao apologiju teoloških dogmi; jednako kao što su se pomiješani svjetovi iz cjelokupne kulturne baštine čovječanstva u Paundovim "Cantos" našli u nerazmrsivom kovitlacu, "kao na Strašnom sudu", ali je taj Strašni sud ipak djelo jedne subjektivne pjesničke vizije, a ne objava samog Boga. Eliotovi "Horovi iz Stijene", "Čista srijeda", "Ubistvo u katedrali" i "Četiri kvarteta" djela su koja nisu proizvod neke specifične i usko ograničene religiozne svijesti, već se u njima očituje sveobuhvatna svijest koja sve poetske sadržaje obrađuje u duhu istine Božije riječi. Tako i Ibrišimovićevog "Vječnika" vrijedi čitati kao savremeni danteovski poduhvat jedne "totalne knjige", knjige koju dopisuju junaci Borhesovih "Maštarija" i Kišove "Enciklopedije mrtvih".

Mudri Heraklit je smatrao da se sve, poput plamena iz vatre, rađa umiranjem nečeg drugog (kao što i Platon u "Fedonu" Sokratu pripisuje riječi da smrt rađa život, kao što život daje smrt). "Smrtni su besmrtni, a besmrtni smrtni, prvi postaju živi smrću drugih, a smrt drugih je život prvih", kaže Heraklit. Njegovo razmišljanje o jedinstvu svijeta dovešće ga do vizije života kao neprestanog oživljavanja: "Ništa ne postoji, sve postaje". Kao što i u savremenim neognostičkom mišljenju koje se razvija pod uticajem modernih prirodnonaučnih teorija, naročito kvantne fizike, nailazimo na paradoksalne tvrdnje, poput one da smo "živi od postanka svijeta", ili da je ovaj svijet stvoren upravo ovog trenutka. U orfičkim učenjima, koja su nadahnula Platona, duhovno očišćenje označava razdvajanje duše od tijela, odnosno simboličku smrt, jer je istinski život – život u onostranosti, dok je život u materijalnom svijetu – smrt i neprekidno umiranje, o čemu, kroz razrađenu metaforizaciju pripovijedanja, govore i Ibrišimovićevi junaci. I kao što se u Misrijevom alteregu Imhotepu, graditelju, učenjaku i ocu medicine, stječu Tot i Hermes Trismegistus, božanstva magije, pisanja, tajnih znanja i alhemije, a preko njih i čitave raznorodne tradicije gnostičkih, neoplatonističkih, ezoterijskih, te judeokršćanskih i islamskih mističkih učenja, tako i "Vječnik", svojom univerzalnošću, pod okriljem islamske kulture, sveobuhvatno objedinjuje najvažnije tradicije Istoka i Zapada.

[28] T. S. Eliot, "Izabrane pesme", *Draj Salvejdžiz*, *Četiri kvarteta*, BIGZ, Beograd 1979., str. 138.

[29] Velimir Visković, "Je li *Vječnik* doista postmodernistički roman?", časopis Odjek, broj 1, proljeće 2007.

[30] Linda Hutcheon, "The Politics of Postmodernism", London and New York: Routledge.

[31] Dejan Ilić, "Ispod dobra i zla: iskustvo praznine i iskustvo svetog u prozi Svetislava Basare", Sarajevske sveske broj 13, 2006., str. 229-230.

Vječita snaga pisanja u romanu "Vječnik"

Glavni junak romana Vječnik u bošnjačkoj a i u svjetskoj književnosti postao je sam za sebe simbol magijske, metafizičke, vječite snage pisanja i zapisivanja, koji govori da rukopisi ne gore, ne umiru, da ono što je zapisano, ne nestaje, da je besmrtno.

Piše: **Nadija Rebronja**

Čini se da je vječnost, besmrtnost bezbroj puta dotaknuta kroz umjetničko djelo, jer umjetnost je od ovozemaljskih stvari ono što se najviše približava vječnosti. Svijest o smrti je temeljna, ona definiše čovjeka kao svjesno biće a besmrtnost vječita književna i umjetnička tema. Roman *Vječnik* je dekonstrukcija sveukupnog historijskog iskustva, dekonstrukcija različitih religijskih saznanja. On je poput Borhesovog Alefa, u toj težnji da se makro sažme u mikro, *Vječnik* je književni mikrokosmos.

Radnja romana počinje u Starom Egiptu, a završava se u Bosni između dva svjetska rata. Glavni junak, ne znajući razlog svog eterniteta, tokom romana mijenja identitete, mjesto življenja, mijenja imena, nacije, religije ali kroz sve identitete ostaje pisar. Veza između pisma, pisanja, zapisivanja i besmrtnosti, ideja o snazi pisanja prisutna je u svim svjetskim kulturama, bilo da ih ovaj roman tematski obuhvata ili ne. Postoje zapisi koji govore o legendi da je izumitelj pisma kralj Uruk Gilgameš[1], a to je upravo onaj Gilgameš koji je tragao za travom besmrtnosti. Kada bi ova legenda bila istinita, to bi značilo da je Gilgameš ipak pronašao besmrtnost. Neferti jedan dio svog života provodi u Uruku i sreće Gilgamešovog Utnapištima. Prometej koji u Eshilovoj drami govori: "Smrtniku ne dah, da unaprijed vidi smrt /.../, U njemu nadu slijepu ti udomih ja"[2], po grčkom mitu dao je ljudima pismo i sposobnost da stvaraju umetnička dela.[3] Po kabalističkom vjerovanju pismo prkosi smrti, oživljava, ako se na čelo kipa napiše emet, što znači istina, on će oživjeti i postati Golem. Na jednom hrišćanskom srednjovjekovnom spisu pisar je na margini ostavio zapis o vječitosti: "Ruka koja piše klena je." Voland u *Majstoru i Margariti* kaže da rukopisi ne gore, kao što Ibrišimović poručuje da je onaj koji piše dugovječan, besmrtan. U Šelijevoj poemi Ozdimandijas pismo prekrajava cara. Kod Borhesa je Alef tačka koja sadrži čitav svijet, a alef je prvo slovo svetog alfabeta koje simbolizuje bezgraničnost, beskonačnost. Slovo kod Borhesa dakle sadrži čitav svijet, a taj Alef je i alfa i elif, kao što je u *Vječniku* čitav svijet i čitava vječnost simbolizovana snagom klinova, slova, harfova. U svim politeističkim i paganskim religijama, među njima i u slovenskim narodnim vjerovanjima, moć pisma je magijska. Zapis je hamajlija, pismom kao oblikom bestjelesnog se vrača, gata, baja, pismo može biti sredstvo bestjelesnog da djeluje na tjelesno. Pero u islamu je univerzalni intelekt, esencija, koji ispisuje sudbinu. Po islamu je prije svega ostalog od svjetlosti stvoreno pero, kalem.

Pero se u egipatskoj tradiciji dovodi u vezu s Ozirisom. Ovo božanstvo je uvijek prestavljeno sa perom, perima istine meri dušu.[4] Egipćani su vjerovali da je Oziris božanstvo koje daruje besmrtnost, koje je savladalo smrt i dokazalo mogućnost uskrsnuća.[5] O ovim Ozirisovim osobinama govori se u *Vječniku* kada Neferti citira stihove posvećene Ozirisu: "Ti postaješ mlad kad ti to želiš, / Ti postaješ mlad kad ti to hoćeš." Veza između Ozirisa koji savladava smrt i pisanja postoji i u zbornicima posmrtnih tekstova, tzv. *Knjigama mrtvih* koje se stavljaju u grobnice. O Ozirisovim sudu se govori u čuvenoj 125. glavi *Knjige mrtvih* koja sadrži tzv. "ispovijest poricanja" s kojom *Vječnik* korespondira kada Neferti izgovara riječi: "Ja nisam lagao, / Ja nisam bio nepravedan, / Ja nisam nikoga plašio, / Ja nisam obmanjivao, / Ja nisam nikome ništa otimao[6] itd. Neferti nabraja dugi spisak grijeha, poričući da ih je učinio, kao što je to uobičajeno u posmrtnoj ispovijesti poricanja, iako neće umrijeti, iako je besmrtan. Ovim pisar Neferti čak i knjigu mrtvih pretvara u knjigu živog, besmrtnog.

---

[1] Stanislav Preprek, *Na tragu rane kulture*, u: *Gilgameš*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1961, 36.

[2] Eshil, *Okovani Prometej*, preveo Koloman Rac, http://hr.wikisource.org/wiki/Okovani_Prometej_(Eshil)

[3] Dragoslav Srejović, Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, *Prometej*, u: *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1987, 363.

[4] Dž. K. Kuper, *Ilustrovana enciklopedija simbola*, Prosveta-Nolit, 1986, 129.

[5] M. J. Matje, *Staroegipatski mitovi*,89

[6] Nedžad Ibrišimović, *Vječnik*, Svjetlostkomerc, Sarajevo, 2006, 55.

Knjigu života, svoje sudbine, "kosmos slova svog života" glavni junak koji se tada zove Abdullah Misri el-Bosnawi, dobija na kraju romana od El-Hidra. El-Hidr vodi Abdullaha kroz knjigu, kao što Vergilije vodi Dantea kroz Pakao a Džibril Muhammeda na Miradž. Abdullah ulazi u El-Hidrovu knjigu, metafizički se spaja s njom. Spajanjem s napisanim spoznaje sebe i svoju suštinu, ponire do svojih dubina, dotiče vlastiti ego, razlaže svoju bit na najsitnije dijelove - na slova. Ovdje je slovo i atom koji kombinujući se s drugim atomima tvori materijalno, pa Abdullah sjeda na šiljteta napunjena mehkim harfovima, jede hljeb od harfova, ali slovo tvori i nematerijalno i ujedno može biti i veznik koji materijalno i nematerijalno spaja. Knjiga nije do kraja čitljiva jer je ona keramet, a kerameti se ne razotkrivaju.

El-Hidrova knjiga piše i o sedam spavača a kada ih opisuje govori da se po slovima iz njihovih imena vidi kako oni izgledaju, ali i kakve unutrašnje osobine imaju, po slovu M u imenima se vidi da imaju grgurave kose, po slovu T u imenu jednog od njih da ima ravnu kosu, po slovima L, H, K, T i D da su ponosni, uspravni, ali i nadmena hoda.[7] Slova su, dakle, čak i genetski kod koji određuje ljudske osobine. Ovde je sadržano i kabalističko vjerovanje o magijskoj snazi slova, ali i islamsko vjerovanje da ljudi poprimaju osobine značenja svog imena, a značenje riječi u semitskim jezicima sadržano je u konsonantima. Slova se na kraju El-Hirove knjige potuku, pomiješaju se i stvore nerazumljiv tekst, kao da njihova snaga tada kulminira, kao da dobijaju svoju volju, po Bartovom stavu čine tekst koji živi sam za sebe, ili možda slova potpuno zasebno od onoga koji piše, slijede neku drugu, Uzvišenu volju. Pisar Abdullah tokom romana spoznaje da: "/.../ zaista onaj koji zapisuje ne zapisuje ono što on hoće! Nešto hoće da bude zapisano, a nešto neće i moja ruka tek pridržava pero dok nesagledliva bjelina papira govori mukerefu kojim riječima da ostavi, a kojim riječima da ne ostavi trag."[8] Pisanje je za Abdullaha (Allahovog roba) milost od Boga. On je samo pokorni rob kome je data milost da vječno živi i zapisuje, sam sebi i svom zapisivanju ne daje nikakav značaj. A da li je Ibrišimovićev junak samo pisar ili i pisac? Za sebe kaže da nije nikakav poeta, da piše kako mu šta naumpadne i kako se čega sjeti, sem ako se možda nekada ne preobrazi u pisatelja.[9] Na početku govori da je pročitao ogroman broj knjiga iz svih mogućih biblioteka, što odgovara početku umjetničkog stvaranja, jer je svaki pisac prije svega čitalac. Time liči na jedan zapis asirskog kralja Asurbanipala, pronađen na jednoj desetostranoj prizmi, gdje ovaj kralj na sličan način opisuje koje je sve knjige iz kojih sve biblioteka pročitao.[10] Glavni junak na početku romana dalje naglašava da ljude koje je sreo neće moći opisati u svojoj knjizi, niti da će se u knjigu moći stisnuti kiša, snijeg, predjeli, planine, brda. Ovim je umanjen značaj pisca a istaknuta duhovnost, jer pisac je samo zapisivač i ne može nikad potpuno opisati ono što stvara Stvoritelj, on piše samo ako mu je data milost, kao što je Abdullahu data milost da vječno živi i zapisuje, a umjetnik je samo ako od Boga ima nadahnuće, po sufizmu ilham.

U romanu se na trenutke dotiče i veza između vizuelnog i pisanog izraza, kroz Nefertijevu neobičnu povezanost s graditeljem piramida Imhotepom: "Ti si bio ja, ja ću biti ti u tvojim očima /.../ jer zar nisam ja graditelj Đoserove piramide i Sanaktove i zar papirusi sa crtežima nisu i moji papirusi?"[11] Imhotep koji dotiče besmrtnost kroz vizuelno, kroz piramide koje gradi, Nefertijeva je dvojna ličnost, alter ego. Time možda Ibrišimović preispituje sopstveni umjetnički identitet, jer je sem što je pisac i vajar. Veza između vizuelnog i pisanog izraza sreće se i u samoj strukturi romana. Muhidin Džanko primjećuje da roman ima piramidalnu strukturu, što je još jedan način da se ukaže mogućnost pisanog da gradi.

Glavni junak kroz sve identitete sreće dugovjeke i besmrtne, Ahasvera, Lutajućeg Jevrejina i Ukletog Holandeza, ali oni su ukleti, lutaju, i jedini cilj im je da traže smrt. Ono što Nefertija razlikuje od njih je to što Abdullah, Božji rob, pokorno prihvata svoju sudbinu i to što on ima zadatak, ima cilj da zapisuje. Rađa se kao Neferti u Memfisu, na granici između Gornjeg i Donjeg Egipta. Kako nas Ibrišimović upućuje u rječniku na kraju knjige, simbol Gornjeg Egipta je lotos, lokvanj, a simbol Donjeg je papirus. Međutim, osim što simbolizuje Gornji Egipat, lotos u staroegipatskoj kulturi simbol je početka razvoja života ili pojavljivanja života, stvaranja, ponovnog rođenja, besmrtnosti.[12] Ibrišimović čitaoca u rječniku dalje upućuje da je lotos uvijek stilizovan u čašku, u zvono pa su pehari često u obliku stilizovanog lokvanja. Zvono kao opšti simbol, zapravo kretanje zvona i tučka, vezuje se za kretanje između smrti i besmrtnosti.[13] Čaša i pehar, u skoro svim kulturama, opet označavaju životni napitak i besmrtnost, vezuju se i za Sveti gral.[14] Rađanjem u mjestu koje spaja energije ova dva simbola, koje spaja besmrtnost i pisanje, zapisujući kroz vjekove, kroz različite civilizacije, glavni junak romana *Vječnik* u bošnjačkoj a i u svjetskoj književnosti postao je sam za sebe simbol magijske, metafizičke, vječite snage pisanja i zapisivanja, koji govori da rukopisi ne gore, ne umiru, da ono što je zapisano, ne nestaje, da je besmrtno.

7 Nedžad Ibrišimović, *Vječnik*, 372-373.
8 Isto, 235.
9 Isto, 6.S
10 Stanislav Preprek, *Na tragu rane kulture,* 42.
11 Nedžad Ibrišimović, *Vječnik*, 56.
12 Endru T. Kamings, *Sve o simbolima*, Narodna knjiga-Alfa, Beograd, 2004, 203-204.
13 Isto, 227.
14 Isto, 231.

Pisac koji želi biti vječan svojim slovima
(o El-Hidrovoj knjizi)

Ibrišimović piše jezikom male nacije što je po mom mišljenju jedan od glavnih razloga da za ovo svoje nesvakidašnje metafizičko romansijerstvo, koje se u harmonizirajućoj tišini promišljanja obraća onom posebnom, a univerzalnom u svakom čovjeku, što je tako pomirujuće i ujedinjujuće daleko iznad svake nacije, svakog podneblja i svake kulture, nije dobio Nobelovu nagradu.

Piše: **Danko Plevnik**

Prošlog sam mjeseca bio u Sevilji i posjetio znamenitu La Giraldu, zvonik koji je 1184. godine na rimskim temeljima bio podignut kao munara, na čiji je vrh mujezin stizao jašući konja. Jedan topos, a toliko različitih civilizacijskih duhova. Kako mi uspinjanje baš i ne ide, ne samo radi toga što po prirodi nisam karijerist, nego i što sve teže skrivam uspuhanost, zastajkivao sam svako malo do 36-te etaže, hrabreći se Vječnikom i *El-Hidrovom knjigom* akademika Nedžada Ibrišimovića, misleći na raznovrsne mogućnosti konceptualiziranja vječnog, na Ibn Ružda koji je 1169. u ovom gradu postao kadija, a kome su u rodnoj Kordobi, kako svjedoče Ibišimovićevi svjedoci u *El-Hidrovoj knjizi*, knjige palili i muslimani i kršćani.

Mada je u Andaluziji izvršena najveća anihilacija i protjerivanje muslimana u Europi, njihova se prisutnost još itekako osjeća, možda i kao potvrda Ibn Ruždove teze o kolektivnoj besmrtnosti. Osjeća se, ne samo u estetici i arhitekturi, koje odražavaju ideju neuništivosti jedne veličanstvene kulture, već i u izgledu stanovnika. Jer, kako piše u *El-Hidrovoj knjizi*, "već odavno znam da je ljudsko lice cio čovjek, a ne samo lice, ne vidi se lice po licu!" DNK nalikuje na tu besmrtnu dušu, za kojom od egipatske mitologije do bosanskog islama pomno traga Ibrišimović, budući da u nukleotidima utjelovljuje suštinu života koja preživljava smrt, prenoseći se iz tijela u tijelo, iz naraštaja u naraštaj.

U čovjekovom životu postoje dva najvažnija pitanja. Prvo, može li naš vlastiti život imati smisla i drugo, kako da takav život učinimo vječnim? Na ta pitanja, posebice ovo drugo, strasnije je pokušavao odgovoriti europski roman negoli europska filozofija. Dapače, ona ga je, ignorirajući njegove humane korijene, gurala u sferu religije i teologije. Sretna je koincidencija da je Ibrišimović po obrazovanju i vokaciji filozof, pa je uz nesvakidašnji dar za siže stvorio izuzetan roman, *El-Hidrovu knjigu*.

Kao galerija naših vlastitih antropoloških potencijala roman je pogodan humus za razvoj mišljenja o nezamislivom, o tome kako je to moguće biti vječan ili vječnik. Roman je oblik duhovne akumulacije i tim se njegovim svojstvima Ibrišimović obilato služi, strukturalno potpomognut svojom polihistorijskom erudicijom. Za razliku od pikarskih, realističkih, naturalističkih, socijalnih, psiholoških i drugih romana, ovaj roman po spoznajnim intencijama ide uz bok *Mjesečara* Hermana Brocha kao značajni gnoseološki roman. Jer tjera na spoznaju drugačije epistemološke realnosti i u shvaćanje života uvodi neke nove momente.

Premda je svojim sadržajem većinom naslonjen na islamsku kulturu, on zbog toga nije više orijentalan negoli okcidentalan roman, upravo po toj osvješćenoj volji za shvaćanjem neshvatljivog. Edmund Husserl je definirao europsku duhovnost kao "strast spoznavanja". Po tom je obilježju *El-Hidrova knjiga* prvoklasni europski roman, koji se u svojoj genezi narativnog može povezati s ocem europskog romana Cervantesom i njegovim traganjem za izvrstnijim životom kroz lik Don Quijotea. Ili, zavirimo malo u ovu knjigu, kada Ibrišimović piše da "*I* je koplje, *O* vojnički štit", onda nam u

europsko književno pamćenje dolaze Rimbaudovi stihovi o samoglasnicima, gdje "*I* je rujno, *O* je plavo".
Zbog toga se značaj ovog djela nikako ne može reducirati samo na ulogu koju bi zbog piščeva porijekla i jezika trebao igrati i imati u Bosni i Hercegovini, a što bi Milan Kundera nazvao "terorizam malog konteksta", pa niti ga svoditi na srednji, regionalni bilo balkanski bilo bliskoistočni kontekst. Budući daje *El-Hidrova knjiga* stvar književna, da doprinosi tematskom razvoju književnosti uopće, da nije puka stvar samo jednog naroda i njegova duhovnog folklora, mora je se učiti gledati u okviru velikog konteksta i povijesti svjetske književnosti. To je književnost za književnike, književnost ostvarena kao duhovna potraga, a ne zabavljanje dokonih.
Židovi, koji su zajedno s Arapima protjerani iz Španjolske, dio tih Sefarda završio je i u Sarajevu, prvi su vizionarski zamislili Europu kao kulturu, o čemu je potom razmišljao i otac Europske unije multikulturalni Robert Schuman, a ne kao teritorij. Moglo bi se kazati da veliki kontekst ili Europu na sličan način shvaćaju i Bošnjaci. Zbog toga je tom egipatskom Bošnjaku, glavnom liku *El-Hidrove knjige*, Abdullahu Misriju možda lakše trpjeti besmrtnost i bitisati kao duhovni panpatrid.
Ovo je roman koji je zamišljen da bi ga se mislilo, a čitalo da bi ga se živjelo. Ta duhovna fantastika ovog sarajevskog Borgesa Nedžada Ibrišimovića savršeno je započeta kaskadom slova, koja su zapravo njen tajni glavni junak. El-Hidrova knjiga nastavak je *Vječnika* i možda prethodnik nekog budućeg romana jer vjerujem da će njegovo literariziranje vječnosti, kao i Brochovi *Mjesečari*, završiti kao trilogija. Poput svakog živog bića i vječni čovjek se razvija, što je odmak od platonizma, odakle dolazi uvjerenje, preuzeto kasnije i od monoteističkih religija, da kakvom ste osobom postali do smrti, takvom ćete osobom ostati kroz čitavu vječnost. Supstancija ovog oprezno odmatanog djela ne izgleda definitivno profilirana, budući da Ibrišimovićeva imaginacija vječnog, iz romana u roman, dobiva sve veću jezičnu snagu i sve profinjeniji, da se poslužim sintagmom Friedricha Schleiermachera, "ukus za beskonačno". Sve što je Ibrišimović zamislio, učinio je svojim pisanjem realnim, tako da se ponekad čini da čitamo povijesni roman. Ali on odbija puko opisivati prošlost, već je nastoji posadašnjiti te pomoću vječnosti doseći cjelinu života.
Intelektualno je izazovna i njegova metafora o knjizi kao rodnoj kući, parabola o riječima koje valja uzimati kao da su ljudi, oda osvješćenog panletrizma, hommage slovima, pomoću kojih se ulazi iza slova, njihovom pretvaranju iz arapskih u demotska pismena, njihovoj raznovrsnosti, prošlosti i jestivosti, te alegorija življenja od sjećanja piščeva lika, čijom smrću vječni život prelazi na čitaoca. "Jer", kako tvrdi Milan Kundera, "život prolazi, čitanje ostaje." Ibrišimović je svoj roman pisao na nekoliko razina što je polifonijska odlika svakog dobrog romana, a jedna od njih je da se on može iščitavati upravo i kao nenadmašna apologija smisla knjige i perspektive čitanja. Nadživjeti druge, znači nadčitati ih. Po Stépahaneu Mallarméu svijet postoji da bi se završio jednom knjigom. Možda *El-Hidrovom knjigom*? Ili sličnom nadknjigom?
Vječnost Abdullaha Misrija zasnovana je na etičkom odnosu prema budućnosti, na bježanju od zla, pa bi se moglo zaključiti: koliko možemo biti dobri, toliko ćemo biti besmrtni. U toj se poanti ovaj roman razlikuje od drame Karla Čapeka *Makropulosova stvar* iz 1922., nastale kao polemička protuteža drami *Natrag k Metuzalemu* Georgea Bernarda Shawa iz 1921. Naime Čapekova vječnica Elina Makropulos, koja kasnije postaje Emilija Marty, pa Ellian MacGregor, uvijek zadržavajući ove inicijale EM, postaje besmrtna na jedan umjetan način, pomoću eliksira koji je izumio njezin otac, dvorski liječnik jednog europskog kralja u 16. stoljeću. U dobi od svega 342 godine, njen joj je život postao zamorno dosadan, indiferentan i hladan, pa odbija ponovno uzeti eliksir vječnosti, čime je uništena i formula besmrtnosti. Vrlina Misrijeve besmrtnosti ne dolazi iz epruvete niti s neba, već od etike zadovoljstva svojim životom nakon svake epizode starenja. Misriju je svako njegovo ponovno *postojanje praemia vitae*, nagrada života, koju si sam dodjeljuje.
Ibrišimovićev prethodnik, engleski romanopisac David Herbert Lawrence je u eseju *Dobar čovjek* ustanovio da je neprilika s tim dobrim čovjekom to što je on samo stoti dio čovjeka. Ipak, čitav Ibrišimovićev opus jest nastojanje da se taj postotak dobroga u čovjeku, barem kao čitaocu, poveća "jer ljubav ne živi od laži", kako je napisao u *El-Hidrovoj knjizi*. Iako kao književnik nesumnjivo pripada velikom kontekstu, što je vidljivo i iz ovako velikog broja poveznica s književno-povijesnim, kulturološkim i duhovnim predšasnicima i ostvarenjima, Ibrišimović piše jezikom male nacije što je po mom mišljenju jedan od glavnih razloga da za ovo svoje nesvakidašnje metafizičko romansijerstvo, koje se u harmonizirajućoj tišini promišljanja obraća onom posebnom, a univerzalnom u svakom čovjeku, što je tako pomirujuće i ujedinjujuće daleko iznad svake nacije, svakog podneblja i svake kulture, nije dobio Nobelovu nagradu. Ali bosanski je jezik mnogo trajnija i veća nagrada za pisca koji želi biti vječan svojim slovima.

Bošnjački institut, Sarajevo, 22. ožujka 2011.

Apoteoza pripovedačkoj imaginaciji
(o El-Hidrovoj knjizi)

Da nam je ovakva knjiga stigla, tek prevedena, iz nekih indijskih starina, iz mitskih nordijskog kazivanja, da je otkrivena pod zidinama Alhambre kao prastari svitak nepoznatih mudraca, čitali bismo je kao veliki dar, izučavali i radovali se otkriću, stalno se vajkajući nad duhom opustelih godinama 21. veka i nekom svojom ukletom periferijom. A desila nam se danas, perom autora koji svu svoju književnost ispisuje na rizičnoj ravni pomerene stope.

"Mogu se zabilježiti mnogi događaji, upamtiti datumi i imena
i sve to zorno nacrtati i zapisati, ali hlapljenje nekog doba ne može nikako".

Piše: **Ratko Adamović**

Pripoveda se ovih dana, po Sarajevu, s pravom, da je Nedžad Ibrišimović, objavio čudesnu, izuzetnu knjigu, koja svojom snagom i dubinom zbunjuje i raduje, ali ostavlja i u čudu prilježnog čitaoca.

Šta učiniti s knjigom koja svojom zapanjujućom imaginacijom skoro obesmišljava već uspostavljeno, prihvaćeno i slavljeno stanje sveopšte brbljivosti i prepričavanja profanog (a književnost obitava u pripovedanju)? Gledati je popreko? Ne gledati je? Prećutati je? Prikačiti joj neku zgodnu rugalicu? Gledati je kao uznemirujuću anomaliju u satirućem cunamiju osrednjosti koji uveliko zagušuje duboku, istinsku književnost i svečanost mašte i obesmišljava teorijsku analitičnost dela. U ovom naopakom vremenu, treba je uzimati kao dar.

Gde živi i šta radi junak Ibrišimovićevog roman? On je prvi pisar hrama boga Ptaha u Memfisu. Živi već pet hiljada godina, a obitava i kreće se kroz sam tekst *El-Hidrove knjige* prastarog mudraca nepojamne starosti i trajanja. Da nam je ovakva knjiga stigla, tek prevedena, iz nekih indijskih starina, iz mitskih nordijskog kazivanja, da je otkrivena pod zidinama Alhambre kao prastari svitak nepoznatih mudraca, čitali bismo je kao veliki dar, izučavali i radovali se otkriću, stalno se vajkajući nad duhom opustelih godinama 21. veka i nekom svojom ukletom periferijom. A desila nam se danas, perom autora koji svu svoju književnost ispisuje na rizičnoj ravni pomerene stope. Treba se samo setiti Ibrišimovićevog nezaobilaznog 'Ugursuza'.

Ako pisar Abdulah živi hiljadama godina u *El-Hidrovoj knjizi*, poigravajući se do u beskraj sa vremenom, mestima i stanjima, a oni su u stvarnosti, na stotine kilometara i vekova udaljeni gradovi, hramovi i zbivanja, u Hidrovoj knjizi su tu, na dohvat ruke, Abdulahov način opstanka je stalno isčitavanje teksta knjige u kojoj živi. I ne samo isčitavanja; slova mnogih pisama starine se i jedu, koriste kao prekrivač i putokaz i tumačenje i spoznaja i, opet, hrana. Sve i jeste i nije, jer je po sredi rukopis, ali je sve opijajući moguće, iskazano nečuvenim slavljem imaginacije, a nije bajka, nije mit, već sam život, smrt i ljubav i porod i prijateljstva i večita bolna spoznaja čovekovog suštastva.

Dramatičan i nezaboravan je prizor kada El-Hidr učini da veliki pisar Abdulah ponovo vidi, posle vekova i vekova, sve svoje žene i svu decu, a onda i stotine hiljada potomaka. Potpuni je stranac medu njima. Ta masa žena i potomaka ga ne prepoznaje, ne mari za njega i ne primećuje. Zna da je mnoge voleo, ali se toga, na granicama ravnodušnosti nekoga ko živi hiljade godine, jedva i seća.

Kroz svoj dugoveki život stalno se opominje sureta sa Holanđaninom lutalicom i Ukletim Jevrejinom, večito pazeći da ga ne zadesi njihova sudbina, jer su, kako veli autor, oni živi mrtvi, a on sav živ. Posle mnogih lagodnih, skokovitih lutanja, punih spoznaja i neobičnosti, kroz vremena faraonskih vladavina, gradnje mnogih hramova i piramida, bitaka, najveća drama, ali i neverovatno pripovedačko ostvarenje, događa se kada se Abdulah zadesi u pamćenju, u sećanjima sudca Merikare Hornektija, jednog od vrhovnih sveštenika starješinstva Tebe. Uz Abdulaha je njegova sluškinja iz minulih vekova Ašait i mladić Uta, koga sreću u Tebi.

Tek u krhkom svetu nečijih sećanja Abdulah doživljava nesamerljivu, mitsku ljubav sa Ašait. Tu se Ibrišimović penje do neslućenih književnih visina i umeća, protistavljajući sve vekove i milenijume Abdulahovog življenja, bezbrižnosti i spoznaja, snagu ljudske, istinske, nepatvorene ljubavi. Tu se otvara svo ljudsko biće u svojoj suštini, jer, u času kad posumnja da bi Ašait mogla da nestane, da se saspe u ništavilo, tu u tom krhkom svetu nečije glave i sećanja, u kojem su se, bez ikakvog napora kretali od užitka do raskošnog uživanja gozbi i svečanosti moćnika, Abdulah je spreman da, istog časa, menja sav svoj hiljadugodišnji život i svu buduću dugovekost, za nekoliko godina u stvarnom svetu, sa Ašait. Ali, put iz nečijeg sećanja nije moguć, izlaz je tek smrt moćnog Merikarea.

Razgovor Abdulaha sa smrću nosi dubinu iskaza koja zaslužuje posebnu i opsežnu analizu. Jer, dok gleda pogibije i strašna ljudska stradanja, smrt mu veli: "Ne optužuj mene, ni ja to ne volim. Ja volim da obitavam u živom čoveku. To što gledaš, čovek čoveku čini, to nema veze samnom, ja sam u grudima i srcu živih".

U svoj svojoj dubokoj predanosti književnom usudu, veoma sam retko bio u situaciji da, kao vrednosni sud, za neku knjigu kažem, 'remek-delo'. Evo, ovoga puta se usuđujem.

Ugursuz

(ulomak)

Snovi Ihtara Abazovića; Muzafer se prisjeća svog i tuđih rađanja; zamišlja da su mu braća – braća, a da mu sestra nije sestra. Mrtva Nizama ga gleda. Dolazak ajana Abdurahmana na Herdekovac. Ljubavne tajne ajanove kćeri. Musi Dizdaru, skeledžiji, viri glava iz planinskog jezera. Pojava slutnje.

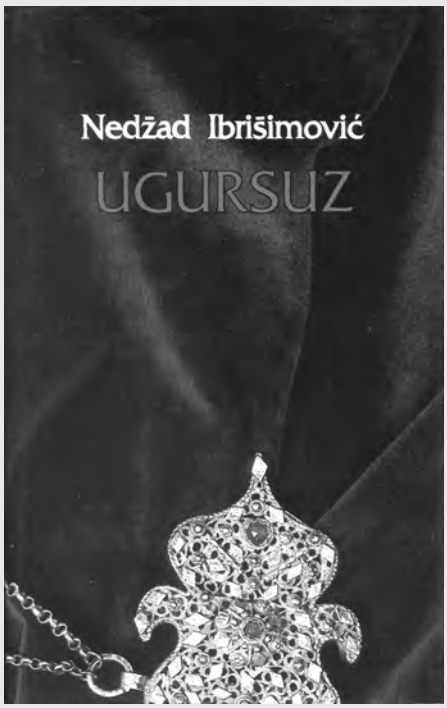

1.

Jesam sluga Muzafer i gad. I za mene znaju ljudi po okolnim brdima kao za psećeg čovjeka jer gospodaru služim u lovu svojim izvrsnim njuhom i sklonošću da neprekidno skakućem. Gledam svijet kako gori u svjetlu. To na konju je Ihtar Abazović, gospodar Herdekovca i najstariji sin Zulhubena Abazovića, onaj koji se odvojio od brata Abida, od sestre Mulije, od brata Sadika, od ostalih koji se od njega odvojiše. Rob sam mu u lovu – zabavi i u lovu. A niko ne zna da sam progledao i da začinjem misao o ozdravljenju.

2.

Prekratki su trenuci moje svijesti. I da nisam ovo ja, nego voda koja je sebe pomislila, ponovo bih potonuo kao mulj, a život bi tekao iznad mene u svojoj nesvijesti. A načuo sam, iako ne znaju da je Zulhuben upitao: »Čije je ovo?« dok sam ja bahuljao u slami. I da sam mu se dopao. »Ko mu je brižna mati? Hoću da vidim ima li mojih crta« – da je takve riječi izgovarao u svome neznanju, pa kako se niko nije oglasio, dao da dovedu žene. Ali nijedna nije pustila krik i nijedna se nije odala srcem kada me je položio ljutim psima, neprekidno ih, doduše, držeći na oku. Čak su žene, i griješne i nevine, sluteći nesreću u koju bi ih gurnuo uzvik samilosti, sa smiješkom pratile prizor. Tada je sramota na Herdekovcu bila jača od mudrosti i materinske ljubavi bez korijena. Otišao je ljutit i rekao da me ostave u paščari »Kuja ga rodila – kuje neka ga i hrane.« Jesam Muzafer, ali nisam Abazović. Dužnost mi je da na svaku glasno izgovorenu riječ padnem i čekam. Služim samo kada nema nikoga.

3.

Klečim na čistom ćilimu, odupirući se palcima svojih golemih, ispucalih stopala, jedva dodirujući tlo. Najradije bih da visim u vazduhu dok ovo ne prođe. Povlačim se natraške i svojski otirem tragove iza sebe.

— Konja! — kaže Ihtar.

Izađoh i nađoh samo bič. Seiz privede konja.

Iako bih ukrio svoju odgonetku da stvari vidim jasnije, nešto me nagoni da mu kažem. Pružam bič, a jednom rukom navlačim lanenu košulju sebi na glavu.

— Pogân! — reče i sjede u sedlo.

Po ciliku kandžije pogađam da udarac nije namijenjen konju, nego meni. Opeče me i vatra se razli tijelom. Tako mu rekoh.

4.

Nikad nisam duže gledao dan. Ihtar Abazović je moj gospodar i njemu je data beskrajna blagodat da vidi stvari, a samo u snu, ponekad, da mu se pomute. Ali on čuva i ono što ne vidi: običaje koje mu ostaviše mrtvi i vjeru u ljekovitost kisele vode podno Herdekovca. Moje je da gledam i da tek dokučim ono što je njima dato. Vidim i znam: gore je nebo – ja sam na zemlji. Čujem bubnjeve. Ono je Nizama, druga žena bega Ihtara, ona što noću zanosi tijelom i čudno isteže i grči bokove e da bi začela plod i u svemu bila bolja od Altune, prve žene, koja je pridošla. A Altuna je rodila sina Džafera i on je najstariji. A Nizama je rodila sina Kemala. Altuna je rodila sina Malika i kćer Fatmu. A Nizama je rodila onaj prelahki cvijet – Đulsu.

5.

Džafer je bio doveo Zejnebu, a izgubio tovar koža i konje. I uveče je u nijemom krugu svoje braće i sestara izgovarao pokajničke riječi i skrušeno molio za oprost što je rekao: »Ne bij!«, što je rekao: »Ne mogu!«, što je umjesto u Kamenicu otišao po Zejnebu Hasibićevu i skriven u mutvaku u kojem poluciganka Nurka pripovijeda izvodio nedoličnu i zabranjenu igru od koje se muti pamet. Hvatao se za noge i pritiskao glavu govoreći da ga to već stiže kazna, jer je Zejnebi grizao usne. »Vidio sam«, bio je rekao Ihtar i smijao se, a niko mu se nije usudio pridružiti. Džafera su sakrili u mutvak da ga se Zejnebini ne dokopaju i da ga ne ubiju, a i da ga ne kazne. On izgubi strah i nađe sladostrašće. Zatekoše ga preobraćena i odvedoše ocu. Ihtar ga je gledao izopačena i poboja se da ga ne izgubi. Tada je moja pamet bila tanahnija od paučine, a znam da su braća zazirala od njega i da su sestre i od jedne i od druge matere dugo pazile da ih u hodu ne okrzne. I dozivam se da je Ihtar Abazović zaglédao pokrete djevojačkih ruku po Kamenici, a da ni na jednoj nije našao znak u kojem bi prepoznao biljeg svoga sina. Kada je uvidio da ne traži ženu sinu, nego sebi, ponovo je obišao sve, a istančalo strpljenje popusti pred navalom grube smijurije i od prosidbe načini lakrdiju. I dozivam se da ni to nije bilo dovoljno mome gospodaru, nego je razvezao jezik i izrugivao se.

6.

I Džafer, sin Altunin, dovede kćer trgovca Bisaha Ismailovića Rabiju, koje se otac odreče. Nije samo Ihtar pratio Džaferovu tegobnu ljubav; kada sin prebi volu kičmu, otac reče: »Dovedi je.«

Dovede je iste noći namamivši je lijepom riječju, a nožem prisili da zajaše konja. Vidio sam. Ne sačeka ni da se popne na brijeg, nego je razgoliti na potoku i razočara se. Vidio sam. Kopao je rukama po njoj i bio je šakama zauvijek okružen sumnjom. Ali ne otjera je, jer je njegova strašna ljubav bila osuđena da postoji.

Svadbu sam čuo: nerado me pokazuju svijetu. I Rabija rodi Džaferu sina Ekrema, već sada surova. A onda je izašao na dan, kada je, kako i spada, za to došlo vrijeme – njegov brat Atif.

I sestra koju ne vidim, pa znam da je u sjećanju kao prazan dan. Ihtar ih je podsticao, zaokupljen rastom svoga plemena.
— Ništa ne tražim od žena za moje sinove, osim da budu rotkinje.
Onda mu je pogled pao na Malika. Naredio mu je da sam nađe ženu, ali da je ne traži ni predugo, niti da je dovodi prebrzo. I reče mu još da je proba. Malik, sin, obeća kroz osmijeh, znajući da može prokušavati ljubavne igre kod mnogih i svaki put dolaziti s riječima da nije našao onu koja bi odgovarala njegovom tijelu, pa tako ostati svoj i slobodan do neizvjesnosti. Ali prva koju je okušao bila je neshvatljivo podobna, te je odmah dovede ocu. Ihtar je odbijao sumnje o ludilu svoga sina. A on je zaista bio izgubio glavu i Kadiru pokazivao svima što su dolazili kao čudo.
Uviđali su njene vrline, ali su krišom govorili da nije ni bez mahana. Pa te mahane nabrajahu. Poneka riječ pokude dopirala je i do Malikovih ušiju. On je govorio: »Svaka njena riječ mi dotiče dušu, a progovaram tek na njen podsticaj.«
Iz bijesnih zagrljaja zače se žensko dijete koje će biti kažnjeno ljepotom. Ihtar je rekao da mu se dâ ime Zanaida i da je od silne sinovljeve ljubavi očekivao bar troje. Ali Zanaida nema ni braće ni sestara.

7.

Prve Fatmine prosce braća Kemal i Džafer otjeraše, a potom su se materama hvastali da su ljude, svečano odjevene i nakićene koji su došli da odvedu njihovu Fatmu, jurili sve dotle dok se nisu umorili. Altuna ih prokaza Ihtaru. Znam, zbog milosti koja je slučaj, da sam i sâm te noći čekao Ihtarev smijeh koji je bio znak da se golema bakrena tepsija može podići.
»Kemal«, rekao je Ihtar kada se podigoše. Kemal ostade. »Džafer«, rekao je. Džafer ostade. Gledao sam kako se ostali pomiču i tri prsta moga gospodara kojima se oslobađao mesa između zuba. »Udari Kemala!« rekao je Ihtar, i Džafer udari. »Udari jače!« a Kemal udari. Onda su se bili i nisu čuli smijeh moga gospodara. »Ljubite se, ljubite se«, govorio je. Pa su se ponovo tukli i ponovo ljubili.
»Znate li zašto se bijete?« pitao je.
»Jer smo potjerali Fatmine prosce.«
»Znate li zašto se ljubite?«
Odgovarali su s pritajenom mržnjom da se ljube jer su braća.

8.

Pojaviše se i drugi Fatmini prosci, a njih odbi običaj da udavača ne smije napustiti Herdekovac. Pojaviše se treći, nedolični...

9.

Musu Dizdara, skeledžiju i rogobatna čovjeka, dovede na brijeg Ihtar i ne pomišljajući da bi mu mogao biti zet. A bi mu zet. On je zaprosio Đulsu, nemirnu, svu od nedovršenih pokreta, čas vedru, čas tužnu Nizaminu kćer. Vidim. Kada je Ihtar razabrao iz Musinih izlomljenih, glomaznih riječi da mu ište Đulsu, a ne Fatmu, odbi ga. Iz obojice provali smijeh, a Musa reče: »Već godinu, koliko sam na Herdekovcu, otimam se toj bolesti – nikako da joj se otmem.« Ihtar odgovori: »Pamtim da si mi spasio tovar iz Bosore« – tu je Musa kleknuo i tri puta udario dlanom po zemlji izrazivši negodovanje. »Da si dokazao svoju snagu kada si se oteo vodi, pokazao ljubav prema zemlji, ali ti kćer Đulsu neću dati sve dotle dok ona ne napuni bar petnaest godina...« I više od godinu dana Musa je obarao stabla u Opšeničkim šumama i nijedanput ne kroči na Herdekovac. I za to vrijeme je tri puta sreo Ihtara, ali nijedanput ga ne pogleda.
Đulsa rodi Semiza, dijete koje će kao čovjek imati goleme čeljusti i divovsku snagu.

10.

A Kemal, ah, Kemal... On, ajan Abdurahman Karak, o kome sada šuškaju glasovi, preko doušnika i ljudi na usluzi, pustio je glas da je njegovu kćer čuvenu po skromnosti, Safiju imenom, zaprosio Ihtar Abazović, beg i gospodar Herdekovca, a taj lažni glas doprije svuda pa bî kao da je gotovo. Ihtara su pitali, a on je šutio. Pitali su za kojeg sina, a znalo se.
A kad su otišli ajanu, svečano i u velikom broju, rekoše da dolaze po drugi put. Jedino tada je Ihtar svladao svoj smijeh, kao mahanu. Kažu da je bio prkosan na Abida, svoga brata, i na ostale, uznoseći se riječju da će Herdekovcu privesti Kamenicu. Bi sjajna svadba, a Kemal otkri tijelo svoje žene i nađe neveliku grbu, kratak vrat i začu mukao smijeh. »Oca ću ti ubiti«, bio je rekao, a Safija ga je udarala sitnim šakama po licu, grebla noktima i siktala. Nagu je izvukao na dan i ko je bio, mogao je da vidi da je smjerno sagnula glavu i kosom pokrila sve što je mogla da pokrije. A Kemal, čvrsta koraka, s nožem u ruci pođe Kamenici. Vidim. Ihtar mu je prepriječio put, pljunuo nož i šaku koja ga je stezala, vratio ga, a slugama naredio da ga svežu.
Od njih nema poroda, jer Kemal ne dotiče svoju ženu.

11.

Ko je mene donio na svijet? Čiji sam ja sin? Drže li me samo stoga što služim u lovu – lakrdiji? Napašću svaku ženu usput i u pogodnom trenu, i saznaću.

12.

Sad znam gdje sam u svojoj drzovitosti koju ne primjećuju. Napajam usnulog Ihtara, po riječima Džafera najstarijeg, gutljajima kozijeg mlijeka. Još ne vidi da leži pod nogama svojih sinova i svoga zeta, koji su tobože završili obred gladi, a svoje snove čvrsto držali u pameti. Ihtar dolazi sebi, a ko ima oči da vidi, vidi na licu iznurenom od nesanice izraz blaženstva. Međutim, pokreti su mu užurbani i grčeviti; hvata me za ruku i gužva ponjavu pod sobom. Sabiraju se sile protiv njegova mjesta i običaja...
Oporavljen, gleda svoj pad. Bjesni pri svome buđenju zbog maglovitih slika nogu sinova, čak slugu, i sreća da klečim i da mi drhtanje tijela odaje strah. Urliče, jer osjeća pobunu. Džafer ga tješi riječju i odriče sramotu. Ihtar se miri zaokupljen svojim snoviđenjem. Uvidio je pad i znam da će surovo postupati i s ljudima i sa životinjama. Pogled mu je zao i oprezan: nikome ne oprašta svoju slabost. Izaziva gnjev; sinovi šute. Još je jutro.
Govori svoj san s ushićenjem i strahom; prekida tražeći da mu se dovede Harun Rišim, kadija i tumač snova iz Kamenice. Ne želim bilo šta da dotičem, moje je samo da gledam, ali nisam izbjegao dodir straha zbog šutnje sinova. Slušaju ga u košmaru svojih misli i čuđenja, a on ne primjećuje ništa ponesen svojim snom.
— Nevješt sam da predočim šta mi se javi.
Govori, a riječi lebde u zraku, prepliću se i lede. Ne tjeraju me; a osjetio sam da nekome svojim prisustvom izmamih pakosnu misao koju zatomi u sebi – o gospodarevom padu do moje blesavosti.
Ne znam kako i ne znam ko.

13.

— Džafera!? — Traže njegova usta. Čak ni u obuzetosti ne zaboravlja da održava ravnotežu između dva sina, od dvije matere.

Usta. Gledam i pratim. Posuvraćeno meso presvučeno tankom crvenom kožom s okomitim rezovima, jer se razvlače i pomjeraju. Kod nekog rjeđe, kod nekog češće. Od samoga početka Džafer pogleda usta svoje žene i njen rijedak osmijeh. Otima one koji su upućeni drugima. Sve se vidi. A samo iz straha od batina, koje on nosi u rukama, Rabija ne pljuje i ne vrišti. Zatvara je i traži da mu se osmjehuje.

I mada čuje urlanje Ihtarevo i bojažljivu lupu (seizi se hitro odvajaju od vrata bježeći do Džaferova bijesa), on i dalje kopa po duši svoje žene i kupi ono što će ostati djevojačka dob i tajna iskustva. Ne nalazi ključ kojim bi otvorio stid i narav hladne krvi.

Skakućem. Gledam. Džafer sjedi oborene glave.

— Zove ga otac — kaže seiz, kome ne vidim lice, te ustuknu.

— Po seizu me poziva! — viknu Džafer kao probuđen.

14.

Sve gubi svoje obrise i svoje ime. Široko otvaram oči i tražim stvar za koju bih se uhvatio. Nijedna mi ne izgleda dovoljno čvrsta. Nikada ne znam kada će me dotaći skut tame i povući u svoj ponor. Ne znam koliko će da traje i da li će ikada prestati. Moja jedina nada je moj pogled... Vidim glavu bika crnih rogova i slijepog pogleda kako mi juri u susret, ali ne u mene i ne da me napadne. Samo to i nije bik, nego od raznobojna gvožđa načinjen beslovjesan ogromni lik i najednom okruglih staklenih očiju. Uočavam mu žvalje tvrda, nepomična oblika, koje znam, no koje ne bih umio pokazati prstom: »Ovo su...« A to i nije bik od gvožđa, no strašilo gonjeno iz sebe bukom i praskanjem.

Otimam se zagonetki. Ne mogu da je razjasnim. I u žurnom upinjanju da je se oslobodim, uviđam da joj nigdje nije mjesto i da ne spada u red stvari. A znam da je samo jedan put za moju pamet, pa se užasnut batrgam i vraćam sa ovoga i tragam za pravim. Drvo... konj... čovjek...

15.

Svuda su i na svakom mjestu samo zbog sebe. Istina, riječi o rastu plemena pripada samo Ihtaru. Zašto me drže kada u svakom pogledu vidim da je svaki dan, dan u kome me protjeruju?

Nizama prilazi Ihtaru. Ako bih je napao negdje u osami, žderao joj dimije i zavukao ruku u tajnu njenog tijela, vidio bih da li je moja mati, ili nije. Priznaće strahom da je ne ima sin i tako odati tajnu koja me progoni, a kojoj naslućujem razrješenje. Može me i ne primiti kao sina da odagna stid i svoju kaznu. Tijelo joj nije istrošeno i dojmiću je svojom muškošću, ako nije. Ako me odbije gestom koji ne mogu da predvidim? Pripremiću se i predskazati.

A gdje da nađem mir kada je sve protiv mene? Miris sijena me ošamućuje. Sretni su ljudi pošteđeni ove nakazne osobine, a kao da žele ono na što sam ja osuđen: zanose se nejasnim Nurkinim pripovijedanjima, udišu mirise bilja. Kada bih smio i mogao, neprekidno bih bio u osami. Vrijeme bih provodio s mrtvima, ili pored drveća koje je nepomično. Ljudima ne bih prilazio.

Sumnjaju da mogu ljubavno napasti i o tome žene tajno šapuću svojim poganim jezicima. Kakav bi urnebes izazvala vijest o mome sinu i porodu, da se dogodi. A dogodiće se; samo da obdržim pamet. I da me ne dotiču i da ih ne dotičem. Griješiću kada me uzima u lov. Dok stvarni psi kevću i bruje šumski glasovi i dok je pogled moga gospodara nakazno jak. Pokazuje me muftijama i muderisima, te serdaru i sahibijama kada ih vodi u Opšenička lovišta. Gubim glavu, a kako iz mene neće glas, počinjem i sam da oponašam noćne zvukove svojim pokretima, njima na zabavu, a sebe da oslobodim. Gledaju me kao i ostale lude koje žive za njihovu pozornost. A ne znaju da mi preobilje, iskidano u uzajamnostima, napada svijest i da se branim. Griješiću kada mi vežu oči i natjeraju da omirišem svakoga od uglednih lovaca i od slugu, i od pratnje, i da ih po mirisu njihove odjeće, ili po smradu njihovih tijela odredim i da se naklonim. Gubim se zbog buke koja nastaje i zbog pozornosti koju svraćam na sebe ne nalazeći oslonac. Moja kob je moja ličnost u očima drugih i ja sam samo luda, a kada im ne trebam za igru, u samoći priberem se i ponovo činim ono što me jedino i spašava od toga da se ne odvojim od stvari i svijeta: upirem pogled i pamtim sve što me okružava, pa ponekad znam više nego oni, a kada bih imao dar govora, zanijemjeli bi od čuđenja. No, nemam.

16.

Pseto me njuši i kratkim dahtanjima grije stopalo, nemirno kao i ja, ne shvata da se ne igram s njim, pa čas prilazi, čas bježi. A moje tijelo, gonjeno nemirom, neprekidno se trza i trese.

17.

Možda me Altuna donijela u svojoj utrobi, došavši na brijeg. Ne bih bio Ihtarov sin, ali bih bio Malikov brat.

Trčim mu ususret po plitkom snijegu s tankom korom. Ne idem stazom da mu ne zasmetam. Iskrećem glavu i vrtim njome i tako pomjeram njegovo lice, uvijek nepomično. Sve je bliže, ja trčim, on žuri. Upijam prebiranje svjetlosti po naborima njegove odjeće. Saznaću tajnu sreće koju nosi svima vidljivu. Ne pokazuje da je vidio moje iskretanje i kreveljenje. Ugodno mi je u njegovoj blizini jer ga obavija nešto od čega zaziru psi: i oni znaju da nema čovjeka koji je sretan. A ljude za koje vrijedi riječ o njihovoj dobroti prepoznaju i ne laju na njih s bijesom. Ponekad, kada je s braćom, kao da ukriva svoju dobit. A kada se izgubi, drugačije dišu i poglédaju za njegovim tragom s jasnom sumnjom. I govori se kao u čudu tamo gdje se za to tek čuje, a ovdje se zna da je Malik čovjek kome je ukazana puna milost. Ihtar blago postupa s njim.

A govori se i o Malikovoj pomahnitalosti treći dan pošto je doveo Kadiru Šubejrović. U tom pripovijedanju nedostaje riječ koju ne mogu da nađem. Nije mahnitao kao što mahnitaju oni kada ugledaju ženu punu oblina i mehkih kretnji. Lomatao je rukama, smijao se kao luda, vriskao, urlao, grlio svakoga, čak i mene, samo što u tome nije bilo svesrdnosti, kao što je ne bi bilo čak i da mu jesam brat. Nije to bio znak njegove lažne ushićenosti, nego razbora. Da me je grlio i cjelivao kao Musu Dizdara, to bi bio znak pomahnitalosti i gubljenja najgore vrste. Ali u tome cjelivanju kojim je mene udostojio nije bilo predavanja i usrdnosti kojom je nagradio čak i sluge. Ocu je prišao raširenih ruku, ali umjesto da ga zagrli, pade mu pred noge. Rekao je da je našao ženu s kojom je sjedinjen kako nikada niko nije bio sa ženom sjedinjen i razborito dodao da takvo sjedinjenje nikada niko nije spomenuo, ni zapisao; da je neko zapisao, ljudi bi znali. Zahvaljivao je ocu što je rođen i sudbini koja ga je nagradila. I od tada čekaju dan u kome će nastati zamor i osvješćenje, ali do sada se to nije dogodilo.

18.

Ne znam da li im Ihtar pripovijeda san, ili ih priprema za dolazak ajana Abdurahmana Karaka, koji je pao u nemilost.

Ponovo me obilazi ker, a zbog hoda i pregibanja tijela misli da se poigravam s njim. Promiču pored mene užurbani i osjećam da se nešto događa. Žmirim da ne opažam. Čujem vrisku i smijeh djece koja me prate. Čujem glas koji kaže da trče dva psa. Jedan pas to sam ja, drugi pas to je pas. Gledam nebo da mi se pamet primiri i sredi, pa se oprezno okrećem sjeveru, ka brijegu koji ima glavu bika. Odatle krećem naniže prethodno kružeći pogledom po sedam puta višim planinskim obrisima nježnih boja, jasnih, neporemećenih oblika, kakve oduvijek znam. Od njih počinjem svoje smirenje. Postepeno se okrećem i još uvijek ne znam da li ko prati moju naviku.

Kružim pogledom sve niže; hrabrost mi nije kao u jastreba, koji završava svoj let strmoglavivši se. Njegov završetak i cilj moj je početak, jer lahko je pamtiti obris planine i oblinu brijega, ali što se ide naniže u uvale, usjekline, šume, neopisivi su oblici i podsjećanja; moram stostruko više da se naprežem.

Spuštam pogled. Pas je iščezao. Smiren gledam Bosoru kako vijuga ispod brda od Kamenice i ljeska samo jednim dijelom svoga toka. Sunce zimi izlazi na jugu.

Oprezno liježem na snijeg da mu ne polomim koru i to mi uspijeva poslije malo pomicanja, jer je moje tijelo krhko i lahko. Ipak, propadam; ustajem, liježem da utisnem svoje tijelo da ostane trag. Djeca se okupljaju i oponašaju me. Prepoznajem ih, mada još ne želim i njima da opterećujem pamćenje. Zanaida, kći sretnoga, koju obavija tanka prozirna skrama buduće ljepote kao čudo što obavija njenoga oca, nešto što samo u trenu privuče pogled koji onda propada i trijezan, kratko, počiva na njoj, zaboravljajući svoj početak. Semiz, bos. Ekrem, sin Džaferov, koga otac uči surovosti. I djeca kojoj ne znam imena ni porijekla. Gledam oštre kristale snijega složene od bezbroj listića. Djeca vrište. Čujem topot i prskanje snijega pod kopitama konja, njegovo dahtanje.

Kemal mi pokazuje da ustanem i da ne ležim tu na snijegu, ali ne da se ne prehladim, nego što mi tu nije mjesto. Tako sam i za njega, kao i za sve druge ljude čak do Kamenice, samo pseći čovjek.

Slijedim ga; bol me grije. Osvrće se, zna da to činim po svome običaju i natjeruje konja na mene. Lice mu nosi suzdržan smijeh u kome drhti pakost. Nisam siguran da me ne bi zgazio, pa uzmičem. Opet sam iza njega i on to zna. Očekujem s pritajenom zebnjom njegovo lukavstvo i

on ga čini. Propinje konja da me uplaši, a iz mene izbija cikot, smijeh koji mi je jedino dat, inače rijedak. I samo on, Kemal, Nizamin sin, umije grubim šalama, koje se iznenadnošću i posebnošću izdvajaju od onih koje drugi izmišljaju sebi na zabavu, da ga istjera iz moga tijela.

Ne pokazuje čemer koji godinama nosi zbog Safije, kćeri ajanove iz Kamenice, koji je danas najavio dolazak. A jurio sam kao mahnit čak na brijeg, čas niz brijeg kada je potegao nož na Ihtara i vukao sam sluge da spriječe zločin. Iz nejasnosti o svojoj snazi tada Kemal ne uze ništa, ali drugi put uze pa se osvjedoči o sebi, pa treći put čak pohita da uzme, i tako je išao do same mržnje. Otac mu je krišom namirivao strašni dug puštajući ga Demirovića kćeri. Tajnu i sramotu su krili i od sebe, a kamoli od ljudi. I često su se savladavali.

19.

Evo je, izlazi i vidljivo je da nije osjetila muški dodir. Grba joj je nevelika, ali ipak dovoljna da čovjeku zagorči život. Surovi Karak najavljuje svoj dolazak s isprikom da je načuo glas o nedoličnom ophođenju s njegovom kćeri. Kemal dovikuje s konja:

— Katul-ferman za tvoga oca. Katul-ferman...

Zna se.

Stoji postranice i gleda očima u kojima nema straha. Okreće se kada ja u svome skakutanju stajem između nje i Kemala i odlazi lahkih kretnji.

Ja imam slutnju, ona ima sumnju, Kemal ima strah. Iz nje izbija sila dovoljno jaka da na nepredviđen način potisne trag tjelesnog nedostatka. I ne boji li se Kemal zbog njenog strpljenja kojim podnosi kaznu da ga jednom ne obuzme te da doživi sramotu i zavoli nakazu?

20.

Ulazim za njim ne bez straha zbog svoje drskosti. Mračno predsoblje sa ćupovima pored zidova, sabljama na zidovima... Pri otvaranju vrata Ihtarova halvata uočih njegov osmijeh, gostima i putnicima uvijek neobičan, nikome upućen: ni Džaferu, koji sjedi, ni Kemalu, koji ulazi, ni meni, koga ne vidi. Mangala nasred sobe i otvoren Kur'an na postolju. Neopreznim pogledom upih bogate vezove, šarenu prostirku... Kada sam ponovo ocutio smrad svoga tijela, ugledah i druge da se skupljaju i odlaze gospodaru. Moram da znam šta se zbiva da spreman dočekam događaj; a nije običaj da izlaze pred Ihtara u ovo doba dana; vraćaju kmetove koji su došli na Herdekovac i već nikome ne daju da priđe. Žene su užurbane, pouzdan znak da stiže gost. Kemal, otima se očevoj volji, kao da je izaslat da nekoga dočeka i doprati. Skakućem podalje. Možda mi ne želi zlo, ali sve me čini nesigurnim. Niko ne može da dâ pouzdan odgovor, ni sebi, ni drugome zašto boravim na Herdekovcu i čiji sam sin. Ili može? Ako sam niko, zašto mi ne daju da odem u Kamenicu i zašto me kriju od pogleda? Navika koju sam stvorio svojim prisustvom nije dovoljna da im remetim sjaj i dostojanstvo. Suviše su moćni da bi im ugursuz Muzafer kvario ugled? Kemal me zadrža pogledom i u jednom trenu sjedinih svoje tijelo. I to prođe, pa sam osjećao samo onaj dio sebe koji bih gledao i o kome bih mislio.

Da sam njegov brat, on bi me ubio.

21.

Čučim u Nizaminoj odaji i uzimam iz zemljane peći žar. Praznina u mome sjećanju. Nemam šta da dam, ali bih dao da je bar poslije mogu popuniti. Moram da mirujem. Čekam da mi dadne znak šta da činim sa vatrom koju sam nakupio. Smeten sam pred njenim pogledom, mada još nije vrijeme za moju objavu. Završila je molitvu, podigla serdžadu pa okrenuta meni izgovara posljednje riječi zanesena i odsutna... Jasno sam shvatio da žar odnesem u gospodarevu sobu i da je stavim u mangalu. Čudim se tolikoj neopreznosti: vatra bi mogla ispasti iz mojih drhtavih ruku i progorjeti ćilim; i ispade mi kada sam presipao žiške jednu po jednu golim prstima. Gledali su, a u tome nema ništa više osim malo vještine, kao što ni u njihovom divljenju nema ništa ljudsko, jer luda može sve. Bacih ovnaka u žar i izvi se gust, mirisan dim. Tek tada primijetih da je Harun Rišim sa sidžilima na koljenima upirao prstom na moje bose noge i čuh da reče:

— Sluga ti bos...

Ihtar se smijao ni smislu ni besmislu njegovih riječi; glavom pokaza na njegova koljena. Kadija pročita da je kmet Joakim Semničanin sa njegova ćifluka u vrijeme vršidbe 1813. godine ubio i da je, iako nemusliman, suđen u ovoj sobi po šerijatu.

— Blago kažnjen — reče.

Ne pratim mrtve riječi Haruna Rišima, nego živ pogled Ihtarov, upućen Kemalu: tvoj tast, bivši serdar grada Kamenice Abdurahman Karak, a sada ajan u nevolji, dolazi prvi put a bez prijetnje i moći. Puštam te na probu i iskušenje. Prividno sluša kadiju, a meni dade znak te se izvukoh napolje.

Vidim tri konjanika kako upinju uz brijeg, pa skakućem kao sumahnut. Seizi izađoše da prihvate konje.

Namah sam prepoznao ajana, više po ćudi što je izbijala iz njega i bila istovjetna ćudi njegove kćeri, a manje po odori. Sjahaše emin i tapumemur i to im nije bilo prvi put da se uspenju. Njuh mi je dovoljan da ih prepoznam i razdvojim. Niko ne izađe da ih dočeka, samo je Kemal stajao ispred doksata nijem i nepomičan. Abdurahman se osvrtao začuđen što ne vidi kćer, sada jedinu oazu u pustinji nedaće. Zazirem od prizivanja njegovog pada. Onaj koji je jednom imao moć jednom može da je i obnovi. Pribojavam se da odbijanje sućuti i Kemalov bijes ne budu nesmotrenost. Slutim da će moja preuska glava imati golem posao, ali da je i vrijeme za odgonetku moga rođenja na pomolu. Silni i ovdje i u Kamenici treba da iskajavaju svoje osionosti. Sreća da je gospodar Herdekovca razborito upravljao onim što je bilo njegovo i da nije odrekao poslušnost onome čije je carstvo posjed. Ali zašto će tu lice tapumemura, ispijeno i blijedo kao pergament na kome su zabilježeni posjedi Abazovića mnogo nejasnije nego što ih Ihtar vidi?

Jutro je sunčano, iako dan neće dugo trajati. Sunce se zimi samo uspne i vrati istom putanjom.

22.

Ponovo sluge vraćaju kmete koji nadiru, a ja imam brigu kako da odskakućem za dvojicom kada ne idu istim putem. Džafera ne stižem da optrčim, po svome običaju. Drugoga ne poštujem: dodvorio se slabosti Ihtarevoj da prihvaća nakaradan smijeh i uzeo previše. Zna da mu nije mjesto među uglednima, pa se povlači u Opšeničke šume i rasipa svoju surovost; ili Bosorom vitla veslima kao da su peruške kojima hladi svoju mladu ženu.

On je posljednja greška Ihtara Abazovića.

Tapkam u mjestu da zbrojim koliko ih ima: beg, kadija Harun Rišim, ajan Abdurahman Karak, tapu-memur, emin, sretni Altunin sin Malik, najstariji Altunin sin Džafer, Nizamin Kemal, Musa Dizdar – deveterica. Griju ruke na mojoj vatri...

23.

Dvije su žene preda mnom. To Nizama odvodi Nurku. Da imam moć saopćavanja, objavio bih tu sramotnu naklonost hanume i smjerne

Ihtareve žene ka grozovitim pripovijestima.
Ja sam muškarac od koga se žene na Herdekovcu ne kriju; misle da nemam moć poimanja, ni moć sagledavanja drugoga, ni moć ljubavnu, ni bilo koju drugu odliku čovjeka. Pritajim se i slušam Nurkin izmijenjen glas. Nizama je opčinjena kada poluciganka užurba glas do reskosti, kada sve liči na bujicu upola suzdržanih, pakosnih kletvi. Slugama i djeci pripovijeda kratko i obično. Ne jedanput sam bio svjedokom da se Nizama obeznanila i stropoštala. Nemoćno moli pripovjedačicu da prestane, a znam da baš to ište i očekuje, kao što neko traži opojno piće, ili kakvu drugu omamu. Uvijek potom je tiha, a proklinjanje Kemalove tvrdoglavosti nimalo pokudno; teške riječi neprekidno upućivane sinu lahke i gubljive. I prečesto se zabezekne na iznenadan šum. Da mogu, protjerao bih Nurku, onu koja uzima pola duše jednoj od Ihtarevih žena.
Žudim za otkrovenjem i da izvedem svoju ljubavnu igru, pa sve izgubio, pa i ubile me sluge i braća.
Ako mi bude mati, tražiću da se protjera i Musa Dizdar: dvije budale na jednom mjestu previše je i za moćno pleme.
Bojim se da nemir koji osjećam ne poremeti moju nakanu da u Nizami otkrijem svoju mater. Vraćam svoju žudnju zamišljanjem da joj prilazim u osami i skidam dio po dio moje oskudne odjeće. Treba hitno obaviti svlačenje da me ko ne zatekne i ne nadadne dreku. A njoj će pojava moga tijela biti izazov i prilika da se poigra s ludom koja ne umije ništa reći i od koje se lahko odbraniti. Takva igra lahko će je odati ako nije moja mati. Prići će mi i pozvati me u skrovitu odaju. Prekinuću igru i zatražiti nagovještaj puta koji me može odvesti na trag moga rođenja. Ona zasigurno zna. Rasteretio bih i pogled i pamet i lakše se hvatao za stvari i ljude u svome bijegu od ludila. To je glas koji održava moju slabašnu svijest od potpunog gubljenja u nejasnost. Ako na zemlji izgubim moć zapažanja, ne zna se hoću li na onom svijetu išta vidjeti od čudesnih blagodeti, bistrih rijeka, mirisnih plodova i umilnih žena.
Tresu me strah i bojazan, znak da je moja odluka potpuna; i ne treba mi noć.

24.

Idem na čistinu da pogledam nebo i u sebi načinim mir i red. I kada budem ulazio, zažmiriću. Smiren kružim pogledom po svijetlom obzorju od tijela i glave bika, sve niže i niže. Spuštam pogled zemlji i vidim da me s ozbiljnošću koju ostala djeca ne pokazuju oponaša Semiz, Dizdarev sin. A bolje bi bilo da je pas, jer mi je njegovo društvo prijatnije od ovoga kopileta, koje sa četiri godine može da obori svako dijete na Herdekovcu. Uskoro će i mene za zabavu drugih bacati i lomiti mi kosti. Kako je takvu rugobu mogla da rodi Đulsa, cvijet Ihtarovog plemena? Krivo je sjeme Muse Dizdara, koje joj je danima izgrizalo utrobu.
Steže me iz obijesti i svoje nakazne sklonosti da uvijek na svemu isprobava snagu: na sahanu u kome mu je potureno jelo, iskrivljujući mu zubima rubove, na komadu drveta koji mu dadnu da ga stavi u vatru, na mojoj ruci.
I bos je. Čak me i tako oponaša.
Seizi pale vatre, jer se hladan zrak, možda s Bivoljeg brda, ili s površine Bosore, odlijepio i obavio brijeg.
Bol što mi zadaje dijete Semiz nepodnošljiv je, pa žurno skakućem Dizdarevoj kući. Ne postoji način kojim bih se oslobodio djetinjeg stiska: ne mogu ga ni udariti ni otjerati. Lupam po doksatu. Vidim joj kosu, trepavice, sjene na licu, sjaj u očima, tanku skramu pljuvačke na usnama, prste, ne krije se od moga pogleda. Uze sina, brzo i grubo.

25.

Samo ljudi mogu da zgusnu vrijeme. Ovo jutro, oštar vazduh ispunjen svjetlošću, očišćeni su prisutnošću onih koji me mogu uništiti. Već sam u onom dijelu avlije koji je određen za žene i u koji rijetko stupa muška noga. Nezaustavljiv sam baš kao da imam dojaviti neodoljivu vijest. Poluciganka iščeznu kao zatečena. Ne smijem da oklijevam. Nizama je poljuljanih nutarnjih sprega, pa je čas u kome će najmanje da prikriva istinu. Zazire od mene i posmatra me u čuđenju i iščekivanju. Što duže, to pretvornije. Ne treba da oklijevam. Neće izdržati neizvjesnost: naslućujem li šta, ili stojim u svojoj blesavosti ne znajući šta hoću. Pruža mi prvi znak odvodeći me u pokrajnju odaju i ja se pokoravam već obuzet vrtoglavicom. Uzima nešto s police tobože da se okrijepi i čini se kao da me nije ni povukla. Skidam gornji dio svoje odjeće. Gleda me neznatno začuđena, kao da je zaboravila da nemam dar govora. Ne želi da se otkrije. Potiskuje zabrinutost u iščekivanju; pita pokretom glave zašto sam došao, a pomno prati šta radim. Drži me u nedoumici. Unosi mi se u lice. Ne mogu jasno da razlučim da li je smiješak u njenim očima smiješak žene, ili matere. Bacam i drugi komad odjeće njoj pod noge, i nastojim da svoje lice zapalim ljubavnim sjajem kako bih je omamio i razoružao. Čini se nevješta pa zaviruje i zagleda mi naga leđa neće li se ukazati rane od biča na koje se možda tužim. U nedoumici je. I u svojoj nadmoćnoj ženskoj igri ukrivanja još jedanput pogleda moje tijelo, malko me uhvativši za mišicu.
Prinosi usnama lijek za okrepu. Prsti mi hitro odmotavaju pas, a u očima i dalje upaljujem ljubavni zanos. Lagahno polazim dok se ona i dalje ukriva pod maskom začuđenosti i uzmiče. Viku, ili pad, kakvi je često spopadaju, ne očekujem. Ako sam joj sin, nema čega da se boji, a žena jest, pa joj ova igra može samo goditi. Pooštravam pogled, jer mi se, gledajući ga iz sebe, ne čini dovoljno jak. Vrijeme je da se odigra istina među nama. Oprezna je, a ja ne poznajem dovoljno žensku ćud u neposrednim dodirima i sve još uvijek traje. Možda se boji kušnje. Činim korak naprijed i svakog trenutka očekujem da me ili svuče, ili ogrne. Još se brani, ali ne može da zatomi zaprepašćenje stoga što uviđa da u njoj slutim mater. Potpuno sam nag. Pokazujem joj svoju muškost i da sam obilježen po običaju, da joj se, ako je samo žena, ne gadi dodir moje izrasline. Nema više gdje da uzmakne i trenutak je da se razjasni moja tajna. Hvata rukama samu sebe.
Je li to pala obuzeta bolom što vidi sina u svoj muževnoj ljepoti, ili je pala od dodira lude...?
Bježim da sučuvam preostale konce svijesti. Previše sam htio, a ništa predvidio. Ostao bih nag pored nje da sam saznao i dočekao one koji bi me sasjekli, prekinuvši mi uzdanje da ću se vratiti sebi, ako sam ja ikada bio onaj koji je sa sobom. Ali ne toliko sila življenja koliko strah da ne umrem nedomišljen, goni me da pokupim svaki komadić svoje odjeće i uzmaknem.
Skakutanje mi je umorno, a saznanje o Nizaminoj smrti blijedo. Zamutio sam svoje porijeklo, pa ipak me obuzima olakšanje, dušu hranim čudovišnim čuvstvom. Trgnut sam, izazvana je moja priroda.
Drveće je jasnih oštrih obrisa, a na granama nataknuti pramenovi lahke, blještave magle.
Žurim da Ihtaru dojavim vijest o smrti njegove žene.

Svjetlost Sarajevo,
Muslimanska književnost XX vijeka,
1991., str. 27. –50.

Vječnik

(*ulomak*)

7,2. Gazi Husrev-begu, namjesniku bosanskom i mome dobrotvoru, prvi put sam poljubio ruku prije bitke na Mohaču u ljeto 1526. na uzvisini s koje je sultan gledao boj, ondje na onom istom mjestu na kojem je poslije, u čast pobjede, budimski beglerbeg Miri-i alem Hasan-paša iskopao bunar i sagradio ljetnikovac, a onda, u oktobru 1529., nakon opsade Beča, bi mi rečeno da idem u Bosna-saraj i da, između ostaloga, nadgledam gradnju džamije u koju ću, kada se zamorim ispisujući ove redove, otići klanjati namaz na koji prispijem; podne je minulo, pa će to biti ili ikindija, ili akšam, ili jacija. Od tada pa do sada proteklo je četiri stotine i jedna godina. Husrev-begova džamija dovršena je 1530., a ja sam u zimu te godine počeo zamirati po deveti put u svom životu. To moje stanje nagle, duboke starosti, prekinuto je i okončano čim sam ugledao hazreti Hidra. Znam dobro, pamtim, a imam i zapisano, da se to dogodilo 20. rebiul-ahira 937. po Hidžri, ili u nedjelju 11. decembra 1530. po miladu, nešto malo prije ikindije. Ponovo mi se dogodilo ono što mi se, kao starcu, i to uvijek baš u samrtnom času, i do tada već osam puta događalo — ukazao mi se hazreti Hidr!

Gledam, hodam, spavam i jedem tako dugo, a da mi to nije ni dojadilo ni oteretilo, a tokom četiri i po hiljade godina života bio sam darivan i iskustvom starca i saznanjima umirućeg. A da sam za sve to vrijeme samo jednom vidio Hidra, ta, vrijedilo bi živjeti toliko, iako bi El-Hidr uvijek odnekud iznikni i ostani samo nakratko, svaki put svega po nekoliko trenutaka. Pa ipak, isto tako kao što ne znam kada ću umrijeti, isto tako ne znam hoću li ga, čak i ako budem zamirao deseti put, ikad više opet vidjeti.

Te sam godine kupio kuću od jedne sirote, obudovjele, ali živahne starice muškog imena Hazbeg, koja se jadala što joj je kuća u klancu, na osami, podalje od šehera, a meni je baš to tada odgovaralo.

Kuća je bila mala, stisnuta uz jednu strmu liticu u gustoj šikari ponad Miljacke i omanjeg kamenog mosta na jedan luk, s bujnom baščom i strmom kaldrmisanom avlijom kroz koju je proticao potočić ne širi od raširene šake, zidana od ćerpića, pokrivena šindrom, sa svega dvije prostorije, poluotvorenim tavanom, tijesnim hamamdžikom i skučenim podrumom više nalik na trap, ali okrečena, čista, pa iako oronula, kao da je svuda, i izvana i iznutra, neprekidno rukama milovana i tek onda takva meni dopanula.

20. rebiul-ahira 937., kada je moje ognjište pokrivao samo hladan pepeo, potok u avliji, upola zaleđen, tekao jedva čujan, i kada mi se činilo da se pocrnjelo drveno šiše više moje glave spušta sve niže i niže, najednom me zabljesnu jarka svjetlost, nad mene se neko nadnese i u taj prvi mah nisam znao je li to po moju dušu došao Azrail, ili me opet zijareti hazreti Hidr.

— Esselamu alejkum! — reče prilika i ja razabrah da je to El-Hidr, a ne melek smrti.

Alejkumu selam — odgovorih samo dahom i usnama.

Hajde, Abdullahu Misri, ustani... ! — reče El-Hidr.

Ali ja sam bio tako slab da se nisam mogao ni glasnuti, ni pridići, a kamoli se cio osoviti na noge.

Uto El-Hidr zauči ezan takva mekama da mi se sve kosti i koščice stadoše rastavljati, suze navriješe od ganuća i ja se polahko stanem pridizati; Hidr nije ni završio ezan, a ja sam već bio napolju i bosim stopalima gazio cjelac po avliji. Došavši do potoka, udarcem pete razbijem tanku skramu leda, te hučno, vrela tijela, sav u pari, uzmem abdest, vratim se u kuću, stanem na po koraka iza hazreti Hidra i tako otklanjamo ikindiju.

Nakon toga čekao sam da on ode, nestane, ali on osta, a domalo reče:

— Ako me primaš na sijelo, o Abdullahu, onda potakni malo tu vatru i dočekaj gosta onako kako je red.

Odmah stanem pribirati suho lišće, grančice i luč, te kresati kremen o kremen da iskrom zapalim trud i potpalim vatru, a to mi, začudo, lahko pođe za rukom: plamen suknu, obasja sobu, očas ubi studen u zraku, a domalo i nas dvojicu, i mene i El-Hidra, raskravi i ogrija.

Sijelićemo sve dok sijelo potraje, a sijelo se ne prekida, ono se osipa, nije li tako? — reče El-Hidr i dodade:

Sijeldžija nekoliko puta najavljuje svoj odlazak i dugo se oprašta tako da nijednu od duša, koje su se srodile i zbližile tokom sijela, ne zaboli rastanak. Sjedićemo dogod budemo željeli, ako treba i do sabaha, pa nemoj srkletiti, nego sad, kad si zapalio vatru, prostri bošču, obori siniju i iznesi nešto da prezalogajimo!

I ja ga u svemu odmah hitro poslušah.

Teško je pogledom obuhvatiti Hidra. Njegov zeleni burnus s kapuljačom najprije je lebdio i njihao se kao sjenka kakva gusta zimzelena grma; kao da je svježe zelenilo nahrupilo u moju pustu i siromašnu izbu. I, u početku, dok sam bio usredsriđeđen na namaz, imao sam osjećaj da sam klanjao u hladu drveta raskošnih grana mlada lišća i jaka mirisa, koje je povremeno, čas jače čas slabije, njihao blag i ugodan povjetarac. A onda, kao da je zeleno platno, u koje je El-Hidr bio umotan, otežalo, sliježući se kao gusta mahovina i po njemu i po serdžadi na kojoj je još uvijek sjedio.

Cijela soba zamirisa baš kao da je bila posuta miskom, a jezičci u saksijama po zaleđenim prozorima, koji su ostali iza starice Hazbeg, a koje ja nisam ni zalijevao ni njegovao, razlistaše se, ozelenješe i procvjetaše u svim bojama kao usred ljeta.

Podstaknem vatru, okačim kotlić s vodom da pristavim čaj, žurno zamijesim tanku pogaču i gurnem je pod sač, a domalo se osmjelim da kakogod osmotrim i lice hazreti Hidra koje je bilo potpuno zaklonjeno u sjeni kapuljače kao u duboku zelenu fišeku, strahujući da će on svaki čas nestati; za sve to vrijeme on je mirno disao tik do mene, a ja sam samo povremeno, s trenutka na trenutak, mogao uočiti njegovu,

kao od pamuka gustu bradu, iskričav pogled, snježnu čistoću bionjača, zagonetan osmijeh, vlažnu skramu punačkih usana, biseran bljesak zuba... nešto od njegova lica.

U početku sam u sebi ovako šaputao (kao da on i nije bio tu): »Vidi, opet mi se hazreti Hidr ukazao, eto, živjeću još, pa: vidi, on to sa mnom govori, pa: vidi, to on sa mnom ostaje dulje nego dosad, pa: vidi, jede li on uistinu, ili to tek tako kaže...? Pije li, jer Ibn Asakir navodi od Hišama ibn Halida, on od El-Hasana ibn Jahja el-Hašenija, a on od Ibn Ruvada, da je rekao: 'Ilijas i Hidr svaki ramazan poste u El-Kudsu, svake godine obave hadždž i napiju se vode zemzem, što im je dovoljno do sljedeće godine.'«

»Zar će Hidr ostati sa mnom...?«, pitao sam se u čudu, potpuno nespreman za takav susret, te zbunjen i ushićen iznosio i trpao na sofru sve što god sam imao u mutvaku. A srećom, te godine, bio sam se dobro snabdio za dugu i studenu bosansku zimu.

I ja u hitnji iznesoh svega od svoje zimnice ne gledajući i ne birajući, i suhoga mesa i oraha i suhih šljiva i kiselih takiša i meda i bestilja i sira i luka, i sve to bez reda zgomilah na sofru kao da iznosim za desetericu, a ne za dvojicu.

Onda domalo, a sve u šutnji i krišom, stanem gledati kako to El-Hidr jede, jer me je baš to zanimalo. I vidjeh, kako god ja odlomim komad vruće pogače, tako ga odlomi i on, i kako god ja nožem odsiječem komad suhoga mesa, tako i on nožem odsiječe komad suhoga mesa, kako god ja umočim pogaču u bestilj, tako i on umoči pogaču u bestilj i sve ruku iskreće da se ne pokapa, kako god ja izvadim košpicu iz šljive, tako isto i on nekako izvadi košpicu iz šljive, kako god ja zdrobim orah, zdrobi ga i hazreti Hidr, ali kad sam malo bolje pogledao, svaki zalogaj koji bi El-Hidr uzeo i prinio ustima nestajao bi među njegovim prstima i prije nego što bi zinuo. A ne bi se reklo da je zalogaje baš oblaporno gutao! A ja sam pak jeo s takvim tekom kao da do tada nikad u životu ništa okusio nisam i svaki zalogaj mi je bio sladak da slađi ne može biti.

Za sve, što bi sa sofre uzeo, Hidr je pitao: »A šta je ovo?«

I čim bi dobio odgovor, podrobno bi, biranim riječima, hvalio odlike tog nimeta.

A kada ga, naposljetku, ponudih čajem, on ga najprije omirisa, srknu, a onda upita:

Ovo je čaj od nekoliko vrsta trava! Od kojih...?

E, to ti neću reći... ! El-Hidr se nasmija.

Da nije od drveta vispubiš? — upita.

Po bosanskim brdima raste mnoštvo raznovrsnog ljekovitog bilja, a ja sam kao dobar poznavalac toga bilja, poučen svojim dugim iskustvom, umješno spravljao ukusne, razgaljujuće čajeve.

Nećeš da kažeš? — upita Hidr ponovo.

Neću...!

— E, onda da ja kažem tebi! — reče i svejednako se smijući pogodi od kojih sam trava skuhao čaj, kako se koja trava u nas zove, kada cvjeta, kada se bere, kakav joj je list, a kakav korijen, kako se suši, pa čak i to koje su s bosanskih, a koje s hercegovačkih obronaka, a ispruživši dlan i šetajući palcem po stisnutim prstima, pokaza tačno koliko sam koje trave uzeo, sasuo u bakrač i prelio vrelom vodom.

Iako je šutnja, koja je potom nastala, bila tako ugodna da mi ne bi bilo mrsko da je potrajala zauvijek, hazreti Hidr odmah dometnu:

— Nemamo mi šta kriti jedan od drugoga i ti se, o Abdullahu, ne boj svojih misli. Odmori malo svoje srce ako ti se umorilo.

Ne znam je li ti iko dorastao i u čemu — rekoh i htjedoh ga osloviti imenom, ali se obuzdah, nisam se usudio — a kamoli ja — rekoh — a to znam i po tome što mi svaka riječ koju zaustim zapne u grlu i prije nego što je izgovorim. A ionako onaj koji te susretne ništa te ne smije ni upitati...!

Baš? — začudi se El-Hidr, ali tako kao da se to što rekoh ne odnosi na njega, nego na nekoga drugoga.

Pa zar nisi rekao Musau a.s.: uzdrži se dok ti ja ne kažem...?!

To je bilo! — najednom će El-Hidr vedro, i prijaznim riječima odbi od sebe tu tvrdnju, te me oslobodi svake bojazni, svakog kolebanja i ustezanja. I ja sam potom s njim govorio o svemu, o čemu sam god htio bez ikakva straha i ikakve nelagode. I tako je bilo sve do akšama. A započeh ovako:

Onaj ko te vidi počašćen je mimo ostalih ljudi i to nikada ne može zaboraviti. Velika je i čudesna nagrada vidjeti te samo jednom, a mene je to zapalo devet puta... Ali vidi — rekoh — kad god bih zamirući doticao sama vrata kabura i kada sam mislio da se s dušom rastajem, ti si dolazio i vraćao me u život!

Nisam ja... — odvrati Hidr i, učini mi se, nekako preko zalogaja, kao punih usta...

Ali kako drugačije objasniti to da se ne pojaviš ni prije ni poslije...?

Pa, tako... — odgovori El-Hidr neodređeno i dodade:

Ta, vidio si me i onda kada si s onim Jevrejinom napustio kuću šejha Harisa al-Muhasibija, a nisi starijo... A ako hoćeš da kažem kad je to bilo, evo, reći ću: bilo je to u petak, 24. septembra 846. godine po miladu negdje između podne i ikindije... Je li tako...?

Ne znamo mi kako je ko za čiju sudbinu vezan i kada, i bolje je i za tebe i za mene da o tome odviše ne nagađamo...

Nije li ovo, što si ovako sa mnom večeras, ovako dugo, znak da se više nikada nećemo vidjeti? — upitah.

Ne...

A da to nije možda znak da ću najzad i ja umrijeti...?

Ne... — odgovori hazreti Hidr.

A kako sad možeš, na tako krupne stvari o kojima te pitam, tako olahko odgovarati?

— To što si me pitao, to za mene nisu krupne stvari...! — reče El-Hidr. I još ga koješta upitah kako sam najbolje znao i umio i sasvim umiren njegovim odgovorima, nastavim ovako:

— Hafiz ibn Asakir navodi jednu predaju od Ed-Darekutnija...

Ali u to El-Hidr ponovo zauči ezan i, kada otklanjasmo akšam, ja opet rekoh:

Hafiz ibn Asakir navodi jednu predaju od Ed-Darekutnija u kojoj stoji: »Pričao nam je Muhammed ibn el-Feth el-Kalanisi da je njemu pričao El-Abas ibn Abdullah er-Rumi, a njemu Revad ibn el-Džerah, a da je od Ed-Dahaka čuo, da je Ibn Abbas rekao: »Hidr je rođeni Ademov sin.«

I ti si Ademov sin! Svi smo mi Ademovi sinovi... Život ti je produžen da bi razotkrio Dedžalovu laž...?

Možda ćeš to i ti dočekati...

Neki kažu da ti je Ilijas brat... ?

I tebi je Ilijas brat. Zar ti i ja nismo braća...? — odgovori El-Hidr i prouči nekoliko ajeta iz Kur'ana kojima to potkrijepi.

Da li si se doista napio vode života...?

A zar ti za sebe možeš tvrditi da se nikad nisi napio vode života... ?

Kad malo bolje promislim — rekoh — možda sam je i ja pihnuo i to ponajprije, čini mi se, onda...

Ali me El-Hidr naglo prekide:

Ne izreci! Znam! — reče nekako uznemiren. — Ne reci, jer ja sam u tvojoj kući, a ne ti u mojoj!

Kad ti budeš došao meni u pohode, onda ćemo i činiti i govoriti sve onako kako se čini i govori u mene, a dok smo kod tebe, onda ćemo ovako; *Bolje je da propadne selo nego običaj...* je li tako?

Tako je — rekoh, iako, niti sam znao kada sam se to ja napio vode života, ja sam to, zato što živim od pamtivijeka, samo slikovito nagađao, niti sam ikad čuo da hazreti Hidr ima igdje ikakvu kuću i dodadoh:

Sve što sam, otkako znam za sebe, činio, sve što sam sabirao i u sebi i oko sebe i sve u šta sam upirao žudnjom, pregnućem i nadom sad, kad ti čujem glas, i sad, kad te vidim, u prvi mah: malo-malo pa se obradujem, a odmah potom sve to moje čini mi se nedostatno, a sav taj moj život gotovo ništavan...

A zapravo sam htio kazati nešto sasvim drugo: da i ja, uz njega, skoro sav svoj život osjećam hidrovski, iako samo kao jednu mrvu, što je opet, naravno, i krupno i podatno, i da tako što nikad do tada nisam osjetio, niti sam znao da je to pri meni.

Svagda se ti drži onoga što ti u prvi mah dušu obrahati i ne struži po tome dalje i ne čeprkaj po tome dublje... — nasmija se El-Hidr.

Ibn Abas veli... — počeh ja, ali me hazreti Hidr ponovo prekide:

Ibn Abas! — reče i dodade:

Pusti to!

— Dobro — rekoh — kad je tako, onda mi *ti* reci kako to da živiš, a ne umireš?

I tek kad sam to rekao, ugrizoh se za jezik, jer mi se te riječi oteše i izgovorih ih gotovo na surevnjiv način. »Eto zašto sam propio Utnapištimov pečat!« sinu mi u glavu, iako ne znam zašto sam se baš toga sjetio i otkud mi je baš to naumpalo. I inače, El-Hidr bi govorio, a meni bi dođi u pamet nešto sasvim neočekivano, nešto što uopće nisam želio, nešto često sasvim neprimjereno i neprikladno, iz dubina vremena, iz moga izblijedjela sjećanja i najdubljeg zaborava. I povremeno sam se osjećao veoma nelagodno, jer sam znao da to El-Hidr zna. Mnogi moji grijesi i neuspjesi navirahu sve jedan za drugim kao da se utrkuju. »Eto kakav musliman sjedi s El-Hidrom«, čuo sam nekakav podrugljiv glas. I tek tu, tada, otkrijem i do kraja uvidim kolike su uistinu slabosti moga nefsa. Međutim, El-Hidr mi nekako najednom oslobodi dušu tjeskobe, a da mi ništa ne spočitnu i ne prekidajući našega razgovora, i moje srce se opet mirno poradova tom rijetkom radošću koja se može osjetiti samo u njegovom prisustvu i ni u čijem više. Najednom mi se stade ukazivati i ona strana moga života kada sam ostavljao ovaj, a okretao se onom svijetu, te obradovan i zadovoljan, ostadoh podugo u ugodnu halu, istim ovim očima gledajući i istim ovim ušima slušajući evliju, koji je iznenada došao u moju kuću i sjedio za mojom sofrom da su nam se koljena dodirivala.

A na ono što sam ga upitao, on ovako odgovori:

— Ibn Džerir tvrdi da sam živio od vremena Efridona ibn Esfijana, pa do vremena Musaa a.s. Kad je ikad Musa a.s. preselio, a ja evo nisam. Iako Ibn Džerir tvrdi da jesam. Ebu Tahir

ibn el-Gubari, opet, tvrdi da ja više nisam živ nikako. Ni jedan ni drugi nikad me nisu vidjeli. Kada sam šejha Abdul Kadira Gejlanija, nakon što je jedanaest godina proveo u ruševinama tvrđave u mjestu Šustar, dvadeset dana hoda od Bagdada, poslao Ebu Saidu el-Muharemiju u Babul-Ezdž, šejh me je vidio. I on je otišao Ebu Saidu u Babul-Ezdž. Šta bi rekao šejh? Šta on veli...? Ili šta bi rekao Musa a.s.? Ili šta bi rekao ti? Ili mnogi drugi... Šta bi rekao Ibrahim el-Havas koji je u svome halvetu odbio čak i razgovor sa mnom, moje prisustvo...? Neki alimi i neki arifi govore da se skrivam po zabitim mjestima, putujem pustinjama i dalekim krajevima i sastajem se s ljudima od kojih je većina nepoznata i otkrivam im tajne mimo ostali svijet. I, samo naoko oni pravo govore. Allah im je otkrio moju narav, ali im nije otkrio moje ime, pa ipak oni (ti alimi) govore o meni kao da to ne znaju. A Allah obdaruje koga hoće, s čim hoće, kad hoće i kako hoće! To njihovo tumačenje, krivo je tumačenje — reče El-Hidr i ja se u tome s njim u svemu, do u najmanju sitnicu, rado saglasih.

— Ebu Hatim Sehl ibn Muhammed ibn Osman es-Sidžistani — nastavi Hidr — kaže da je od Ebu Ubejda i drugih čuo da govore da je moje pravo ime Hudrun ibn Kabil ibn Adem. Ismail ibn Ebu Uvejs kaže opet da je moje ime El-Muammer ibn Malik ibn Abdullah ibn Nasr ibn el-Ezd. A ima još imena kojima me nazivaju. Tvoje je ime, o časni hadži hafize, Abdullah Misri el-Bosnawi, a ranije si se i ti drugačije zvao. Pitaš me što to ja ne umirem? Pa i ja bih tebe mogao upitati, a što to ti ne umireš? Uostalom, u mom životu i nije proteklo više od dvadeset i pet vakata, što i nije mnogo, te se rahat može reći da smo ti i ja vršnjaci, ako ti nisi čak i nešto stariji od mene kad se sabere koliko si na ovom svijetu ti, a koliko ja...! A vidim da si dobrog zdravlja i neprekidno u punoj muževnoj snazi, ništa ti ne fali; nijedno tvoje starenje nije trajalo dugo i samo si jednom, ako se ne varam, stario hiljadu i jedan dan i hiljadu i jednu noć... ? Ta mahom si uvijek u onoj svojoj životnoj dobi u kojoj te je zateklo prvo zamiranje još onomad u Egiptu, mahom si neprekidno u džennetskim godinama, nije li tako...? Ali kao što je Allah dž.š. Musau a.s. podario jedno znanje, meni drugo, a tebi treće, ni mi nismo vršnjaci na isti način, ti si na svoj način proživio vrijeme koje si proživio, ja sam na svoj način proživio vrijeme koje sam proživio... A sjeti se, ni Utnapištim nije mogao ostati dugo, providio se, nestajao i nestao, tako je i sa mnom, jer ja prelazim iz stvarnoga svijeta u svijet privida i iz svijeta privida u stvarni svijet... Ali, mogu li i ja tebe nešto upitati, o Abdullahu? Ja to jedva dočekah, a Hidr reče:

Ti si s Muhammedom a.s. pravio ćerpiće za džamiju u Medini, dao mu prisegu na Hudejbijji, čuo kur'anske ajete iz njegovih usta, zašto mu nisi razotkrio svoje godine?

Nije mi ni naumpadalo da mu to kažem! Stidio sam se toga pred njim! Na kraju krajeva, do tada su sve te moje godine prošle, nije ih bilo. Uostalom, kao i sada, nema ih! Ne nosim ih u zavežljaju na leđima, nisu u onom okovanom sanduku pod pečatom, nisu u ovoj kesi koju držim za pojasom, ne mogu ih pohvatati svojim prstima, ni u šaku stisnuti, čime da se pohval-

im? Da sam mogao samo jedan dan svoga života nekako preskočiti, zaobići, ili trenut svoga života nekud skrajnuti, da ga nema, da ga nije ni bilo, to bih mu rekao, time bih se pohvalio, i njemu i tebi, ali ne, takvo što nikada mi nije pošlo za rukom, a nisam to ni pokušavao... ! I, što se tiče mojih godina, nisam imao šta isticati pred Muhammedom a.s.!

— A što mu nisi rekao da si vidio Nuhovu sjenku, ili barem faraonovu ženu Asiju koja se, još u ono doba, nije klanjala nikome osim Allahu dž.š.

— Da je to zbog bilo čega trebalo reći, ja to posigurno ne bih prešutio. Ali što tebe moram u to uvjeravati? Kad god sam vidio Muhammeda a.s. pa i izdaljeg, a kamoli izbliza, ta to mi je bilo i draže i preče od bilo čega drugog pa i od toga što me pitaš...

— A što mu nisi rekao da si bio u kući Jusufa a.s.?

Pa i to bi bilo neprikladno, a čini mi se da ni priliku za to nisam imao.

A što mu nisi rekao da si bio u društvu s Isaom a.s. i njegovim havarijunima... ?

A što me ne pitaš — najednom mi izletješe riječi same od sebe — što mu nisam rekao — rekoh — da sam i tebe, hazreti Hidra, vidio još u doba faraona Asosija?

Na što El-Hidr ušutje i prestade me dalje o tome propitivati. Kako je zimski dan kratak, to je i jacija ubrzo iza akšama, te El-Hidr opet zauči ezan.

I htjedoh ga potom upitati kako to može istovremeno klanjati dvije džume, jednu u El-Aksi u El-Kudsu i jednu u Revda-mutahheri u Medini Munevveri, ali dobro se sjećam, gledajući ga i još držeći svoje pitanje pod jezikom, meni se odgovor nadade sam od sebe; a pitanje nisam ni izustio, niti mi je El-Hidr glasno na njega odgovorio; a odgovorio mi je; i tada, ja sam znao šta mi je rekao i kako može klanjati dvije džume istovremeno. Ali koliko god je taj odgovor bio očit, jednostavan i jasan, toliko je bio i neuhvatljiv i ja sam ga potom zauvijek zaboravio. Tada još ne, dok je El-Hidr bio sa mnom ne, ali poslije ga se nikako nisam mogao potpunoma sjetiti. I mnoštvo drugih stvari o kojima sam ga pitao, ili ono od onoga što mi je on sam otkrio, bilo mi je odmah blisko, razumljivo, ali samo dok sam bio s njim, a poslije, sve što sam saznao rasplinulo se i nestalo i to baš, čini mi se, zbog te nekakve lahkoće El-Hidrova govora koja običnoj ljudskoj pameti neprekidno izmiče; on je nekako premetao riječi, izgovarao ih, da tako kažem, neočekivanim obrtima, uzme tri riječi pa im, ne znam kako, zamijeni red, one bljesnu smislom, a da ti to ne možeš nikako zapamtiti ni naučiti; ne znam ti to, sinko, drugačije objasniti. Pa ipak, to što sam znao pa zaboravio i dan-danas mi je dragocjenije od onoga što već dugo nedvosmisleno znam, poznajem, pamtim i umijem. A bilo je i riječi koje sam to veče čuo iz usta hazreti Hidra koje i ne smijem, i ne mogu, i ne želim zapisati ni ovdje ni igdje, a i takvih koje se ne usuđujem izreći da ih nehotično ne izreknem pogrešno i krivo; a bilo je koječega što sam shvatio tada, ali nisam poslije, i onoga što nisam shvatio tada, a jesam poslije, a bilo je i koječega što nisam shvatio ni tada, ne shvatam ni sada, a čini mi se neću shvatiti nikada.

Tako El-Hidr najednom reče kako ga od svega najviše zanosi izobilje i zbunjuje raznovrsnost stvari oko mene, mada nikakvog raznovrsja ni obilja ja nisam vidio, niti ga je oko mene bilo; ta ja sam tada u Sarajevu, kao Gazi Husrevbegov divan-katib, živio uistinu skromno; ni to nisam razumio.

A onda, osjećajući da se primiče zora i da će El-Hidr vjerovatno nestati te da se lahko može desiti da ga više nikad ne vidim, srca punog zebnje, stanem iskati da mi kakogod kaže, ili makar samo nagovijesti zašto sam i ja dugovjek, ali El-Hidr odbi da o tome govori.

Ti, Abdullahu, opet ti kažem, možeš sa mnom pričati o čemu god hoćeš, a jedino šta me ne treba pitati jeste upravo to što me pitaš — reče. A to je baš ono što bih, kad je to već tako sa mnom, svakako htio da znam! — rekoh.

Čudi me da ne znaš da to nikako ne možeš znati? — reče hazreti Hidr i stade, a onda se sav okrenu meni.

I ja se opet sjetim Musaa ibn Imrana, Allahova poslanika koji se nije umio uzdržati kako je to od njega tražio El-Hidr kada ga je susreo tamo na mjestu gdje se sastaju dva mora i poslije kada je pošao s njim i vidio kako Hidr buši lađu, ubija dječaka i popravlja polusrušeni zid u selu gdje su bili neljubazno dočekani. »Nećeš se moći suzdržati sa mnom!« bio je rekao Hidr Musau a.s. .

Ako je tvoj život keramet, zar se keramet smije razotkriti... ?

Ali to ćemo znati samo ti i ja. A ti to već, zapravo, znaš! Ta, ti si El-Hidr! Ako je moj život keramet, to je tebi već odavno razotkriveno, samo meni nije. Samo ja to još ne znam! — gotovo zavapih. Pa da je tvoj život keramet i ti bi to znao! — osmjehnu se El-Hidr i upita: — A bi li ti volio da je tvoj život keramet... ?

Ne, ne bih... — rekoh razmislivši. — Ipak više volim da je ovako...

Dobro — osmjehnu se na to El-Hidr. — Ali čuj, uskoro ćeš vidjeti Imama Sahibu-z-Zemana (Gospodara Vremena), onoga koji nakon šezdeset i sedam godina *male skrivenosti (gajbeti sugra),* evo već pet stotina devedeset i tri godine živi u *velikoj skrivenosti (gajbeti kubra).* Potom ću te upoznati s čovjekom koji je već dvije hiljade godina lišen smrti zato što je otvoreno pokazivao moć svojih kerameta. Mlađi je od tebe — nasmija se El-Hidr — ali svejedno živi gotovo četiri puta duže od Imama. On je arhat, zove se Pindola, živi u Indiji, a kaznio ga je njegov učitelj Goutama Buda. Eto i oni žive duže nego drugi ljudi. Razgovaraj s njima, možda ti oni mogu pomoći. Otkini nešto od njihove tajne za se, gledaj od njih saznati nešto o sebi, a nemoj samo mene o tome propitivati...

Ja sam davno, još od Utnapištima, tražio odgovor zašto je vrijeme od moga rođenja do moje smrti duže nego kod svih drugih ljudi i on je rekao da ne zna, a ti nisi rekao da ne znaš, nego da mi to zbog nečega nećeš da kažeš...!

Nije da neću, čestiti moj divan-katibe hadži hafiz efendija Abdullahu Misri el-Bosnawi, nego držim da od toga neće biti nikakve koristi...

Ti svoje znanje o meni izreci, izreci ga kako bilo, kako god hoćeš, a nemoj brinuti šta će poslije toga biti ...

Samo ćeš se badava izmučiti...!

Pa daj mi onda neki znak, neku slutnju, kakav nagovještaj...

Ako ti šta i kažem, ti to nećeš moći izdržati...

Kako neću moći izdržati...? El-Hidr je šutio.

Pa šta bi to bilo sa mnom... ? — upitah. El-Hidr je šutio.

Šta će mi se to desiti, ako zaista, kako kažeš, ne izdržim tvoj odgovor? — upitah ponovo.

Nećeš izdržati, Abdullahu...

Neću valjda presvisnuti dok mi budeš govorio...?

Nećeš presvisnuti, ne daj Bože. Pa nisam ja došao ovdje kod tebe da te ubijam... Zanijeće te i zalutaćeš, eto...

Hoće li mi se razum od toga pomutiti?

Hoće!

Zauvijek?

Jok!
Nadugo?
Jok!
Nakratko!
Jah!
Hoće li tebi biti pričinjena kakva šteta i nevolja?
Neće!
Pa onda mi reci! Reci zašto sam dugovjek, a nisam niko i ništa, samo jedan pisar davno potekao iz naroda Kema?...
Hazreti Hidr je dugo šutio, a onda reče opominjući, gotovo rastužen:
— Neće od ovoga biti nekakva hajra kad ti kažem... !
Ti samo govori, to je pitanje na koje zaista želim odgovor... — rekoh. — Jer ako mi ti na to ne odgovoriš, nikad mi niko, do Dana proživljenja, na to odgovoriti neće!
Nećeš da se strpiš... ! Dobro kad si toliko navalio, ali upozorio sam te... ! Sad se odmakni malo od sofre, smiri se i opusti, položi ruke u krilo, gledaj u mene i slušaj...
El-Hidr najprije prouči 34. i 35. ajet 21. sure, 25. ajet 53. sure, 8. ajet 62. sure, 2. ajet 67. sure i 8. ajet 69. sure, pa onda stade učiti nešto u sebi; potom opet glasno prouči 9. i 26. ajet 18. sure, onda opet stade učiti nešto u sebi; zatim prouči 53. ajet 54. sure i 145. ajet 3. sure, pa opet zašaputa, samo su mu se usne micale; onda prouči još i 95. ajet 6. sure, a potom stade iz mene isisavati vrijeme; osjećao sam kako vrijeme isisava iz mojih kostiju, iz moga tijela, iz moje glave i iz moga mozga, iz mog sjećanja, iz moje duše, a da nisam razaznao kako, kojim to riječima, a odmah potom vidjeh da se raspolutih nadvoje i takav udvojen počeh tonuti u nekakav dubok bunar; kao da sam istovremeno, u isti čas, bio uranjan i u vatru i u led; i tu, u tom mraku, kao s jednom rukom u vatri, a kao s drugom rukom u vodi, ugledah dvije Hidrove riječi, poput dvije šarene guje, kako na užarenoj bakrenoj tepsiji sastavljaju moj početak i moj kraj; i kako onom ledenom i onom vrelom rukom pokušavam uhvatiti te dvije šarene riječi; onda se one moje polovice sastaviše, potom nestadoh, ništa nisam vidio sve dok ne ugledah sebe kao Egipćanina s bijelom pregačom oko bedara i kao Indiosa s Haitija, a odmah potom samo kao golu, užarenu srčiku papirusa; i u taj tren izbi iz mene takav krik da sam samome sebi zaledio krv u žilama, a nisam znao da sam to kriknuo ja; i tada više nisam bio užarena papirusova srčika nego samo taj jedan jedini neponovljivi jezivi krik; tako kriknuti ljudsko biće može samo jednom u svom životu i nikad više, pa makar živjelo pet milenija; onda, kao da mi je cijelo tijelo bilo naglo zaronjeno u gust, mlak i mirisan mehlem, te čuh prodoran plač gladna i napuštena sisančeta. Jesam li to bio ja?! Je li to bio moj plač?! A potom ugledah puno isto takve djece koja polahko, ali uz plač i povike, nestaše u dubinama tame oko mene.
»Gledaj Neferti, Amenemhebov sine...«, čuo sam glas iz dubina, ali kao da je dolazio iz grotla vulkana, a ne iz djetinjeg grla; glas koji me je dozivao mojim imenom koje sam već odavno bio zaboravio; svega me prožeše nekakvi jezoviti žmarci i kao tanke savitljive igle izbiše svuda po mojoj koži; osuh se kao jež gustim bodljama koje su izbijale čak i s unutrašnje strane mojih očnih kapaka, a onda sam dugo bio umotavan u zavoje u koje se umotavaju mumije, potom u ćefine, kojima se nikako nije nazirao kraj, a onda i u ihrame i to prvo na jednu, pa na drugu stranu; i oba puta, i kad sam bio umotavan i kad sam bio odmotavan i u zavoje i u ćefine i u ihrame, svaki put sam gubio svijest.
Pa ipak, niti sam čuo, niti razumio šta je to El-Hidr govorio, samo znam da su mi njegove riječi povremeno obavijale glavu kao plamen, silovito rasvjetljavale, a onda odmah potpuno zamračivale um. A ne znam, niti sam se ikada poslije mogao sjetiti na šta su bile nalik sve te Hidrove riječi, šta mi je to govorio. A od svega upamtio sam samo nekoliko iskidanih riječi koje ništa ne govore, koje mi ništa ne otkrivaju i koje su, zapravo, blijede i ništavne (prema onome što sam iskusio). »...drevna staro-egipatska bludnja...«, to sam čuo, »...mašta jednog muslimana...«, i to sam čuo, riječi, za me bez ikakva smisla, koje su tamo, kao i mnoge druge, koje nisam zapamtio, bezbroj puta jekom ponavljane.
Nekamo su me ti nekakvi glasovi, ti nekakvi zvuci i krici odnosili i dugo sam tonuo iz jedne praznine u drugu i u tim prazninama se na desetine puta rastakao. Kao da sam svaki čas ostajao bez tijela i kostiju i vas cepteći, povremeno se rasipao u vrtloge crnog i bijelog praha, i što sam više drhtao, to sam se više osipao, ali vidi, taj prah čežnjivo je gledao u mene, iako nema očiju, dozivao me, iako nema usta i nešto mi je govorilo da ću stradati čim se sasvim ospe, raspe i saspe, a nisam znao kako da ga zadržim i održim na okupu.
Pokušavao sam dozvati El-Hidra, ali od svih jezika kojima sam dotad govorio nisam više znao nijedan; očajan, naprezao sam se da makar izmislim kakvu riječ, pa kad ni to nisam uspio, htjedoh oponašati životinje: lajati kao pas, kukurijekati kao pijetao, kreketati kao žaba i domalo čuh lajanje, kukurijekanje i kreketanje, ali samo kao jeku koja je dolazila odnekud iz ponora u koji sam propadao. A svaka bi se riječ, koju bih, uz krajnji napor, očajno sretan, samo naslutio, odmah pretvarala u gvozdenu halku koja bi mi bolno bušila usne i zatvarala usta. Prstima nisam mogao napipati ni usne ni halke, a uopće nisam znao ni gdje su ti moji prsti, ni gdje su te moje usne. Nisam ni trepnuo, a već me je težak lanac vukao u ponor. Odricao sam se svojih usta: to nisu moja usta, svoga tijela: to nije moje tijelo, pa čak i svoje duše: to nije moja duša, nastojao sam viknuti: ja sam prah i pepeo, ali su se samo nove halke kačile jedna na drugu. Pritajivao sam se, nastojao potpuno umuknuti, ali i pri najmanjem pokretu, udisaju i izdisaju, onaj kovitlac bijelog i crnog praha, u koji sam se bio pretvorio, je nestajao, a lanac me vukao u tamu, naniže. Najzad, potpuno klonuo i pomiren s nestankom, izgovorih šehadet, što mi, začudo, lahko sađe s usana; oni teški lanci se otkidoše i ja ugledah nekakva otvorena vrata na koja nahrupi jarko svjetlo i svjež zrak. I samo što sam koraknuo prema tim vratima čvrstim, pouzdanim korakom, osjetih El-Hidrove ruke na ramenima i čuh još da kaže i ovo, prijatnim, preporođujućim, ali nekako i izmijenjenim, pjevnim, jednoličnim glasom: »...lijevak kroz koji sipi vrijeme. A od čega je iskovan taj tvoj lijevak? Od grijeha. Zašto su tanki zidovi tvoga lijevka vremena? Zato što su skovani od grijeha koje si počinio u snu, a ne od grijeha koje si počinio budan...«
— Ako nisi razabrao sve ono što sam govorio, hoćeš li da ti to ponovim? — upita El-Hidr drmusajući me i blago prelazeći rukama preko moga lica.
Na šta ja odgovorih:
Nema te stvari na svijetu, ni te tajne, ni te istine, koju bih želio doznati na ovakav način... Eto, jesam li ti govorio da od toga neće biti nikakve koristi, a ti navalio: reci, pa reci... Je li sad znaš zašto živiš tako dugo?
»Ko god se nada susretu s Bogom neka zna da je Božiji obračun blizu«... — rekoh.

I nemoj sumnjati da ti nisam rekao sve što znam.

Ne sumnjam — rekoh.

A odmah potom, sav nekako ustreptao od brige za mnom, tako mi se to barem tada učinilo, vidno uznemiren, isto onako uznemiren kao kada sam rekao da sam možda i ja pihnuo vode života, uze ibrik koji je mjestimično bio ulubljen i odavno čađav i crn, pa nasu čaja i meni i sebi, jer se ja još nisam sasvim sabrao ni rashavijestio, ali kada ga je opet spustio, ibrik je blistao očišćen i nov (kao da je tek ispod čekića).

I na moje oči Hidr stade uzimati, doticati i pogledati stvari oko sebe i kojoj je god nešto nedostajalo on bi joj to odmah nadomjestio i sve je popravljao i u red dovodio; ako je bardaku otpao grlić, ili ručka, eto grlića, eto ručke; gdje god je u kući bio zakovan kakav klin, pa ga hrđa nagrizla, zabijao se nov; čuh cvilenje i škripu klinova kao da ih neko kliještima čupa i ugledah kako se sve oko mene obnavlja; odjeća na meni se zateže; čoha mojih čakšira dobi svoju prvašnju boju, platno moje košulje na meni obijeli, i sva odjeća na meni zamirisa onako kako je mirisala kada je bila tek sašivena; nešto oružja što sam imao po budžacima zazvecka; odavno već pokidane i izvučene zlatne i srebrne žice s kadife u kojoj je bila matara iznikoše i zategoše se istim nekadašnjim vezom, moje papuče od žute kože s kojih je boja odavno opala zažutješe se kao žumance, a pohabani kaftan vas obnovi; s drške hanždara, iz koje je srma poispadala, istom se sva srma vrati, umetnu i zablista; sve oko mene je škripalo, pomjeralo se, treslo, pucketalo, lomilo i obnavljalo; tako se i sinija zaljulja, a njeni klimavi nogari učvrstiše, daske izravnaše i sljubiše; nož krnjav i tup istom zablista; bakrači i sve bakarno posuđe okalajisa se i iznutra i izvana, što sam imao srebra sve pobijeli i zablista, a i kuke obli njihova boja, pa koje su bile plavičaste tako, a koje su bile kovane u vatri lijepom crnom bojom; čuh kako se krov na kući lomi, vidjeh truhle šindre kako lete po avliji, napukle grede srastaju, kamenje u ognjištu pomjera i zbija; kao da je neko dugačkim prutom provukao ispod ćilima najprije uzduž, pa poprijeko, preletje osnova, pa potka, a onda i sve šare nanovo živnuše, otpale rese se same našiše; vuneno šiljte poda mnom omekša, odiže me i sve što je bilo u kući, na kući i oko kuće obnovi se, i sve stvari poprimiše svoj prvotni izgled kao kad su bile nove. Hidr me dotače rukom i reče: Ovo mene, Abdullahu, srklet hvata i ja ovo od srkleta radim, a ako hoćeš da ti sve ostavim onako kako je bilo, reci, jer ja sam ti i divit pozlatio i pera zašiljio i murekef namirisao, da znaš...

Nema vala nijedne stvari za koju bih volio da ostane onakva kakva je bila, samo ako će sve, kad ti odeš, ostati ovakve kakve su sad... — rekoh začudo već sasvim pribran i oporavljen poslije onog ponora u koji su me bacile El-Hidrove riječi.

Hoće, ne beri brige... Čim mene počne srklet hvatati, to znači da sam predugo u ovoj lađi privida. U ovoj Nuhovoj lađi! — dodade osmjehuvši se. — U tvojoj kući nema se više šta ni popraviti ni dovesti ured, nego, daj mi pribor za pisanje, jer ću se izgleda samo tako moći još malo ovdje zadržati...! Ah, što se vrijeme kod tebe premeće i ispreplićе...! — reče.

Brže-bolje pripravih to što je zatražio, sav svoj pribor za pisanje i desetak araka najbolje egipatske hartije glačane morskim školjkama, koju sam odavno čuvao i sklanjao i sakrivao i od sebe, te vidjeh kako hazreti Hidr savi noge poda se, uze pero i murekef i zadubi se u pisanje, a ja se suzdržana daha, gotovo ne dišući, skrajnuh ustranu da mu ne smetam.

— Ovo ja o tebi knjigu počinjem! — reče Hidr ne dižući pogleda. — Možda će ti valjati... Meni, zapravo, i ne treba, kud bih s njom... ? Ko bi je čitao...? A vodim te u pećinu Kehf da i one mladiće vidiš. Ali svejedno je šta pišem, jer i ovo je, moj Abdullahu, od te moje muke i nelagode. Privid, u kojem ti tako dobro istrajavaš, mene bi još malo pa progutao, iako je sve to ovdje tako mehko, tako magličasto, tako lagahno, tako prozirno... — reče. — I ništa nije dovršeno i sve se tek obnavlja... — promrmlja sebi u bradu.

I sve do sabaha čuo sam škripu El-Hidrova pera; za to vrijeme tiho sam podsticao vatru i strahovao hoće li svjetiljki ulja doteći i može li gorjeti do zore i povremeno pogledao oko sebe nehotično se diveći tome kako mi je evlija svu kuću obnovio i uljepšao...

Eh, evo, knjiga je gotova! — reče El-Hidr. — Možda sam se odmah mogao pisanjem kakve pjesme vezati za dunjalučko vrijeme i tako zauzdavati svoj srklet, a možda ti kuću i stvari u kući nisam trebao ni dirati... ? Ostavi sad to, čitaćeš kada odem! — reče, jer sam ja s velikom znatiželjom pregledao rukopis i odmah, samo što sam letimično ujagmio pročitati koji red, knjiga mi se učini neobična i ni nalik ni na jednu drugu knjigu koju sam ikada do tada u životu vidio. Ali — bila je to knjiga koju je napisao El-Hidr! Ne znam pisara, a upoznao sam mnoge i to izvrsne, koji bi tako brzo mogao ispisati toliko redova tako istančanom kaligrafijom, tako lijepim pismom kao što je to tada učinio on.

Nego, vakat je sabahu, pa da klanjamo... De sad ti budi imam! — iznebuha predloži moj čudesni gost. Skanjivao sam se, skanjivao, ali on osta uporan, te najzad moradoh pristati. Kako sam otklanjao taj rani sabah ne znam, a poslije upitah:

Smijem li ja ikome kazati da je hazreti Hidr za mnom klanjao sabah?

Smiješ, Abdullahu, kome god hoćeš! — nasmija se El-Hidr i izađe iz kuće.

I dok sam ja sa žudnjom i golemom znatiželjom ponovo, još malo premetao one papiruse, čuh kako me El-Hidr s avlije doziva: »Hajde, hadžija, šta čekaš...?« i ja izađoh za njim. Ali se vratih... — Da samo još jednom bacim pogled na onu tvoju knjigu! — rekoh razdragan i sasma zadovoljan i otvorivši vrata svoje kuće, vidjeh na trenutak kako hladan vjetar spolja podiže listove i rasipa ih po ćilimu.

I kad krenusmo niz avliju, pođem korak-dva iza njega, a onda priskočih pa ga povukoh za peševe njegovog burnusa, baš kao onomad kada sam od dragosti obgrlio i pokušao odići Utnapištima. I kada sam ga objema šakama, kao da me je neki šeret ćušnuo s leđa i rekao: »De!«, dokopao za haljinku i povukao, podugo ne popuštajući, cijelo tijelo mu se postranice ocrta, ukaza i nabi u burnusu, od pete do tjemena. A ne znam što mi bi da uradim nešto tako čudnovato, neprimjereno i djetinjasto. I još dok sam ga držao i vukao već sam se bio postidio i odmah zažalio zbog toga. »Eto«, mislio sam, »nisam ni krenuo s hazreti Hidrom, a već sam načinio glupost odmah sprva i bez ikakva povoda!«

Ta Musa a.s. je bio spreman da od stotinu i dvadeset godina, koliko je živio, i osamdeset godina traga za hazreti Hidrom; i kada ga je našao, bio je uljudan, suzdržan i sabran koliko je god mogao ne bi li saznao nešto od znanja koja su data samo Hidru. El-Hidr se okrenu, nasmija i reče:

Reci mi, Abdullahu, šta si ti: Misirac, Turčin, ili Bošnjak? — upita.

Ne znam ni ja sam! — rekoh nevoljko.
Ti si Bošnjak! — na to će Hidr. — Jer ni Turčin, ni Misirac nikad me ne bi povukao za haljinku, a Bošnjo bi!
Zaista ne znam zašto sam to učinio...! — rekoh uistinu se kajući.
Sjetio sam se sjenke Nuha a.s. koja me je jednom davno obrahatila više nego iko od ljudi. Kad sam ugrabio zgodu, obujmio sam je i od dragosti htio odići, ali nisam mogao — bila je teža od olova. A ti si me obrahatio još i više nego ona! Možda zato, ne znam... halali mi ako ikako možeš — zavapih.
Halalim ti! — odgovori El-Hidr vedro i nastavi:
Bolje je pak da samo ideš za mnom i gledaš kud te vodim, ono što ću ti pokazati i ono što ćeš vidjeti. I od sad više ne pitaj mnogo, jer — ili će ti se sve samo kazati, ili ću ti ja sam reći ono što treba, ali se i ne žesti na sebe i ne prekorijevaj se previše. Kada se Musa ibn Imran, poslanik među odabranima, nije mogao uzdržati i biti strpljiv sa mnom, zašto to ti očekuješ od sebe? Ali da te pitam — dodade El-Hidr — misliš li da sam i ja sjenka?
Ne, jasno sam vidio obrise tvoga tijela pod tvojom zategnutom odjećom! — rekoh žurno i iskreno.
Hajde ti, Abdullahu, evo, priđi mi sasvim i zagrli me! — na to će dobri El-Hidr i ja mu se skrušeno primakoh.
Stani na moja stopala! Ne, ne boj se, nećeš me očepiti... Stani, kad ti kažem! Čvrsto me obujmi i ne puštaj...! Sad se uhvati za me! Sad ščepaj moju odjeću! Sad povuci i zategni moj burnus, vidiš da to maločas nisi ni morao činiti... — reče i smače onu šiljatu kapuljaču s glave, a kao vuna bijela, kratka i kovrčava kosa mu zaiskri i zapucketa.
Ja učinih sve onako kako je rekao, desnim stopalom nagazih upoprijeko na njegovo lijevo i svojim lijevim na njegovo desno, obujmih ga objema rukama oko pasa, podbratkom pritisnuh njegovo rame i dok je on nabirao smotak vremena i smotak prostora, samo jedan tren ugledah brda i bašče, kuće i džamije, hanove i hamame, mostove i mlinove Saraj-Bosne pod snijegom, a onda stadosmo u pijesak na obali nekakvog okeana čije vode nisu bile da kažem, plave, nego potpuno bijele, bjelje od mlijeka.

Vječnik, V.B.Z.,
Zagreb, 2007., str. 147. - 171.

El-Hidrova knjiga

(*ulomak*)

*

I, tako, sve je bilo, zapravo, gotovo. Jest da je trebalo čekati, ali to čekanje ispalo je kao darivanje, a nikako kao teret i kazna, bila je to, da kažem, nekakva darežljivost plemenite El-Hidrove knjige. Kao što Alah, dž. š., kaže: "Ne volite nešto, a ono može biti dobro za vas; nešto volite, a ono ispadne zlo po vas." (Kur'an, 2: 216.)

Onako kako mi je srce zaigralo kada sam na žutom pijesku u modroj sjenci nepostojeće srebrne plitice pročitao tekst koji se odmotao iz Ašaitina klupka harfova, tako mi igra i sada svaki put kad pomislim da je to, zapravo, devet ajeta od šezdesetoga do šezdeset i osmog, sure El-Kehf uzvišene Alahove knjige, Kur'ana časnog. Kada sam se ponovo našao u Tebi, u hiljadu petsto i tridesetoj, iščupan iz drevnog ramesidskog Egipta u društvu sa sinom Abijem, tada već starcem, začuvši ezan i pavši koljenima u pijesak nadomak Abu Hadžadžove džamije, kada su mi se prsa stala nadimati i podizati i kada je dini-islam ponovo potekao mojim žilama, prostrujao mojim bićem i ispunio moje srce, i kada su mi usne same od sebe stale šaputati te ajete koje sam u Egiptu sasvim zaboravio, bilo je to nešto najljepše i najuzvišenije što sam doživio i tu preobrazbu, to obnavljanje svoga bića, neću zaboraviti ni za hiljadu godina. Kako sam se divno osjećao! Ja sam se divno osjećao čim sam se izbavio Merikareje, još ljepše kada sam se obreo u ribarskom selu Ti-Akiju, pa još ljepše kada sam u Pi-Ramzesu dvadeset i šest godina drugovao s Musaom, i još ljepše kada sam ugledao El-Hidra, i još ljepše kada me je El-Hidr najzad vratio u Tebu odakle sam i ušao u slova drevnog Egipta, a najljepše kada sam svim svojim bićem osjetio da sam ponovo musliman, ono što sam trinaest stoljeća do tada i bio. Držim da je i to dar plemenite El-Hidrove knjige. A što sam u njoj živio i doživio, živio sam i odživio, to je samo moje. Bilo, pa prošlo.

Abi i ja nismo pošli na put baš odmah. Dugo i krišom sam isijecao još jedan trokut srebra, pa taj trokut isitnio u više komadića, ali nijedan komadić nisam izvadio ni pokazao nikome, niti

sam šta u selu kupovao za to srebro. Bilo je i drugih načina da se pripremimo i ponesemo sve što je trebalo za put. I Abi je uprtio svoj, a ja svoj zavežljaj. Put je potrajao mnogo duže nego što je trebalo jer se nismo mogli ukrcati ni u kakvu lađu koja je išla pravo za Deltu, pa smo bili primorani promijeniti dosta raznih plovila i brodova i čamaca i splavova, a išli smo i pješke, sve dok, nakon više od trideset dana, nismo ugledali prijestonicu. Ušli smo u Pi-Ramzes, taj mnogoljudni grad s bezbroj novih hramova, palata i ulica, te onih koji se tek živo i ubrzano grade i podižu, nastanili se i živjeli u njemu mirno i ne sjećam se da smo za sve to vrijeme zapali i u kakvu nevolju.

Kako je bila petnaesta godina vladavine faraona Setija Prvog, još je trebalo dugo čekati na susret s El-Hidrom. Kako to da sam znao da je izabrani čovjek koji će se susresti s Musaom El-Hidr, ne znam; a onda sam se sjetio i cijelog Musaovog životopisa, i ne sluteći da je on, Musa ibn Imran, Božiji poslanik, toliko je moj zaborav islama bio potpun.

Židovi su već nekoliko stotina godina živjeli u istočnom dijelu Delte, uglavnom u pokrajini Gošen. Bili su pastiri, a pastire su Egipćani prezirali i nisu se s njima miješali. Ali Židovima je bilo dobro i oni su bili zadovoljni životom u Misiru. Nakon što se Egipat oslobodio stopedesetogodišnje vladavine Hiksa i nakon što su ih Egipćani protjerali iz svoje zemlje, faraoni su prijestonicu iz Veseta preselili u Deltu, u polusrušeni Auaris, i nazvali je Pi-Ramzes. Željeli su da nova prijestonica ni u čemu ne zostaje za Vesetom, pa čak da bude i veća i ljepša. Nadigli su i natjerali cio židovski narod da pravi cigle od ilovače sušene na suncu, od kojih su gradili bedeme, pilone i hramove, kuće i palate. Židovi su bili žilav i izdržljiv narod pa su se i pored teška rada i dalje množili. Žreci i savjetnici faraona Setija Prvog su tvrdili da bi tako jak narod mogao jednog dana zavladati Egiptom kao što je zavladao i narod Hiksa, te su predložili da se ubijaju sva židovska muška novorođenčad. Ali faraon nije želio da se liši tolikog broja radnika, te je odlučeno da se muška židovska novorođenčad ubijaju svake druge godine.

Majka Musaova već je rodila kćer Merjemu i sina Haruna, a Musaa je rodila baš one godine kada su židovska muška djeca ubijana.

Ona ga je jedno vrijeme krila i dojila po budžacima svoje kuće, međutim, kako je Musa bio jako i zdravo dijete, njegov plač daleko se čuo. Kud će - šta će, u strahu da ga Egipćani ne nađu i ne ubiju, mati načini košaru, oblijepi je voskom, u nju položi Musaa i košaru pusti niz rijeku. Kako sama nije imala srca gledati da joj voda odnosi sina, reče Merjemi, svojoj kćeri, da ide niz obalu rijeke i gleda za korpom dokle god bude mogla. Voda ponese košaru i zanese je u papirusovo šipražje nedaleko od mjesta na kojem se voljela šetati, kupati i odmarati jedna od kćerki faraona Setija Prvog. Ona i njene drugarice začuju plač djeteta i služavke brže-bolje donesu korpu. Princeza je odmah vidjela da je dječak Židov, ali joj se, svejedno, jako dopao pa ga je ponijela u svoje odaje. Sve je to Merjema, sestra Musaova i Harunova, izdaleka vidjela i sve što je vidjela kazala majci. Princeza stane tražiti dojilju, ali je mali Musa neprekidno plakao i okretao glavu od grudi svake žene koja je došla. Iznesu ga napolje, na sajam, gdje je sve vrvilo od ljudi, ne bi li se kako našla dojilja. Merjema to rekne materi i ona otrči na sajam. Musa halapljivo prišćapi materinu sisu. Princeza, dakako, nije znala da je dojilja Musaova majka, pa joj plati da doji dječaka dok malo ne ojača. Nakon tri godine

opet ga uzme sebi na dvor. Ali se faraon Seti Prvi, ponukan savjetima svojih proroka, obrati kćeri ovim riječima: "Ti znaš da te ja volim i da ću ti dati sve što želiš, ali zašto hoćeš baš to židovsko dijete koje mi može doći glave?" A kćer mu odgovori: "Tebi ne može nauditi običan čovjek!" I reče: "Ako je dijete", a ona mu je već nadjenula ime Musa, "mimo obične djece, daću ti ga da ga ubiješ, ako nije, ostavi mi ga." I naredi da se na jednu tacnu stavi dragulj koji je sijao kao vatra, a odmah uz dragulj komadić žeravice. I Musa ručicom uze žeravicu i turi je u svoja usta više oprljivši jezik nego prstiće. "Eto, vidiš", reče princeza ocu, "ovo je dijete obično, ništa ne zna i nikada ti neće biti nikakva prijetnja." "Neka ti bude!", odgovori faraon. I Musa je, kao princezin ljubimac, rastao na dvoru. Bilo mu je četrnaest godina kada smo Abi i ja došli u Pi-Ramzes.

Sigurno je da su tada mnogi značajni događaji prošli mimo mene, a da ja na njih nisam ni obratio pažnju, propustio sam ih, ili iz neznanja, ili nehaja. Za ponešto od onoga što sam tada vidio i doživio odmah sam znao da će biti zapisano i pamćeno, a tek kada sam potpuno izašao iz El-Hidrove knjige, shvatio sam da se mnogočemu nisam mogao dosjetiti smisla, svrhe, značaja i značenja. I to je, u neku ruku, bilo uredu, kako bih, inače, sve to izdržao, sve to čemu sam bio svjedokom? Tada su se, uistinu, zbivale krupne stvari o kojima je poslije napisano na hiljade knjiga, a hramovi faraona Setija Prvog i Ramzesa Drugog mogu se i dan-danas vidjeti u Egiptu. Ali, ne treba smetnuti s uma, da sam ja tada živio kao i svi ostali ljudi toga doba, mislio i osjećao što i oni. Jedina razlika između mene i njih bila je u tome što sam znao da ću ih nadživjeti; i tada, u Pi-Ramzesu, često sam ih u sebi molio da mi oproste. Ne znam zašto, ranije to nikad nisam činio. A i što bih? Niko ničiji vijek ne može produžiti, ni oni moj, ni ja njihov, ali, eto, ja sam, ipak, tada molio da mi oproste. Možda zato što oni ostaju, a ja odlazim, znao sam da ću od njih zauvijek otići. Moj jedini cilj je bio da me El-Hidr izvuče iz ove knjige, pa makar je ovaj put i ne pročitao do kraja. Uostalom, za četiri stotine i tri godine pročitao sam je bezbroj puta. Znao sam ono što mi je trebalo i to je bilo dovoljno, ostalo, pa bilo za nekoga sveto ili sudbonosno, nije me se ticalo.

Nije bilo pretjerano teško u Pi-Ramzesu saznati za mladića s faraonova dvora po imenu Musa. Dakako da mu odmah nisam mogao prići i u početku sam ga viđao samo izdaleka, u mimohodu, kada bi projurio, stojeći na lahkim pozlaćenim kolima u koja su bila upregnuta dva gizdava konja, ili kada bi se zabavljao u društvu plemića, plesačica i sviračica na svojoj ukrašenoj lađi koja je, poput kakve ogromne krcate trpeze, lagano klizila vodama Nila.

Otkrivši u određenoj mjeri, ne baš skroz, svoje pisarsko umijeće i svekoliko znanje o bogovima egipatskim, a to je bilo podrobno znanje, primljen sam u hram boga Seta. Dobro sam pazio da mi slučajno kakva riječ o budućem ratu boga Seta i boga Amona, koji će se dogoditi za stotinjak godina, ne izleti iz usta ma ni kao nagovještaj. Ko zna koliko i kako bi tim glasno otkrivenim djelićem egipatske budućnosti ova knjiga bila razorena, šta bi se sve u njoj stumbalo i isprevrtalo i da li bih onda, uopće, dočekao Hidra. U hram je, s vremena na vrijeme, na poduku, dolazio i mladi Musa. Tako smo se upoznali i zbližili. Nerado je govorio, jer je mucao i teško izgovarao riječi, možda zato što se opekao onom žeravicom kada je bio dijete, a, onako, bio je lijep, pristao mladić. I jednom reče, da još otkako zna za se, čeka da upozna čovjeka kome su data znanja kakva nisu data nikome. Morao sam se dobro potruditi da prikrijem silnu radost koju sam osjetio kada mi je to rekao. Židovi su sve teže podnosili kuluk nametnut od faraona, naime, Ramzes je podizao i Pitom, još jedan grad, grad žitnica i vojnih magacina južno od Pi-Ramzesa.

Musa se nije mogao tako lahko odreći svega na šta se navikao kao dvorjanin i on još nije suosjećao sa patnjama svoga naroda. Uskoro će to osjetiti, i htio sam tu promjenu spreman dočekati. Iako se u svetom tekstu ni njegovo ime, kao ni Hidrovo, ne pominje, znao sam da se sluga koji je pratio Musaa, zvao Juše ibn Nun, pa sam odmah, po dolasku u Pi-Ramzes, ponosno razglasio da se zovem Juše ibn Nun. Zaista sam imao vremena da se pripremim za ključnu, presudnu ulogu u svome životu. Nije mi bilo zazorno, kao ostalim Egipćanima, sjediti i jesti sa Židovima, nisam se zbog toga osjećao nečistim, i njima je to bilo drago; zalazio sam im u kuće, pamtio navike i običaje, a kako sam i sam, ko zna od kada, bio obrezan, dao sam da se i Abi obreže i u tu čast priredio gozbu. Kao pisara u hramu boga Seta ponekad bi me zapala dužnost da s nadglednicima obilazim ogromna radilišta gdje su Židovi pravili ćerpič. I braneći ih i štiteći koliko sam mogao i smio, sticao sam njihovo povjerenje.

Kad god sam bio u prilici da s Musaom progovorim nasamo, a nisam se libio da to učinim ni kada je bio u društvu svećenika ili svoje dvorske svite, uvijek sam nastojao da izgleda da je on i pametniji i bolji od mene i stalno sam gledao da mu učinim kakvu uslugu. U tome sam bio vješt i dosljedan, i slobodno se može reći da zapravo i nisam bio prijetvoran. Musa je bio isuviše dragocjen jamac za moj spas da bih mu u svemu rado i bez kolebanja dao svaku prednost. Ali za razliku od njega, ja sam znao sve šta će mu se dogoditi. I za dvadeset i šest godina poznanstva i povremenog druženja, Musa me je zavolio i u mene stekao veliko povjerenje. Onda je šakom oborio i nehotično ubio jednog Egipćanina koji je nasrnuo na Židova pa je morao pobjeći daleko, preko Sinaja, čak u Madijan. Četrdeset godina sam ga čekao u Pi-Ramzesu. Znao sam da će se vratiti.

Sjećajući se Pi-Ramzesa, sada kada je sve okončano, vidim sebe kao sjenku, iako mi se onda činilo da živim punim životom; sve je bilo upečatljivo i stvarno u svoj svojoj mnogostrukosti i raskoši i nisam bio porozan, proziran kako sam sebi, sada, odavde, nakon svega, izgledam; pošto sam izašao iz Merikareje meni je ponovo omiljelo živjeti; a ljude sam gledao s dubokim suosjećanjem. Možda sam ih trebao tako gledati uvijek, ne znam; obogaćen iskustvom Merikareje, htio sam ih podrobno popamtiti tako da barem u mom sjećanju nikad ne poumiru. Mnogo sam se više nego bilo kada bojao da koga ne povrijedim, ili mu učinim šta nažao; svi ti ljudi, nakon sablasnih ljudi Merikareje, koji žive u dobu koje ću uskoro napustiti, ostaviti, bili su mi dragocjeni, gotovo sveti, duboko sam ih poštovao, s pomnjom ih pratio u njihovoj svakodnevnici, namirao nad njihovim sudbinama; bio sam veoma uznemiren i tužan ako onima kojima je trebala utjeha i pomoć nisam mogao pomoći; možda zato što se u Merikareji nedvosmileno potvrdio moj vječni oprez spram smrti i ljudskog umiranja, a upoznavši Utaa, uvjerio sam se i u to da ljudsko biće može dosegnuti zavidan stupanj sklada tijela i kaa, iba i ha'ata, a da toga uopće nije svjesno; s druge strane, desilo se nešto neobično, mnogo više sam volio ružne, negoli lijepe ljude; možda zato što ih je bilo lakše pamtiti, crte lica lijepih uvijek su bile neodređene, blage, nježne i varljive; i bilo mi je drago da je ružnih mnogo

više; ali bilo mi je drago i to da ružni za sebe nikad nisu tvrdili da su ružni; i odobravao sam to; kada bih čuo da neko za nekoga kaže: "On ne valja...", i to sam odobravao, osjećao sam neku djetinju veselost; meni su se svi dopadali i to sam neprekidno osjećao s onom posebnom radošću koja se javlja kada se odnekud nagovještava istina; a kada bi se pojavio lijep čovjek, ili kada bi se pojavila lijepa žena, za mene je to bilo nešto zastrašujuće, nešto što nisam dobro razumio, nešto što nisam mogao shvatiti; srećom, nije ih bilo puno, i lijepe ljude i lijepe žene nisam viđao baš često.

I šezdeset i sedam godina, neprekidno pri punoj snazi i mladosti (čudo kojim me je dragi Bog obdario), osjećao sam ponovo silnu privlačnu snagu žene, ali je mnome sve vrijeme vladao nekakav stid kojeg nisam mogao da se oslobodim; stid da koju ne povrijedim punim dodirom, potpunom bliskošću, bio je toliko jak da ni sa jednom nisam stupio u nježan, prisan odnos; nisam mogao od tog nekakvog stida i nekakva straha pripustiti sebi ženu sasvim. Iako je sve to oko mene nesumnjivo bivalo, i ja u to nisam sumnjao, bivala je i moja ljubav sa Ašait, i ja više niti sam je tražio niti vjerovao da je mogu naći, toliko je ona uistinu bila. I bilo mi je dovoljno da je bila, živio sam u toj ljubavi, živio od toga punog saznanja da je bila. Pa i sada je tu i biće uvijek, možda baš zato što znam da je nemoguće da Ašait ponovo još jednom vidim. Na to, uostalom, da je vidim, nisam više ni pomišljao. Ako sam u Pi-Ramzesu tu i tamo i zagrlio neku ženu, zagrlio sam je kao neko drugi, a ne kao ja, i to je bilo sve. Osim toga, da se opet oženim, moglo bi mi se naći još koje dijete, a morao bih ih sve zauvijek ostaviti; jer po naputku Hidrovom u Tebu u hiljadu petsto i tridesetu mogao sam izvesti samo jednu osobu. Bio sam spreman i moliti i preklinjali El-Hidra, kada ga nađem, da me izbavi ove knjige; a to poglavlje njegova rukopisa u Pi-Ramzesu čitali su i svi Egipćani i svi Židovi oko mene, i pismeni i nepismeni, jer je to bilo živo čitanje živih znakova života, ništa drugo. Zaista ovakva knjiga nikad nije napisana, barem je ja nisam vidio, ni držao u rukama i šteta je što se sva ne može doslovno prevesti i prepisati.

Neprekidno ispunjen i zadovoljan izvjesnošću susreta s El-Hidrom, unaprijed sam uživao u tome da će možda i on biti iznenađen kada me vidi, i meni je, uostalom, ukupno gledano, bilo dobro.

Abi je odrastao i sada smo izgledali kao blizanci, i jedno vrijeme niko nije vjerovao da sam mu otac. I, začudo, ponekad mi nije ni smetalo što toliko liči na mene. Povremeno sam osjećao da sam ja Ašait i da je moj pogled na Abija njen pogled na mene. To joj zaista nisam želio uskratiti! Dok je Abi bio dijete ljudi bi odmah vidjeli da smo otac i sin, kada je Abi poodrastao držali su da smo blizanci, a kada je Abi ostario, svi su mislili da mi je on otac.

I onu sjenovitost i neodređenost vidio sam tada pri Abiju, ali ne i na sebi; kod njega je ona bila nekako prirođena, sastavni dio njegova bića, stopljena s njim. Abi je bio miran, tih i zadovoljan i ni na šta se nikad nije tužio; kako je rastao, postajao je sve tiši i nezamjetljiviji, bio je vedre, prijatne naravi, svemu što ga je zanimalo prilazio je s krajnjim obzirom, ništa ga nije previše uzbuđivalo, bio je blagonaklon, zadovoljan, nikad ništa nije iskao, a sve što bi se od njega tražilo, davao je lahko i bez razmišljanja; stvari je gledao sa znatiželjom, pa i djevojke kada je za to došlo vrijeme, ali se nikad nije oženio; ni u šta nije zalazio dublje, često je ono čega bi se prihvatao ostavljao nedovršenim; učeći ga pisarskom umijeću to me je kod njega ponekad jedilo; kada bi naišao na kakvo zlo, uklanjao se i onda na to odmah zaboravljao; ostario je, a da nikad nisam čuo da se naljutio, ogorčio, ili podigao glas. "Ti si čovjek-uspomena", rekao bih mu ponekad, u šali, a da njemu nije ni naumpadalo da pita šta to znači, ili šta sam time htio da kažem.

Abi je vidio četiri svijeta, svijet Merikareje u kome je rođen, svijet ramesidskog Egipta u kojem je živio, tebanski svijet iz hiljadu petsto i tridesete u koji sam ga izveo, i sarajevski u hiljadu devet stotina trideset i trećoj u koji sam ga doveo. I sve je podnio na svoj abijevski način. Kad god bi ko u Sarajevu rekao da mi je Abi otac, ja sam šutio, a šutio je i Abi. Njemu ostaje da vidi još jedan svijet, onaj najbolji, a meni samo to da ga na najljepši način ispratim. I još je, hvala Bogu živ, iako je odavno prevalio sedamdesetu.

Ezan za podne-namaz čuo sam odmah, istog onog trena, kada sam vraćen u Tebu.

Čuj, Hidre - rekao sam - ezan baš kao prije sedamdeset i tri godine kada sam kroz magline slova ušao u drevni Egipta.

Nije to ezan od prije sedamdeset i tri godine, hadži hafize Abdulahu el-Bosnevi - rekao je El-Hidr - to je onaj ezan koji si čuo kada si i ušao u slova, to je isti onaj ezan, isti je to onaj dan i isti onaj čas... Rekao sam da nećeš okasniti, samo ezan je pri kraju, pa pohitajmo u džamiju...

Povjerovao sam mu odmah, iako mi nije moglo u pamet, ni tada ni ikada; pored mene je stajao Abi, starac od sedamdeset i dvije godine, a Hidr kaže da se okončava onaj ezan za podne-namaz koji me je ispratio u drevni Egipat. Pa to znači da sam samo ušao i odmah izašao iz slova. Kad se onda rodio i ostario Abi? Ali nije li El-Hidr već jednom napravio smotak vremena i smotak prostora kada me je odveo u Perziju El-Kaimu i u Indiji arhatu Pindoli?

Iako duboko potresen, bio sam pribran, bistre glave, najednom sam osjetio punoću svoga vlastitog bića i gustoću vremena; zato mi vrijeme tamo nije bilo teret, zato sam ga onako lahko iznio i podnio, nije, dakle, samo stoga što sam bio zaokupljen izvjesnošću susreta sa El-Hidrom. Vrijeme u Pi-Ramzesu bilo je lakše, tananije, tanušnije, ispranije, mada ga ja tada takvim nisam osjećao. Vrijeme u Merikareji bilo je drugačije od vremena u drevnom Vesetu, vrijeme u Vesetu drugačije od vremena u ovovremenoj Tebi, vrijeme u Tebi drugačije od vremena u Sarajevu. Ali kako se može dogoditi da proživim sedamdeset i tri godine za manje od po ezana?

Toliko je, dakle, trebalo da se Abi rodi, odraste i ostari, toliko je trebalo da odživim ljubav sa Ašait, toliko je trebalo da se u mene potpuno useli i iz mene potpuno iseli smrt, toliko je trajalo šest bolnih godina Utaove patnje u Merikareji, toliko je trebalo da Musa ibn Imran odživi dvadeset i šest godina u Pi-Ramzesu i četrdeset godina u Madijanu. Jedan treptaj!

Kada me je El-Hidr posjetio u mojoj kući u Sarajevu, pri mom devetom starenju 20. rebiul-ahira 937. po Hidžri, što pada u nedjelju 11. decembra 1530. po miladu, on je nakon večere i jacije-namaza, napisao ovu knjigu. Kako njegov odgovor na moje pitanje zašto sam dugovjek nisam razumio, sutradan ujutro odveo me je dugovjekom El-Kaimu da to i njega pitam, pa kako ni od El-Kaima nisam dobio odgovor, odveo me je dugovjekom budističkom svećeniku Pindoli Baradvađi. Sjećam se da sam jako želio pročitati barem dva-tri reda njegove knjige, ali je on rekao: "Čitaćeš kada se vratiš." Vidio sam kako listovi padaju i rasipaju se po ćilimu kada sam otvorio vrata. Stao sam mu na stopala, zagrlio ga, a on me je prenio i u Perziju i u Indiju, gdje sam dugo razgovarao i sa Imamom El-Kaimom i sa Arhatom Pindolom, i kada je sve to prošlo, još uvijek sam stajao pred odškrinutim vratima svoje kuće, gledao kako propuh odiže

listove knjige i nije mi bilo jasno da li vrata otvaram da uđem, ili ih zatvaram, da pođem.
Bilo je čudo što sam u Egiptu zaboravio da sam musliman, bilo je čudo što sam šest godina živio u glavi jednog čovjeka, bilo je čudo što sam tamo doživio ljubav, bilo je čudo što mi se rodio sin, bilo je čudo što se u Ti-Akiju odmotao kur'anski tekst, bilo je čudo što sam postao sluga Musaa ibn Imrana Juše ibn Nun, bilo je čudo što sam našao El-Hidra, bilo je čudo što mi se islam vratio i otvorio u prsima kao latice lopoča u rano jutro, bilo je čudo što me je isti ezan ispratio i dočekao. Iako El-Hidr kaže da njegova knjiga pripada svijetu ljudskog umijeća, ipak je ovo knjiga jednog evlije, a ona ne može biti ništa drugo do čudo. Zato, evo, zauvijek i nestaje...
Čekajući da se Musa vrati, osim na dužnost pisara u hramu boga Seta, najviše snage, opreza i usredsriđenosti trošio sam na to da mi se niko od ljudi odviše ne približi da ne padnem u kakvu zamku iz koje ne bih umio na vrijeme izaći. Usto sam godinama radio još dvije stvari, kuću za Peptu i plašt izvinjenja za Utaa. Svakodnevno sam, usput, svako bačeno, i najiskrzanije slovo, sve riječi, i zgažene i polomljene, skupljao svuda po Pi-Ramzesu, po putevima, po gradilištima, po smetljištima, po hramovima, a onda od njih gradio rukopis male, skromne, ali čiste i čvrste kuće namjesto napuštene, polusrušene kolibe u Vesetu u kojoj smo Ašait i ja probdjeli prvu noć nakon mog dolaska u Egipat. Gradio sam je i sastavljao nekoliko godina. Kad je kuća bila završena, od riječi koje su pretekle, a i od riječi koje sam još podugo namicao, istkao sam prekrasan ogrtač ponizne molbe za oprost koji sam namijenio Utau. Isjekao sam još srebra iz svojih plitica, platio pouzdana posrednika i poslao ga u Veset. Kada se vratio, on reče: "Taj Pepta je ležao bolestan. Pokazao mi je gdje je bila koliba. Od nje više nije bilo ni traga. Na tom mjestu napravljena je kuća kakvu si tražio. Pepta se u nju uselio, a onda me odmah iz nje jarosno istjerao. Iako bolestan, volio je da se šali. Što se tiče Utaa, on je ogrtač primio s divljenjem i zahvalnošću. Da ti bogovi podare dobro zdravlje, rekao je, ali je poručio i to da ne želi da te vidi. Čuo sam da je u službi vrhovnog mjerača žita hrama boginje Mut i da se svi seljaci u okolini Veseta boje Utaove batine."
Kada se Musa, Božijim određenjem, vratio u Pi-Ramzes da izvede svoj narod iz Egipta, više se nisam odvajao od njega, vjerno sam mu služio.

On je mene pamtio i prihvatio me je s povjerenjem i bez pogovora. Znao sam da je Bogu govorio da Mu ne zna ime i da mu je Bog rekao Svoje ime, požalio se Bogu da ne govori dobro, da muca, pa mu je Bog odredio brata Haruna da govori ono što Musa treba da kaže narodu; bojao se teške zadaće koju mu je Bog natovario na leđa tako da je tih dana želio što prije naći El-Hidra, čovjeka koji je obdaren znanjima, da ga pouči, ne bi li mu i to kako pomoglo u poslanju zbog kojeg se, nakon četrdeset godina, iz Madijana vratio u pokrajinu Gošen. Musa je sada bio u osamdesetim, sijede kose, bujne dvodijelne brade, lica i bora spečenih suncem i vjetrom, odjeven u dugu vunenu pastirsku odjeću i sa drvenim štapom koji je imao čudotvorne moći.
Ali ja nisam vidio kada se Musaov štap pretvorio u zmiju koja je uplašila faraona Merneptaha, niti ono kada je njegov štap progutao sve čarolije faraonovih čarobnjaka. Mi smo pošli u potragu za El-Hidrom prije tih događaja. Poslije susreta sa El-Hidrom, Musa je otišao Merneptahu da ga moli za spas svoga naroda i faraon je deset puta slagao Musaa da će Židove pustiti iz sužanjstva. Zato je na Egipat palo deset pošasti: najprije su se vode Nila pretvorile u krv, zatim su zemlju preplavile žabe, onda vaške, pa bube, pa su životinje krepavale od boleština, pa su skakavci opustošili polja, onda su se okrastali ljudi, pa je grad uništio svu žetvu u cijelom Misiru, potom je zavladala takva tama da niko nikoga nije vidio, i na kraju su svi prvorođenci u Egipćana poumirali; tad su Židovi pobjegli iz Egipta. Bježeći, naišli su na more Sirbonis. Musaov štap je prepolovio more pa je šest stotina židovskih porodica, oko dvadeset i pet hiljada duša, sa svojim stadima i sa blagom koje su ponijeli iz Egipta, prešlo po morskom dnu na drugu stranu, a kada je faraon Merneptah pojurio za njima, more se sklopilo i nad njim i nad svom njegovom vojskom. Židovi su krenuli dalje kroz pustinju gdje su jeli slatke bijele bobice mane i prepelice koje su padale s neba. Ali ja to nisam vidio, Abi i ja smo već bili u Sarajevu kada se sve to dogodilo, to je ostalo iza nas, duboko u vremenu, i o tome znamo samo po čuvenju, mi sve to sami nismo ni vidjeli, ni doživjeli.
I kada ono jutro Musa reče:
Idemo na malo duži put, ispeci nam ribu da imamo za užinu - ja to sve obavim kako treba, ispečem ribu, omotam lišćem i turim u torbu. Ali u torbu, drhtavih ruku od uzbuđenja, pohranim i crnu Ašaitinu zdjelicu, a stavim i tri srebrna pladnja. Pladnjevi su već odavno bili iskrivljeni i zrakasti, jer sam za četrdeset godina isjekao svaki trokutić iz njih koji sam mogao, a da im pritom sačuvam obrise. Ponio sam sve što sam imao, jer sam znao da se više nikada neću vratiti. Potom zovnem Abija.
Zašto si i oca poveo? - upita Musa.
Nije mi to otac - rekoh.
Nego...?
To mi je sin.
Musa ništa na to ne reče i mi pođosmo.
Pa čak ako se tu i zadesi, nikakav tekst nikada ne upiše nikoga koga ne treba, a pogotovo sveti tekst, i to je znao Musa, a znao sam i ja, Abi neće smetati.
Dugo smo išli sve dok nismo došli do obale mora. Dan se bližio kraju. Musa sjede uz jednu stijenu da se odmori i odmah zaspa.
- Lezi i ti - rekoh Abiju i on leže podalje od Musaa zaklonjen onim kamenom tako da ga nisam vidio.
Dok su starci spavali, uzmem ribu iz torbe, pa zađem stijeni od pučine. Do stijene je jedva dopirao pokoji talas, a ondje gdje je stijena izbijala iz pijeska, u udubini, mreškala se bistra voda. Sve

je bilo kako piše, Musa je malo prispao, a meni je riba skliznula u more. Ali šta ako pustim da mi mrtvu ribu odnesu talasi? Šta ako ovo nije mjesto gdje se sastaju dva mora? Gdje je ovdje Hajat? Nigdje u blizini ne vidim Izvor Života, a trebalo bi da je uz samu obalu. "Da je takne samo kap vode Hajata, odmah bi oživjela", mislio sam, čvrsto držeći svoju prženu ribu u rukama. I onda, onako, više se igrajući, smočim prste u onoj vodi pod stijenom i popršćem ribu. Riba odmah od glave bijesnu, raširi škrge i zinu, sva joj se skliska krljušt niz tijelo s perajima i repom obnovi, izmigolji mi iz šake, i praćaknuvši se na mokrom pijesku, odskoči u more i nesta.
Žurno se vratim do svoje torbe, tamo na ono mjesto gdje sam sjedio, misleći: "Kako sada ovo da zaboravim...?"
Uto se Musa probudi, usta i mi krenusmo dalje. On je sve vrijeme gledao u talase ne bi li kako ugledao gdje se sastaju dva mora, a onda reče:
- Umorili smo se, daj nam našu užinu.
Stanem, tobože, kopati i horvati po torbi, a onda rekoh:
Kada ste ono vi maločas prilegli, riba mi je iskliznula i otišla u more...!
Eh, to je ono što tražimo! - reče Musa, pa se sve trojica vratismo na ono mjesto.
Kad tamo, stoji El-Hidr.
Musa odmah stane govoriti mašući rukama kad god bi zamucao, a El-Hidr na mene i Abija nije ni pogledao. Ionako, u taj prvi mah, od silna uzbuđenja, ne bih ni znao šta bih.
- Nećeš se moći strpiti - reče El-Hidr Musau.
Znao sam da će El-Hidr na Musaove oči potopiti ribarima lađu, ubiti dječaka Džisora, prezidati i popraviti polusrušeni zid u selu u kojem će biti neljubazno dočekani i da se Musa nijednom neće moći strpiti.
Onda reknem prepukla glasa: Vrati me... hoću da izađem...
A ko si ti...? - upita El-Hidr.
Skamenio sam se od užasa, pa on je mene potpuno zaboravio! Tresući se kao prut na vjetru, posegnem rukama za onim pladnjevima i tresnem ih El-Hidru pred noge. On odmah reče:
- A, hadži hafiz Abdulah Misri el-Bosnevi, Sarajlija! Boga ti, kako si me našao...?
I to je bilo drugi put da sam se prema Hidru nedolično ponio. Prvi put ono kada sam objema rukama zategao njegovu galabiju da se uvjerim ima li tijelo, i sada, kada sam se, na njegovo pitanje kako sam ga našao, drsko proderao:
- Volim čitat'...!
- De, ne ljuti se... - otpovrnu Hidr, i pokazujući glavom na Abija, upita:
A ovo hoćeš oca da mi pokažeš...?
To mi je sin.
Oni pladnjevi su se već topili i nestajali u pijesku, baš kao što je i onu sablju, koju je El-Hidr isukao pred Pindolom, orosivši je, progutala trava.
- Malo me počekaj - okrenu se El-Hidr Musau, i mi se sve trojica, Abi, ja i El-Hidr, nađosmo u Tebi. Začuvši ezan, osjetio sam kako mi se koža zateže, a duša puca od ushita. I Abi i ja smo već bili odjeveni u galabije. Nešto me je pod odjećom žuljalo i u prvi mah sam pomislio da je to zato što sam predugo nosio samo pregaču oko bedara, pa mi se sada na ovo dugu halju valja naviknuti, ali opipavši se, napipam nešto okruglo i sav sretan shvatim daje to Ašaitina zdjelica, te je odmah čvrsto prigrlim i stisnem uza se.
Ezan me ispratio, ezan me dočekao... - rekoh.
To je onaj isti ezan koji te je ispratio - odgovori El-Hidr.
On se već žurno uputio ka Abu Hadžadžovoj džamiji i ja pohitam za njim.
Kada smo se vratili iz džamije, zatekosmo Abija kako još uvijek sve i na sebi i oko sebe znatiželjno zagleda. Onda El-Hidr reče:
- Danas, 12. decembra 1530. po miladu, bio si u Egiptu i, eto, doveo si sina...

S tobom sam u bašči
koju si zasadila cvijećem
i svim vrstama mirisavog bilja.
Divan je bazen
koji si svojom rukom iskopala.
U svježini sjevernog vjetra
lijepo je mjesto gdje se šetamo
kad je tvoja ruka u mojoj.
Moje srce prepuno je radosti
zato što smo zajedno.

I kada to El-Hidr reče, meni se oči orosiše suzama. Bila je to pjesma koju mije Ašait pjevala. Čvrsto sam stiskao njenu zdjelicu pod svojom galabijom.
- A pogledaj tamo - nastavi Hidr i pokaza rukom ka oblaku dima u pustinji - samo 168 dana ranije, 27. juna ove, 1530. godine, upriličeno je sunećenje četverice sinova sultana sultana, vladara vladara, Božije sjene na zemlji, gospodara Bijelog i Crnog mora, Rumelije i Anadolije, Kurdistana, Perzije, Damaska, Alepa, Kaira, Meke i Medine, Jerusalema, cijele Arabije, sultana Sulejmana Hana Veličanstvenog. Proveseli se, naužival se i nagledaj čuda na toj gozbi koja će trajati danima i koju nikad nećeš moći zaboraviti...
A jesu li u onom oblaku slova?
Jesu.
E, ja želim okončati čitanje ove knjige.
El-Hidr pokaza rukom ka Nilu nad čijim vodama su se lelujali pramenovi magle i reče:
- Za svega trista godina, dvadeset i četvrtoga oktobra hiljadu osam stotina i tridesete, zbiće se ono što tamo vidiš. Kud to oni ljudi odnose jedan od ona dva obeliska ispred pilona Ramzesa Drugog? I kako će ga onolikog odnijeti? Mnogo ih je tamo oko tako zahtjevna i neobična posla, a eno i goleme lađe usidrene uz obalu, jer obelisk, nakon tri hiljade godina nepomičnog stajanja, ide na dalek put, u Pariz, pa i tamo možeš sebi naći kakvu djevu, tamo ima cura na pasja preskakala...
Jesu li one magle slova?
Jesu.
E, ja hoću da okončam čitanje ove knjige - rekoh.
- Dobro - reče Hidr. - Ako te grijesi, pri tvom desetom starenju, a to, čini mi se, pada dvije hiljade pedeset i četvrte godine po miladu, ne svuku u grob, vidjećemo se opet. Čeka me Musa ibn Imran...
I to rekavši, Hidr nestade, a Abi i ja se istog trena nađosmo u Sarajevu. Bila je, kako i spada, zima hiljadu devet stotina trideset i treće.
Hidrove knjige više nema. Moj prijepis i prijevod je negdje u sanducima s drugim knjigama, a svi su sanduci pod ključem u podrumu. Od Hidrove knjige znam napamet njene posljednje riječi: *i ganj z troči bu pušis otoborlonu či u ziadu še kud, a as ki tu ribiju ze bi ka i dabiruzi ošotrokja se kud bi san zu bi se*, a pamtim ih samo zato što ništa ne znače, jer ovo čitanje El-Hidrove knjige osjećao sam kao najveći grijeh u svome dugom životu. Stotinu godina neću se usuditi otvoriti kakvu knjigu, pa ni najbezazleniju. Zažmirio bih svaki put kada bih ugledao kakvo slovo. Ali bih Ašaitinu zdjelicu, koja je stajala na vidnom, sigurnom i bezbjednom mjestu, pogledao svaki put kada bih tuda naišao.

El-Hidrova knjiga, vlastita naklada, Sarajevo, 2011., str. 157. – 170.

Nakaza i vila

BIO JEDNOM JEDAN

Bio jedan car i bio car i ništa više.
A bila jedna ljepotica, bila lijepa, bila prelijepa i - ništa više.
A bio jedan prosjak, samo prosjak i ništa više.
A bio jedan bogat, samo bogat, i ništa više.
A bio jedan pehlivan, bio samo pehlivan.
A bio jedan darovit da darovitiji ne može biti, darovit i ništa više.
A bio jedan mudrac, bio samo mudar.
A bio jedan sažaljiv.
A bio jedan duševan.
A bio jedan samo jak, samo jak i ništa više.
A bio jedan za džabe.
A bio jedan onako.
I bio jedan.

***

Onog cara skinulo s prijestolja.
Ona ljepotica ostarjela.
Onaj prosjak ostao prosjak.
Onom bogatašu sve bogatstvo pusto ostalo.
Onaj pehlivan pao sa žice.
Onaj daroviti ništa nije napravio.
Onaj mudrac svakoga savjetovao
samo sebe nije mogao da nasavjetuje.
Onaj sažaljivi plako.
Onaj duševni duševno obolio.
Onom jakom se tobože divili.
Onaj što je bio za džabe i umro je za džabe.
Onaj što je bio onako, mogo je i da ne bude.
Onaj što je bio, bio je, ali nije ostao.

***

A bio jedan pošten, samo mu bilo dosadno.
A bio jedan pokvaren i nije mu bilo dosadno, stalno
strahovao da ga ne uhvate.
A bio jedan u zatvoru. Puste ga, a on malo-malo,
pa opet u zatvor.
A bio jedan otišao u tuđu zemlju i za njega se više nikad ništa nije čulo. Njegovi misle da je živ.
A bila jedna samo iz bardaka vodu pila.
A bio jedan pa bi šta god bi kome šta dobra učinio
gledao bi da ga makar malo ponizi.
A bio jedan pa učinio nešto što je bolje i ne kazivati,
nešto od čega se čovjek prosto skameni.
A bio jedan malo na svoju ruku, ali dobar.
A bila jedna starica, nikli joj treći zubi, samo sitni i oštri.
A bio jedan čija je mati vile viđala.
A bio je u Žepču, prije, Zeleni Čovjek koji je živio
u vodi.
A bio jednom jedan čovjek jako bolestan, našao
neki korijen u svojoj avliji i sutradan odmah ozdravio.
Eno ga i sada hoda.
A bio jedan pametan pa umro.
A bio jedan onako.
I bio još jedan.

***

A bio jedan nikad ženu u usta nije poljubio, jest' drugdje,
ali u usta nije.
Bio jedan volio pse, a mrzio ljude.
Bio jedan pa nije volio da gleda da mu žena po kući radi, nego žena poradi dok njega nema, a onda
sjedi i ne miči.
A bio jedan svega ga bilo stid; drugi go, a njega stid; jeo krišom.
Bila jedna svemu se čudila; jutrom ustani pa reci:
"Ah, vidi mene, ja ustala!"
Druge žene je od toga odvraćale.
Bio jedan sve mu moralo biti zatvoreno, zaklopljeno,
zaključano i zavezano: nikako nije mogao da gleda ništa
otvoreno, nepoklopljeno, otključano i odvezano.
A bio jedan volio kape.
A bio jedan svakome u oči gledao.
A bila jedna sve otirala i sa sebe i sa drugih i kod sebe i kod drugih.
A bio jedan policajac, koga god uhvati, on ga pusti;
najposlije službu izgubio.
Bio jedan muhanat, šta god bi mu ko reci, a on veli:
"Nije tako!"
Možda je i u pravu.
Bio jedan omrzlo mu govoriti.
Bila jedna djevojka pa mrzila momka kad je pored nje, a voljela ga kad nije pored nje.
A bila jedna pa joj bilo dosadno s mužem,
a bilo joj dosadno i bez muža. A možda je to jedna te ista.
A bila jedna pa se zaljubila u nekakvog i mada je on nekud otišao,
ona nikako da ga zaboravi. I kad se za drugog udala, neprekidno je
na onoga mislila. Gotovo da nije ni krila.
A bilo jedno dijete godinu dana samo mušmule jelo.
Bio jedan prosjak kusur vraćao. Neko mu
da dinar, on mu vrati polić, i sve tako.
A bio jedan dobar čovjek, svak' mu se živ čudio.
I bio još jedan.

SIJELO MUDRACA

Nađu ti se jednom neki, pa stanu govoriti o tome koje su ljudske osobine ponajbolje.
Prvi reče da je najveća ljudska osobina hrabrost, ali, reče, ničim se hrabrost ne da opisati i jedino što se uz hrabrost može reći i dodati jest to da hrabre sreća prati.
Te ti taj stane hrabrost uzdizati što je god mogao i znao bolje i više.
Drugi, opet, reče da je najbolja ljudska osobina biti dobar. Da se samo dobrim zlo može pobijediti.
Te dobro uzdigne do neba, a da je mogao, i više bi.
Treći reče da je najbolja ljudska osobina težnja za ljepotom, da je ljepota nešto ama-ha, i da će svi ljudi, kad-tad, pred ljepotom, što od svoje volje, što onako - nikom poniknuti.

Te ti taj stane ljepotu u visine uzdizati. Uzdizo, uzdizo, pa stao.
Četvrti reče da je najbolja ljudska osobina prijateljstvo, a peti reče da nije prijateljstvo nego drugarstvo.
Šesti, opet, reče da je najbolja i najpoželjnija ljudska osobina junaštvo, pa stane kititi priče o junacima i junačkim djelima da ga je milina bilo slušati.
Sedmi reče da je najbolja ljudska osobina darežljivost.
Osmi da je to poštenje.
Deveti da je to ljubav. Da je ljubav nenadmašna ljudska vrlina koju pjesnici svih naroda hvale od davnina i da će je hvaliti dok je svijeta i vijeka. Jer ljubav prožima sve, i bilje i životinje i sav ljudski rod.
Deseti reče da je za njega domoljublje najbolja čovjekova osobina. I njega je bilo milina slušati.
Jedanaesti, opet, poteže čast i ponos, pa to dvoje stane u zvijezde okivati, mnogi mu riječju priskočiše u pomoć.
Dvanaesti reče da sve pomenute osobine zaslužuju svaku hvalu i podršku, ali da je za njega najvrijednija ljudska osobina - vedra narav.
A trinaesti među njima bio nekakav dedo, te on reče da je za njega najvrijednija ljudska osobina - skromnost.
Šta bi to ko bila skromnost? - upitaše ga, a dedo tiho otpovrnu:
Skromnost je znati gdje ti je mjesto, jer jedan pored drugog mogu stajati i car i prosjak, pa da ih obojicu resi ista ta vrlina.
Ali se s dedom niko nije mogao složiti te nastane takva graja da su i sijelo morali obataliti.

VILA I NEŽENJA

Bio jednom jedan postariji momak, nikako da se oženi. Koja god - nijedna nije za njega. Sve je on imao što živ čovjek treba da ima, i preko toga, ali svakoj curi mahanu nalazio.
Gledala to vila, pa joj se nešto ražalilo. Opremi ti se ona ko kakva cura, pa siđe tu, u tu kasabu u kojoj je bio taj momak i pokaže mu sve.
Njemu ona odmah zapne za oko, pa ti rekne svojima da bi tu, baš tu curu, oženio. Oni njegovi se tome većma obraduju, pa odmah odu da je traže i prose, a vila se pokaže ko sirota bez oca i majke i igdje ikog svog, baš onako kako je onom momku odgovaralo. I još rekne da se zove tako i tako, te mu i tim ugodi.
Isprose je, to svadbu uzdurisali vanjtakvu, a kad je mladoženja sutradan izašao pred kuću, vila za to malo vremena svu kuću pospremila i još mu čorbu, upravo onakvu kakvu on voli, skuhala za doručak.
I sve tako.
On i ne zazine da nešto izvoli, a ona mu to stvori. Najposlije od ljepote i bonluka i svega potaman, taj čovjek, gluho i daleko bilo, pameću poremetio, pa je onako rahat od pameti tumarao po svijetu.
A vila kako došla tako i otišla.

MATERINO SRCE

Bio jednom jedan pa se skroz u jednu zaljubio.
- Bi l' pošla za me?
- Bih, ali da mi materino srce na dlanu doneseš.
Ode momak kući, živo srce materi iz njedara iščupa, pa poteci djevojci. Uto se spotače i pade, a majčino srce prošaputa:
- Jesi li se udario, sine?

BUNAR

Bio negdje dubok bunar ali se nije znalo ima li u njemu vode pa ti svežu jednog konopcem oko pasa da ga spuste u bunar da vidi ima li vode.
Ovaj reče:
- Mene je, ljudi, strah. Može mi dolje, u bunaru, aždaha glavu otkinuti.
A ovi mu rekoše:
- Ništa se ti ne boj. Ako ugledaš aždahu, ti cimni konopac a mi ćemo te izvući.
Tako i bi. Spustili toga u bunar. Kad vide konopac se cima, te oni brže-bolje izvuku onoga na konopcu.
Kad tamo, a on nema glavu.
Onda jedni rekoše da onaj nije ni imao glave te ti tu udare u prepirku. Najzad se slože da odu njegovoj ženi. Te odu njegovoj ženi:
- Ama, Boga ti, reci nam je li tvoj čovjek imao glavu?
A žena odvrati:
- Haman je imao jer je neki dan išao da kalufira fes!

Nakaza i vila – Sedamdeset sedam priča,
Biblioteka DANI, Sarajevo, 2004.

Ruhani i šejtani inspiracija

Inače, musliman ne mora, po mom iskustvu i osjećanju stvari razbijati samo svoju glavu kada treba da riješi nešto što ga muči u životu. Zašto? Zato što musliman ima Kur'an. A u Kur'anu su odgovori na sve što nas muči i pritišće. Htio sam danas govoriti o šejtani i ruhani-inspiraciji. Inspiracija je, vi znate, nadahnuće; kada ja pišem - mene nema, (mogu govoriti samo ono što sam lično doživio), ja sam samo sluga riječi, medij, ja sam samo nekakav provodnik kroz koga, u potpunoj usredsrijeđenosti, prolaze neke misli i riječi odnekuda, ja sam samo onaj koji ih hvata i bježi a ni to ne mogu učiniti onda kada ja to hoću, to moram očekivati, nadahnuće dođe nekako samo od sebe.

Pomenuo sam šejtani-inspiraciju i ruhani-inspiraciju. Šejtan, zna se šta je! Šejtan nije dobar, on nas stalno iskušava i na zlo navraća, Allah je dželе šanuhu dobar. Ruhani, to je riječ koja dolazi od arapske riječi ruh što znači duša, duh. Kada jedan bosanski, sarajevski, naš književnik, koji se zove Sead Fetahagić, napiše u novinama da musliman pet puta dnevno praktikira fiskulturu, onda je to šejtani inspiracija, jer to nije tačno, muslimanu je određeno da pet puta dnevno vrši namaz, a ne fiskulturu, a neznanje, nepristojnost ili nevoljkost kojima je progovorilo pero našeg književnika, kada je to napisao, jeste u znaku šejtani-inspiracije. On nije svjestan da je sluga šejtanov! Mnogi naši književnici tokom posljednjih pedesetak godina nisu bili svjesni da su pod šejtani-inspiracijom(...)

SLOVO ČITAOCU

(augusta 1990)

Sinoć je u Žepću obijena knjižara iz koje je ukradena jedna moja knjiga. Sumnja je pala na oba čitaoca. Istraga je u toku... Kada su me priveli u stanicu milicije, legitimisali i upitali jesam li ja taj pisac, nisam priznao. Da ne bih dobio vaspitnu palicu po leđima.

Sjećam se divnih starih žena, rahmetli Almas-hanume, Numan-efendinice, moje strine Đulse, hanuma koje nisu ni čitale ni pisale a bile pravedne, mudre, dostojanstvene, vedre i diskretne dame bašči, avlija, sokaka i komšiluka, onih koje su jednom rukom mijesile kruh, a drugom održavale moralnu ravnotežu kuće i porodice. Allah im se smilovao i džennet im podario! One su imale samo jednu Knjigu. Čak možda samo jedan ajet.

Ogromno ljudsko blago leži mrtvo pohranjeno po našim bibliotekama kao što nepojamna ljepota bosanskih brda neprekidno, dan i noć, u svim svojim mijenama promiče pred našim očima. Silnu štetu činimo sebi, a sve nam je nadohvat ruke.

Kada su svojevremeno Seobe Miloša Crnjanskog prevedene na francuski, jedan tamošnji novinar je izjavio: "Ja znam da je Seobe napisao genijalan pisac, ali znam isto tako i to da Rat i mir nije napisao niko!".

Na stotine je književnih nagrada za pisce, meni nije poznata nijedna nagrada za čitaoca. Jer dobar čitalac je rijedak isto tako kao i dobar pisac.

Meša Selimović je pisac samo jedne dobre knjige, kakvih u Srbiji i Hrvatskoj ima na desetine, a u svijetu odavno već na stotine.

Gargantua literature Miroslav Krleža, da je živio i hiljadu godina, ne bi mogao barokom svoje rečenice prikriti osrednjost svog književnog dara.

Veliki pisac Ivo Andrić tuđim, konzulskim očima gleda nas, bosanske muslimane i tako i piše o nama u svojim knjigama.

Pa ipak, to su tri teretli imena od kojih ni pisci ni čitaoci ne mogu ni da dahnu u ovoj zemlji.

U Jugoslaviji ima više književnika nego u Kini, a samo u Bosni i Hercegovini pola miliona nepismenih. Sve su knjige već napisane, samo ih niko ne čita. Pa i oni koji čitaju ne znaju da čitaju! Eno Kur'an, riječi od Boga, sve slovo do slova ko krila meleka, pa ih mnoge ljudske oči ne vide.

Ja sam bosanski musliman terorisan takozvanom svjetskom književnošću, i sve su moje knjige, da mi Allah oprosti, manje-više šejtani, a ne ruhani inspiracije.

Čime je moju dušu trovala školska lektira: apsurdom Alberta Kamija, literarnim jednoumljem Žan Pol Sartra, književnim grčem šejtana koji se mučio da postane čovjekom - Francom Kafkom, Samjuilom Beketom, parazitom i lešinarom na zdravom stablu lijepe književnosti, sve samim čitačima Dostojevskog.

A moju dušu blaže knjige kao što su: Pisma iz mog mlina Alfonsa Dodea, Bašta sljezove boje Branka Ćopića i duh islama u makar samo jednoj jedinoj pjesmi nepoznata pjesnika.

Nikoga ne optužujem i nikoga ne krivim za džehennem kroz koji sam prolazio cio svoj život, evo, već pedeset godina na svojoj rodnoj grudi, jer je tako Allah odredio, ali nikome i ne zahvaljujem na sreći, snazi, zadovoljstvu i ushićenju koje danas osjećam, osim Allahu dželešanuhu!

MOJA MUSLIMANSKA TRILOGIJA

(decembra 1990)

Ja sam gotovo neprekidno, cio dan i cijelu noć pisac, čak, nekako, čini mi se i ispod dana i ispod noći da sam pisac, veoma često zaboravljam da imam tijelo, da sam u njemu, da ga pokrećem, da se njime služim i, kad ovo kažem, naročito su mi s uma smetnuta leđa i potiljak; a o tome da sam takozvani čovjek koji veže i razvezuje snopove vlastitih vrlina to je, kako izgleda, ponajviše potisnuto jer me grubost nužde da zaradim kruh svagdanji većma pritiska; uz to, pitanje je da li bih mogao biti vrlovit u dodiru s mnoštvom ljudi koje ne poznajem i koji mene samo vide kako prolazim i, da li imam snage da budem bolji od onih s kojima vezem goblen odnosa, onih kojima oprezno pružam ruku trseći se da je prihvatim tako da je više nikad ne ispustim; ali ovo posljednje nekako ne spada u ovo malo pismeno.

Iako i čitam i pišem od svoje šeste godine života, iako sam prvu noveletu objavio kada sam imao trinaest godina (*U bostanu*, Plavi vjesnik, 1953.) a prvu priču s osamnaest (*Posjeta*, Oslobođenje, 1958.), tek sada kada su izašla *Braća i veziri* (Veselin Masleša, 1989.) pristajem na to da se nazovem piscem, književnikom.

Kako li veliki pisci gledaju na male pisce? Da li onako kao što general gleda na vojnike? Ili bogataš na siromahe? Ili onako kao što ljepotica gleda?

Roman *Braća i veziri* stavljam uz prethodna dva romana, *Ugursuza*, 1968. i *Karabega*, 1970. i drčno ih u sebi imenujem svojom *muslimanskom trilogijom*.

Potpuno jasno vidim ovaj dio stranice "Oslobođenja" koji mi je dat da iskažem svoju poetiku romana i on je za mene dragocjen; na ovom prostoru ja mogu iskreno da iskažem istinu svoga maglenog iskustva, ali zašto, kada kažem muslimanska trilogija bivam zasut nebrojenim pomislima o tome kakve će sve primisli imati naš čitalac?

Na stotine je književnih nagrada za pisce, meni nije poznata nijedna nagrada za čitaoca. Jer dobar čitalac je rijedak isto tako kao i dobar pisac.

U Jugoslaviji ima više književnika nego u Kini, a samo u Bosni i Hercegovini pola miliona nepismenih. Sve su knjige već napisane, samo ih niko ne čita. Pa i oni koji čitaju ne znaju da čitaju! Eno Kur'an, riječi od Boga, sve slovo do slova ko krila meleka, pa ih mnoge ljudske oči ne vide.

Zasut primislima, nemam volje da tu sintagmu domislim, a poučen spisateljskim iskustvom da se prilagođavam jedino svojoj savjesti, onda kada pred sobom budem vidio blago, dobrohotno lice, njemu ću rado, s ljubavlju i ne štedeći o toj sintagmi govoriti.

Šta je to ono od onoga što bih ja mogao sada reći, kojih se riječi rado prihvatam kada hoću usmeno da kažem šta sam ja to želio da napišem? Reći ću prihvatljivo: *Ugursuza* sam pisao ne znajući šta pišem, *Karabega* sam pisao znajući šta pišem, a *Braću i vezire* sam pisao i znajući i ne znajući šta pišem. Znam i ovo: u *Ugursuzu* sam pisao o slutnji, o tome da ljudi slute zlo i ne mogavši da ga iščekaju, sami ga sebi čine prije nego što samo dođe, da što prije dođe da ga se riješe; u *Karabegu* sam želio da čitatelj obljubi Umihanu i ubije Karabega, ali je čitatelj obljubio Umihanu, ali nije ubio Karabega; a u *Braći i vezirima* sam pisao o tome da onaj kome je neko dušu uzeo, dušu od drugoga uzima. To.

Ja živim uporedo sa svojim užasima, nekako ravnopravno i mirno.

O svojoj vlastitoj knjizi mogu misliti jedno, a neko drugi nešto drugo.

Čak i kada živi svoju knjigu, pisac se njome ograđuje. Nije li onda slava i poznatost spisateljev paradoks? A tek ono drugo?

Saraj'vo!

Eto šta znači riječ! Znači - to joj je!

Možda je pisanje kao disanje?! U svakom slučaju kao čitalac svojih sopstvenih knjiga znam da se ponad njih stvara neko neuhvatljivo zračenje kojima te knjige dišu, a što ja nisam izričito namjeravao da bude, da je to nešto naknadno, nešto što se dogodilo mimo moga nadzora i da je to nekada i nagrada za moj trud.

Služio sam se različitim književnim postupcima: *Ugursuza* pripovijeda gluhonijema nakaza, *Karabega* pripovijeda džin, a roman Braća i veziri napisan je u jednoj jedinoj rečenici; uvjeren sam da mogu kazati i to da sam time uređivao okoliš za svoj glavni drum; oduvijek sam želio da pišem izistinski, onako kako uistinu osjećam da treba pisati, ali sam ranije nailazio na neprobojan granitni zid i užasnut bježao od pisaćeg stola. Toga zida više nema, sada imam bunar u kojem su sve moje rečenice. Ja poznajem njegovu tamu i njegovu dubinu.

Sve tri knjige sežu u prošlost, u istoriju Bosne i Hercegovine sto, sto i pedeset godina unazad i sve tri se trude da poštuju istorijske činjenice onako kako su i onoliko koliko su doprle do nas. To su zadaci i ograde! Riznica gotovih fabula? Podastrte teme? Patina vremena! Sloboda piščeve interpretacije!

Moje povjerenje u sopstvenu rečenicu je veliko, moja rečenica je mehlem za moj bol, moja rečenica je odgovor na sva moja pitanja. Ja mogu misliti da je vukodlak ono o čemu mislim, ali rečenica mi uzvraća da je život nešto više i obuhvatnije i od nje i od vukodlaka. Zato u nju imam puno povjerenje. Sve mi daje i nadaje a jedino što od mene ište je potpuna usredsriđenost; i tu nema moga imena, ni mojih čitalaca, ali u tom kolopletu, u toj mreži blista dar koji me odozdo zapahnjuje sjajem, diže glavu i moje ushićenje dugo struji mojim žilama.

Kojim riječima da obuhvatim to što pišem, jer ovdje se okončava prostor koji mi je ljubazno dat za ovu priliku i za ovu namjenu, zadržavajući za se svoje sumnje i nedoumice, a čitaocu nudeći gotovu, nesmrvljenu istinu, istinu stisnutu u šaku, istinu u jednom komadu?

Reći ću prihvatljivo: *Ugursuza* sam pisao ne znajući šta pišem, *Karabega* sam pisao znajući šta pišem, a *Braću i vezire* sam pisao i znajući i ne znajući šta pišem.

NAREĐUJEM!

(decembra 1992)

Čuh maločas na radiju da je negdje, haman u Konjicu, kaže: vijest iz Mostara, a o Konjicu, da je, helem, neko, e ne čuh dobro ko, uhapsio Jovu Divjaka zato što je tobože švercovao municijom i kobajagi prodavao zarobljene četnike za marke-pare. Evo sjedim uz žižak, nikakvih podataka ni o čemu nemam osim što čujem vijesti na radiju i to jedva jer stanica šumi, zuji, pucketa i šušketa pa ipak znam da je hapšenje Jove Divjaka nepravedan šamar Armiji Republike Bosne i Hercegovine!

Kako ja to mogu znati?

Znam zato što dišem onako kako Bosna diše. Ne treba za to nikakva posebna pamet.

Zato ja, Nedžad Ibrišimović, borac III čete V bataljona V brdske dobrinjske brigade i bosanski pisac naređujem da se Jovo Divjak odmah pusti, a sve Bosance bez razlike na vjeru koji vole državu i Republiku Bosnu i Hercegovinu i bore se za nju upozoravam da ljude, ma ko oni bili, koji su uhapsili Jovu Divjaka drže na oku i pruže im priliku da se poprave.

GRANICE SOPSTVENE KOŽE

(juna 1993)

Kada sam 1971. godine bio u Parizu, jeo sam pečene patke u sosu od gljiva, zelenu salatu s orasima i kriške crnog i bijelog hljeba, ali se u moj stomak uskoro uvukla neobična i nepoznata glad: bio sam sit, a gladan; nakon tri mjeseca provedena u Parizu vratio sam se kući u Bosnu; u vozu za Bosnu jedna Bošnjakinja jela je svoju pitu; dala mi je komad te svoje pite i sva mi je ona glad najednom iščezla.

Jutro je, tek sam ustao, i drhtavom rukom pišem ove riječi piscima svijeta. Jer, otkako jedem "humanitarnu" hranu mogu da mislim i hodam samo do podne. (Na tome, naravno, svijetu zahvaljujem.)

Ja sam Bošnjak, moja zemlja je Bosna, a zvanično joj je ime Bosna i Hercegovina; granice Bosne osjećam kao granice sopstvene kože. Srbija, Crna Gora i Hrvatska hoće da podijele Bosnu i Hercegovinu, a moj narod da unište. Ni Vijeće sigurnosti UN, ni KEBS, ni Evropska zajednica, ni peterica ministara, ni Konferencija islamskih zemalja, ni Vens-Ovenova komisija... ne znaju ni da pišu ni da čitaju svoje rezolucije.

Svaka nam se njihova rezolucija o glavu razbila. Umjesto da nam pomognu, postali su saučesnici u zločinu, a UN nam ne daju čak ni to da se sami branimo. Ljudi kažu da su nas vlade evropskih zemalja, Rusije i Amerike prepustile zločincima samo zato što smo muslimani.

Pozivam sve pisce svijeta koji imaju snage svoje pero do kraja spustiti na hartiju da bace pogled na Bosnu, ne da pišu bosansku knjigu istine, nego da čitaju ognjenu, krvavu srpsku izmišljotinu bačenu na naša gola prsa.

A mi Bošnjaci nemamo dvije domovine, imamo samo jednu - Bosnu - koju smo oduvijek branili od svakoga ko nas je napadao, pa bio to general feldmaršal princ fon Hildburghausen 1737., ili veliki sadrazam serasker sultana Mahmuda Drugog Rešid-paša od tri tuga, 1832.

Danas Srbi granatiraju Tadž-mahal, a Hrvati džamiju u Kordobi! Nadam se da to još uvijek nije opomena samo muslimanima.

Sve knjige koje sam napisao bile su, zapravo, pisma ljudima, a ovo je pismo piscima; na policama oko mene stoje knjige mnogih pisaca mnogih zemalja i nijedne ne želim da se lišim. Zašto bi svijet bio siromašniji za jedan narod?

Gledao sam predmete izvađene iz Tutankamonove grobnice i divio se djelima ljudskih ruku, ponosan da i sam imam takve ruke; kada se Armstrong popeo na Mjesec i koraknuo korakom čovječanstva, svi su ljudi planete Zemlje s pravom sebi pripisali taj korak. Pa ako je to tako, zašto sada svijet okreće glavu dok u Bosni na najsvirepiji i najnepravedniji način nestaju dobri Bošnjani?

HARAM VAM BILO

(novembra 1993)

U listu Muslimanski glas (direktor Ismet Veladžić, glavni urednik Hadžem Hajdarević) od 9.XI 1993. objavljen je napis o Ratnom kongresu Društva pisaca Bosne i Hercegovine (održan 30.X 1993). U napisu, između ostaloga, stoji i ova rečenica: "...ako se uzme u obzir da je predsjednik Društva pisaca g. Ibrišimović posljednih godina has-musliman".

Samo Allah džele šanuhu zna otkada sam ja musliman i kakav sam ja musliman, a ne zna Muslimanski glas! Muslimanski glas se ne smije rugati ničijoj sedždi! Za srce ste me ujeli! Haram vam bilo!

LJUBAV

(aprila 1994)

Isa a. s. je rekao: ljubav, a za ljubav je potrebna snaga. Čovjek bi htio naprijed, a ljubav ga baca nauznak.

Ja ne znam šta je ljubav. Je li to kada se okean giba i kada velika riba guta manju ribu?

On kaže: ljubi bližnjeg svoga kao što ljubiš samoga sebe. Ja ne ljubim samoga sebe. Ja ne znam šta je to ljubav.

Kad mi neko kaže: volim te - ja to ne vidim. Samo kada ja kažem: volim te - to vidim.

Rekoh: ljudi nema. Rekoh, ima samo miris dunja i ima nakostriješen vrabac. A ljudi nema. Ima čovjek u namazu. Ima Allah, džele šanuhu.

Zemlja ko ploča je sjenka. A Zemlja kao plavobijela kugla u Svemiru? Kada je gledam s Mjeseca, onda pomislim da možda na njoj ima ljudi. A kada siđem na zemlju, ugledam ljudska lica kojih se užasavam.

Ne volim što je čovjekova duša u njegovom savršenom tijelu. Tamo uvijek počiva smrtna uvreda za drugoga čovjeka.

Samo se Allaha bojmo!

A zločin zgušnjava na Zemlji, u Zemlju propada, a i ona mu je mehka! Dolazi do njena užarena središta i tamo se topi džehennemsko gorivo!

Isa, a. s. kaže: ljubav. Zašto? Zato što insan nije drvo nepomično uglavljeno korijenjem u zemlju. Zato što insan nije hajvan na četiri ili na dvije noge. Kaže: ljubav! Zato da bi ljudi ojačali i nadjačali smrt. On kaže ljubav zato što je u ljudima zapretana silna snaga. On kaže ljubav zato da bi se osmjehnuo zlu!

Nije istina da smo mi ljudi niotkuda!

On kaže ljubav zato što volim samo ja i tako samo ti i tako samo on i tako svako od nas.

A, haman hazreti Omer veli da će se možda jednoga dalekoga dana i Džehennem ugasiti!

Ali ljubav! Šta je ljubav? Da to nije ono kada ja po Bosni hodam?

Ja volim starice i djevojčice. O, kako da se vratim na početak? Koga da prevarim kada mi niko od ljudi moje grijehe neće da halali.

A šta ako bi namaz bio pet puta po petsto puta na dan?

Bio bi to divan početak. Tada ne bi bilo djevojaka koje me ne bi vidjele. Nadošli bi mirisi i ja bih mogao da biram. Izabrao bih onu koja ima najviše sifata dženetske hurije.

Posijao bih žito da nikne, s pčelama bih podijelio med i rekao joj: rodi!

U mojoj kući bio bi pod, bio bi krov, bila bi postelja, a iznad postelje svjetiljka i Kur'an. Tako bismo mogli da idemo kud god hoćemo: ja, moja žena i ono što je rodila.

Za ljubav ne treba snaga - ona je snaga!

Ja sam Bošnjak, moja zemlja je Bosna, a zvanično joj je ime Bosna i Hercegovina; granice Bosne osjećam kao granice sopstvene kože.

*

Kad mi neko kaže: volim te - ja to ne vidim. Samo kada ja kažem: volim te - to vidim.
Rekoh: ljudi nema. Rekoh, ima samo miris dunja i ima nakostriješen vrabac. A ljudi nema. Ima čovjek u namazu. Ima Allah, džele šanuhu.

*

Ali ljubav! Šta je ljubav? Da to nije ono kada ja po Bosni hodam?

IDENTITET INSPIRISAN MELEKOM ILI ŠEJTANOM

(marta 1996)

Latinska riječ identitet na bosanskom jeziku znači istovjetnost, ali tu moja pamet najednom gasne; jer jednoj riječi kao što je, recimo, ta - identitet - lahko je, mnogo lakše nego meni - ta riječ nešto kaže i tako začara stvar da ja tu više ništa ne mogu učiniti. Jer ja nisam čarobnjak. A i da jesam, jednu čaroliju mogu pretvoriti samo u neku drugu čaroliju.

Začaranost je nešto što je skriveno i zadržano u nečemu drugome, možda nepomično; nevidljivo svakako; i ja ne znam ni da li je to tamo živo, ni da li je to tamo mrtvo. Ono se otčarava nečim drugim, podvigom nekog junaka, nečijom velikom ljubavlju...

I pjesnik Abdulah Sidran je Bošnjak iz Bosne, ali nas dvojica, iako obojica Bošnjaci, nismo istovjetni.

On je, recimo, jedno jutro 1990. godine zatražio da mu žena zgotovi čimbur od sedam jaja. Najeo se, ali mu je nešto bilo sumnjivo, pa je upitao: "Ženo, koliko si jaja ubila u čimbur?"

"Osam!", odgovorila je žena.

Velika većina Bošnjaka jede čimbur od dva jaja pa je tako velika većina Bošnjaka istovjetnija mnogim drugim narodima koji također, uglavnom, jedu čimbur od dva jaja nego Bošnjaku Abdulahu.

Uzgred da kažem i jednu zanimljivost iz svoga života. Tek potkraj prve godine agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992. -1996.) u opkoljenom Sarajevu ja sam kući donio jedno jaje. Moji ukućani su ga dugo gledali, jer godinu dana nisu ni vidjeli, a kamoli pojeli jaje. Ne sjećam se šta je bilo s njim. Vjerovatno je pojedeno. Ali kako smo ga pojeli, ja se toga više ne sjećam.

Srbi koji su opkolili Sarajevo htjeli su da Bošnjaci u Sarajevu pomru od gladi. Ti Srbi su htjeli da od gladi umru i oni Srbi koji su ostali u Sarajevu; htjeli su da od gladi umru i Hrvati koji su ostali u Sarajevu; htjeli su da umru od gladi i Jevreji koji su u Sarajevo došli 1492. a koji su te 1992. godine ostali u Sarajevu; htjeli su da oni Romi koji su ostali u Sarajevu, također, umru od gladi.

Ali su Srbi najviše željeli da od gladi pomru Bošnjaci. I od žeđi. I od studeni. I od metaka. I od granata. Zašto? Zato što Bošnjaci nemaju drugu zemlju doli Bosnu, a Srbi hoće zemlju;

zemlju Bosnu, ili komad zemlje Bosne. Zato što Srbi hoće da prošire Srbiju. Da su Srbi za ove četiri godine uspjeli Bošnjake pomoriti glađu, oni bi onda zemlju Bosnu, u najboljem slučaju, podijelili s Hrvatskom popola.

A da su i Srbi i Hrvati to htjeli i željeli već odavno, vidi se po tome što su sve Bošnjake, uz pomoć raznih čarolija, bili začarali, otprilike, stotinu šezdeset godina, od 1832. do 1992.

1832. godine sam Bošnjak se za svoju Bosnu pobio sa svojim rođenim ocem - sultanom, Turskom. (Pobio bi se on i sa rođenim djedom da mu djed već nije bio umro.) Čim je Bošnjo vidio da je njegov rođeni otac, sultan, Milošu Obrenoviću dao Srbiju kao nasljednu kneževinu, on se odmah sa sultanom žestoko potukao tražeći i za sebe Bosnu. Da je bogdom znao, da je na lijep i mudar način zatražio, možda bi mu je otac i dao. Ovako, čak i mimo očeve volje ali, ipak, s očevim pristankom (mati se nikada ništa nije pitala), 1878. godine Bosna je pripala Austro-Ugarskoj koja je u Bosnu ušla s pritajenom nadom da će sve Bošnjake za stotinu godina pokrstiti, pa je prvo, budući da je bila mnogo veći čarobnjak od Bošnjaka Bošnjaku oduzela čaroliju identiteta - ime, a 4. oktobra 1907. zabranila mu da svoj jezik imenuje onako kako ga je do tada i imenovao - bosanskim jezikom. Kako Islam nije nikakva čarolija, a sam islam zabranjuje čaranje, vjeru mu, ipak, nije mogla oduzeti.

U Bosni se tada pojavljuju čarobnjaci iz Srbije s grčkim, a iz Hrvatske s rimskim kapama na glavi, te bosanske katolike i bosanske pravoslavce začaravaju hrvatskim i srpskim čarolijama identiteta, a mnogi raščarani i razgolićeni Bošnjaci, da bi umakli svom vlastitom stidu, ostavljaju domovinu i odlaze u Tursku. Bilo je to bolno u toj jednoj ljudskoj dimenziji i bit će bolno zauvijek. Nije se moralo toliko puta potom ponoviti. I sada ove posljednje četiri godine na nastravičniji način. Tako je uvijek bilo kada se protiv čarobnjaštva nije našla velika ljubav i pravi junak.

Potom je srpski kralj Jugoslavije čarobnim riječima "agrarna reforma" bosanskim begovima oduzeo svu zemlju, šume, pašnjake i oranice. Agrarnu reformu je trebalo, tobože, provesti i u Hrvatskoj i u Vojvodini, ali je agrarna reforma provedena samo u Bosni. Bošnjak je ostao bez imena, imenovanja jezika (kuće bitka) i bez zemlje. Kada je nakon Kraljevine Jugoslavije došla ateistička komunistička Jugoslavija, otimana mu je i vjera.

Tako sam se ja 1940. godine rodio s neobičnom riječju za identitet - *Neopredijeljen* - ne da nešto jesam, nego da nešto nisam. (Moja, pak, slavenska mater mi je, da mi Bog oprosti, ponekad veoma čudnovata, čak, možda neuračunljiva).

Kada sam tako *Neopredijeljen* napunio dvadeset i šest godina, ušao sam jednom prilikom, sjećam se, u jednu kafanu i glasno i izazovno upitao prisutne: "Ima li ovdje Neopredijeljenih?! - na što su dvojica-trojica *Neopredijeljenih* skočila da me zadave. To je teško objasniti. Bio sam *Neopredijeljen* - zvanična (čarobna) riječ komunističke Jugoslavije za cio jedan autohtoni narod - sve do 1971. Paradoksalno (ali, zapravo, uopće i nije) čarobnjak-bezbožnik od 1971. godine Bošnjaku dopušta da umjesto *Neopredijeljen* s malim "n", bude Musliman s velikim "m". Njegovo pravo iskonsko ime nije mu bilo dopušteno.

Posljednji genocid nad Bošnjacima (od ukupno desetak za posljednjih tri stotine godina) na prostorima bivše Jugoslavije, izvršen od strane Srba, a potom i prvi put od Hrvata s blagoslovom Zapada u agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992., vratio mi je ono što mi nije ni moglo biti oduzeto, jer se podrazumijeva, moje narodno ime, ali sam se ja lično sukobio s novom osobenom poteškoćom o kojoj do sada ni od koga ništa nisam čuo, niti sam o njoj mogao šta pročitati u knjigama. Ali prije nego što imenujem taj svoj problem, treba da kažem još šta se krije iza čarobne riječi inspiracija, jer je to druga riječ u naslovu ovoga teksta.

Riječ *inspiracija* prevedena na bosanski znači *nadahnuće*. Meni, kao književniku, poznata i bliska kao rođena sestra. Ali, nažalost, bosanska narodna poslovica kaže: "Sestra bratu uvijek rada, a brat sestri kadno-kada!"

Poteškoća s kojom sam se suočio jeste takve naravi da je ja nikome ne bih smio reći osim vama, jer u nju, prije svega, treba povjerovati. Naime, kada sam sam pa - sjedim, gledam, mislim - odjednom uviđam da ja, zapravo, i nemam nikakvih osobina! Ako bih to rekao literarno, mogao bih kazati ovako: nisam nikakav lik. Pri naprezanju da dokučim neku svoju osobinu, naročito neku duboku i složenu, uvijek mi, u najboljem slučaju, najkarakterističnija moja osobina ispadne to da sam - pušač (oko četrdeset komada cigareta dnevno). Možda mi je zato toliko i draga ta osobina što mi se čini da je jedina. Iako bi se, dabome, mogla označiti kao porok. Sve drugo, to što spavam, jedem, hodam i tome slično, ne čini mi se da su osobine vrijedne pomena.

Ako bih odbacio pušenje, čini mi se da bih onda bio bez i jedne jedine osobine. Ali iskustvo književnika mi govori da knjigu u kojoj likovi nemaju različite osobine uopće ne mogu niti pisati niti napisati, a iskustvo čitaoca mi govori da knjigu u kojoj nema likova s mnogo raznih osobina ne mogu čitati, ona mi je dosadna.

Melek i šejtan su posljednje dvije riječi u naslovu ovoga članka. Melek je nevidljivo, čisto i bezgrješno biće, a šejtan je nevidljivo, prljavo biće koje čovjeka navraća na zlo i svakakve druge nevaljalštine: na apsurd, egzistencijalizam, komunizam, fašizam, nacionalizam, kubizam, poentilizam, drogu, blud, kocku.

To što sam Bošnjak, to je dar mojih predaka i moga naroda, to što sam Bosanac to je dar moje zemlje, a što sam musliman to je dar Allaha Uzvišenoga i sve troje sam na neki način u sebi zatekao. Inspiracija kojom se nadahnjujem dolazi iz tih tamo začaranih dubina, nevidljiva je, samo bljesne i iz tih tamo dubokih bunarova mogu je, dakle, iznositi samo ona dva nevidljiva bića. Kako u tom kratkom bljesku prepoznati darove koje donosi melek, a kako prepoznati darove koje nudi šejtan?

Ako želim nešto kupiti, ili negdje otputovati, za to na Zemlji ima i vremena i prostora, ali ako pobrojim osobine koje neću: lagati, krasti, rušiti, ili osobine koje hoću: plemenitost, hrabrost, dobrotu, ljubav, onda ni pedlja zemlje ni djelić vremena ne nalazim za njih.

Mogu pokušati i nastojati da budem identičan samo onome nečemu Što se ne da imenovati i začarati, a to je da budem jedan neprekidno živi ajet (znak) koji slavi i veliča ime Allaha Uzvišenoga.

> Zato ja, Nedžad Ibrišimović, borac III čete V bataljona V brdske dobrinjske brigade i bosanski pisac naređujem da se Jovo Divjak odmah pusti a sve Bosance bez razlike na vjeru koji vole državu i Republiku Bosnu i Hercegovinu i bore se za nju upozoravam da ljude, ma ko oni bili, koji su uhapsili Jovu Divjaka drže na oku i pruže im priliku da se poprave.

HADŽDŽ

(aprila 1996)

Bismillahir-rahmanir-rahim
"I oglasi ljudima hadždž, dolaziće ti pješke i na kamilama iznurenim; dolaziće iz mjesta dalekih!"

(Kur'an, El-Hadždž, 27.)

Gori moja svijest, gori moje pero, ja sam hadžija!

Kada se krene na hadždž put pod nogama tvrdne, staješ čvrsto objema nogama na zemlju, ali duša sve više mekša i suze naviru na oči.

Prije osam stoljeća Šejhul-l-Ekber (Ibn Arebi) reče: namaz je išaret vida, post je išaret okusa, zekjat je išaret dodira, a hadždž je išaret sluha, te ti ja, Nedžad Ibrišimović - duhandžija, nanijetim da odem na hadždž, tako obavim peti islamski šart, a i da vidim šta ću čut'.

Allahovom milošću darovanjem kralja Fahda bin-Abdul-Aziza nas pet stotina Bošnjaka drugoga dana mjeseca Zu-l-hidždže 1416. godine hidžretske uđemo u avion i odemo u Saudijsku Arabiju.

Do te, 1416. godine hidžretske četrdeset i četiri mjeseca u Bosni se bio boj. Iako su lica Bošnjaka bila lijepa u boju, kada je boj prestao, ja više nisam vidio nijednog čovjeka i mislio sam da mi je Allah dž. š. oduzeo ili vid ili ljude. Ali na putu za Mekku ugledam pet stotina Bošnjaka nurli-lica i zato što su bili muslimani kao i ja stanem ih gledati s ljubavlju i radošću sasvim izbliza i bez ikakva snebivanja. Sigurno su na dobitku oni koji su ljudska lica cio život gledali tako.

Došavši u Mekku ugledam još zaista mnogo ljudi koji su došli sa svih strana svijeta da obave hadždž pa mi se tako ispuni dova da makar neko vrijeme svuda oko mene budu samo muslimani.

Dvije stvari da kažem odmah, jednu o svom stanju prije nego što sam krenuo na hadždž i jednu o svom stanju kada sam se vratio s hadždža.

Kada sam saznao čas i dan polaska na hadždž (deset sahata dvadesetoga aprila hiljadu devet stotina devedeset i šeste godine) sav sam pretrnuo, na trenutak sam bio duša bez tijela, a moje biće nijemo je rastvorilo svoje latice

poput kakva golema cvijeta u spremnosti da izvrši jednu obavezu i primi jednu odliku muslimana - hadždž. Trebalo je od tada to stanje spremnosti za obavljanje hadždža, nakon duga nijeta održavati pomno pazeći da nešto nepoželjno ni veličine truna, grješno, tuđe ili strano samome hadždžu, ne pane u raskriljenost srca. Obuzela me je jedna vrsta zanosa i pune spremnosti za sveti put i odlučnost da se i zapretenim snagama u sebi koje još nisam ni takao ni rabio, svijetla obraza i uzdignuta čela, ponesem sa svakom poteškoćom i neočekivanošću na putu za Mekku.

Ali sve se, hajrom hajirli, dobro okončalo.

Boraveći u Mekki i Medini prvi put u svom životu nisam žudio da se vratim kući, niti sam pomišljao na dan povratka.

A kada sam se vratio s hadždža i nakon duga i naporna puta prepoznao svoju postelju, sačekao noć, legao da spavam, prvo i jedino što sam sanjao bio je - hadždž. I drugu noć sam legao da spavam i opet usnio hadždž. I treću. I tako sedam noći zaredom. Legnem da spavam, sanjam hadždž, opet dođe noć i vrijeme za počinak i ponovo sanjam hadždž. San ko san, niti ga mogu dozvati, niti ga mogu, kad nastupi, odagnati, ja nad njim nisam gospodar, ali sedam puta zaredom u mojim snovima se prepliću Kjaba, Arefat, Muzdelifa, Mina, obrisi Arabije i bijeli mramor Mesdždidu-l-Harama, mehak kao postećija, a da ni jedan jedini put svetost hadždža nije bila ničim nakinuta ili natrunjena. Moja duša je uistinu bila opečaćena hadždžom i ja sam sedam dana zaredom bio hadžija i u snu i na javi!

Sada tih sedam hadžijskih snova držim u svom pamćenju poput noćne niske crnih bisera, pa ma šta o tome rekao Sigmund Frojd.

Ali kako da opišem hadždž kada sam ja gledao samo svoje Bošnjake, nagledati ih se nisam mogao. Ja jesam u svojim šakama, kao malo vode na dlanu, donio Kjabu kući, ali sva je moja duša izrešetana licima mojih Bošnjaka sa kojima sam išao na hadždž. Ja sam, zapravo, hodočastio u Bosnu! Pet stotina ljudi iz Bosne i Hercegovine i među njima ja - duhandžija! To je bogatstvo moga hadždža. Ja sam morao otići u Mekku da bih našao Bosnu u tim ljudinama!

Ta to su moji muslimani, ta to su moji Bošnjaci, ta to su moji zemljaci! Kako sam to ja do tada gledao ljude? Ta to su najbolji, ta to su najodabraniji, ti Bosanci, ti Hercegovci, ti ljudi, ti borci, ti junaci i očevi šehida iz Gradačca, iz Cazina, iz Bužima, iz Žepe, iz Goražde iz svih krajeva Bosne... znam im damar, znam im riječ, znam im drhat duše u prsima. Nismo išli u boj, išli smo na hadždž; nismo išli u njivu kopat', išli smo na hadždž; nismo išli na sijelo, išli smo na hadždž; nismo išli na teferič, išli smo na hadždž; svako sa svojim nijetom, svako sa svojom mukom, svako sa svojim dovama Uzvišenom i Milosnom Allahu dželešanuhu kojem smo se odazivali telbijom: Lebbejke Allahume lebbejk... Odazivam ti Allahu, odazivam! Odazivam Ti se. Nemaš sudruga. Odazivam Ti se! Zahvala, blagodati i vlast pripadaju samo Tebi. Ti nemaš sudruga. I odmah, sprva puta su se pokazali dostojni svoga bošnjačkog imena.

Nakon hadždža ne samo da vidim ljude,
nego slušam muziku ljudskog lica

Sa nama Bošnjacima koji smo pošli na hadždž bilo je i desetak ljudi rođenih u raznim islamskim zemljama, ali koji su već kraće ili duže vrijeme u Bosni (neki i po desetak godina) i koji su se s Bosnom srodili i orodili. Hrvati puste da svi Bošnjaci pređu granicu Hrvatske, ali našoj arapskoj braći prepriječiše put. Tad Bošnjaci rekoše: "Ako ne pustite njih, nemojte ni nas!" Te ti tu, nakon više od pet sahata sabura, Hrvati popuste i sve nas puste, a Bošnjaci time časno potvrde svoj uhuvet što moje pero s ponosom bilježi.

Sudar moga bića s Božjom Kućom, jer gromovit je to udar u srce mumina, prvi put vidjeti Kjabu, pustiti da ti pogled iz neposredne blizine, u neizmjernom blještavim svjetala Mesdždidu-l-Harama, potone u njen tamni pokrov i kur'an-ske ajete na njemu izvezene zlatnim koncem, taj sudar, taj prvi susret s Kjabom i ti prvi koraci moga tavafa iziskriše i prosuše puno, od čega se možda može imenovati troje:

jednost i jednoća Božja
da je u meni duša dječaka i
darežljiva jasnoća smisla što mi je jedna žarka dova, razbivši se
Božjom Milošću o zidove Kjabe, raznesena u paramparčad.

Onda su slijedili drugi krug obilaska, treći, četvrti, peti, šesti i sedmi sa hiljadama muslimana i muslimanki svih rasa i naroda svijeta. Tavafio sam u grupi sa svojima glasno izgovarajući dove u zanosu aška, a svaka čista i mirisna bijela kamena ploča oko Bejtulaha na koju smo bosim nogama stali činila nam se kao da je pendžer duše bosanskih šehida. To su bili i njihovi koraci.

Pošto smo klanjali sabah i izašli iz Haremi šerifa na nas se sruči Božiji rahmet u vidu obilne kiše čemu se veoma začudimo i obrađujemo.

Nakon nekoliko dana, sasvim prišavši Kjabi, pri jednom namazu izgovarajući: Allahumme salli ala Muhammedin ve ala ali Muhhamed, kema sallejte ala Ibrahime ve ala ali Ibrahim, inneke hamidun medžid... Kjaba i ja se srodimo sasvim, a duša mi se potrese tako jako, da su se u isti mah vidno potresli i oni koji su klanjali desno i lijevo u istome safu.

Ali najljepši namaz bio je jedan akšam-namaz koji sam klanjao u Medini Munnevveri džamiji Muhammeda alejhi-sselam nakon obavljanja hadždža, skidanja ihrama i svih zabrana. Munare Muhammedove s.a.v.s. džamije u Medini noću izgledaju kao da su isklesane i izrezbarene iz deset golemih stubova svjetla, a danju kad sunce užeže, to svjetlo munara naprosto pobijeli. Imao sam osjećanje da su me meleći spuštali na sedždu i dizali sa sedžde. Možda zato što sam bio tako blizu Revda el-Muttahhera jedne od Allahovih dženetskih bašči. Zar je jedan bosanski hadžija - duhandžija uistinu hiljadu puta klanjao taj akšam?!

Pa ipak najviše što sam ponio sa hadždža čini mi se da je još jasnija svijest o neizmjernoj Allahovoj milosti koju sam osjetio u jednom trenu dok sam obavljao sa'j.

U pustoj, goloj, crnoj pustinji, pod vrelim suncem, potpuno sama Hadžera s tek rođenim djetetom koje leži na pijesku ide i trči neprekidno tamo i ovamo od stijene Safe do stijene Merve, jer ne zna šta da radi od sebe bez kapi vode. I kada pored djeteta voda najednom silno pokulja Hadžera se prepane i iz nje izbiju riječi: Zem-zem! Stani-stani! Da nije rekla zem-zem, danas bi to bila velika rijeka u sred pustinje Arabijskog poluotoka. Došavši u Sarajevo pođem Ferhadijom i ugledam neprekidno mnoštvo onih na čiju sam hrabrost i dostojanstvo tokom opsade Sarajeva sasma ponosan, ali na njihovim licima ne opazim ni traga svijesti o neizmjernoj snazi Allahove milosti i dobrote. Zaista je prošlo vrijeme da se na to ponovo navikavam.

Dotakao sam Kjabu i vidio je sa svih strana i ona će uvijek, kad god to budem poželio, biti tik ispred moga čela, a nakon hadždža ne samo da gledam ljude bez snebivanja, nego sam sposoban slušati i muziku ljudskih lica, muziku kojoj ne sudim ja nego Allah dželle šanuhu.

Pa ipak da bi ovaj provizorni zapis moga hadždža uistinu sasvim ponio klicu istine, za kraj navodim stihove perzijskog pjesnika Mula Džamija kao da su moji:

Srce u ruku uzmi (pripazi ga, budi pažljiv prema njemu)
jer to je Veliki Hadždž
Jedno srce
bolje je od hiljadu Kjaba
Kjaba je zgrada Halila (tj. Ibrahima a.s.)
Azerovog (sina)
a srce - to je mjesto
u koje Uzvišeni Dželil (Allah) gleda.

MOJ BABO ŠABAN I MAJKA NAFIJA HANUMA

Rođen sam u Sarajevu, a živio u Žepču. Kad meni neko kaže da me voli, ja ti se onda i nogama i rukama odgurujem od toga, jer ja to dobro ne razumijem. Jedino razumijem kad ja kažem da ja nekoga volim. Ali, valja i to savladati. Sam taj pojam ljubavi meni je prilično složen i zagonetan, iako imam uputu o tome šta je ljubav u jednoj od Božijih knjiga, a to je Indžil u kojoj ima čuvena Pjesma o ljubavi... "Ljubav je dobrostiva, sve vjeruje, svemu se nada, nikad ne prestaje, ne hvali se, ne traži svoje..." To je dakle jedna pjesma o ljubavi u kojoj se tačno govori šta je ljubav. Ali, ako se nogama i rukama odgurujem kad čujem da mene neko voli, onda ja smijem da kažem da volim Allaha dželle šanuhu i Muhammeda alejhiselam i moj bošnjački narod.

Babo moj, rahmetli Šaban, pogin'o je kad sam imao tri godine, tako da ja nemam u svome sjećanju ni njegovu riječ, ni njegov gest. Imam samo njegove fotografije. Mogu reći da sam svoga babu na neki način sakupljao možda cio život. Svuda sam ga skuplj'o. Mislim da je jako važno da dijete, da čovjek zna svoga roditelja, majku i oca i da je na neki način dovoljno da ima u pamćenju makar neku njegovu riječ, neku sliku ili neki gest. Volio bih jako da se sjećam uživo svoga oca, makar po nekom malom detalju koji bi mi bio dovoljan da izgradim neki oslonac u svome životu. Tako ja prosto zavidim čovjeku koji je svoga oca mogao da gleda godinu dana, a kamo li da ne kažem da je mogao svoga oca gledati 30 ili 40 godina. Zavidim čovjeku koji je svoga oca gledao jedan dan, jer ja svoga oca nisam vidio ni sekunde živog i to mi je cio život nedostajalo.

Moj otac Šaban bio je visok, jak čovjek. Bavio se sportom, studirao je pravo i bio je otpravnik vozova na željezničkoj stanici u Sarajevu, a rodio se u Čeliću. Moja majka, rahmetli Nafija hanuma, bila je jedna izuzetna žena i nije nikom dozvoljavala da je zove Nafo, nego samo Nafija hanuma. I uspjela je da ubijedi sve svoje kone i ljude da je zovu Nafija hanuma. Ona je govorila: "Allahu dragi, daj mi lahku smrt i da nikome ne budem muhtač". I njoj je Allah dragi uslišio te njene želje. Sama je, sve do 74. godine života brinula o sebi. Umrla je s cigarom i s kahvom ispred sebe i s pletivom u ruci. Allah dž.š. joj podario milost i džennet.

Žepče u kojem sam odrastao je za mene uvijek bilo dragocjeno. Kada se zapetljam u misli iz kojih nisam mogao da se raspetljam, onda bih otišao u Žepče, pogledao brdo Orlovik, otišao na Bosnu ili pod Bosnu, kako smo mi govorili. Šetao bih poznatim krajolicima i posmatrao poznata mjesta i ponovo raspetljavao ono što mi nisu mogli raspetljati ni knjige ni ljudi. Posljednjih desetak-petnaest godina znao sam od svojih brda u Žepču uzimati snagu. Izađem u veliko široko žepačko polje, pa gledam Bukovik i Orlovik i onda sa njih skidam u svoja prsa snagu. Dojim se snagom, i onda opet odlazim u bijeli svijet koji je zaista bio po onoj Hobsovoj odredbi, da je čovjek čovjeku - vuk i onoj staroj Grčkoj, da je vuk mjera svih stvari. Dakle, svijet vampirski svijet, i onda bih se opet

vraćao u Žepče, kad bi mi nedostajalo snage.

Izvadak iz intervjua SOROŠ MI JE PRIZNAO DA JE SAMO BIZNISMEN, april 1996

LAŽNI PJESNIK

Poeziji, a ona mora uvijek biti u formi pjesništva, pjesme, s lahkoćom se pridodaju epiteti: uzvišena, tajanstvena, zanosna, čudesna, i poezija sve to zaista može i biti. Poeziji i pjesmi, pa bilo da se čita, recitira, ili pjeva, ljudska duša je sklona i otvorena i poezija će u ljudskoj duši uvijek naći odziv. Iako su mnogi pjesnici svjetsku, neprolaznu slavu stekli u svojoj mladosti, francuski pjesnik Rembo je napisavši svoje pjesme do dvadeset i prve godine, odložio svoje pero i ostatak života proveo kao putnik i trgovac, ja sam pisanje poezije odgodio za starost. I još je odgađam. Objavio sam samo jednu zbirku metafora pod naslovom "Bosna je ćilimom zastrta." Ostale moje knjige su priče, drame, romani... Zanimljivo je da je pod starost, takoreći pred smrt i veliki bosanskohercegovački romansijer i rasni pripovjedač Ćamil Sijarić napisao pregršt veoma uspjelih pjesama koje su objavljivane u knjizi pod naslovom "Lirika". Samo u posljednjih desetak godina do ruku mi je došlo bezbroj stihozbirki, uglavnom, mladih ljudi.

Ali moja namjera nije da se u ovom članku bavim ovim ili onim problemom poezije, bilo u Bosni, bilo uopće, nego je moja namjera da u ovome članku iznesem nešto što me je beskrajno začudilo i prenerazilo, jedan fenomen za koji nikada nisam ni čuo da postoji, a to je fenomen – lažnog pjesnika. Da i takav se pjesnik pojavio. Gledao sam agresijama razorenu, a potom minama razgrađenu i zagrađenu Bosnu i gledao kako u tako zapuštenoj zemlji raste i niče sve i svašta, kako u biljnom tako i u životinjskom carstvu i, između svega što je nicalo i niklo, vidim – nikao i lažan pjesnik.

U ljudskoj historiji nije rijedak slučaj pojava lažnog proroka, lažnog cara, lažnog doktora, falsifikatora novca, ali da zemlja može okotiti lažnog pjesnika to je svakako veoma neobično. A takav se rodio u Bosni, znam ga, živ je, znam i kako se zove i gdje radi i gdje stanuje a u svojoj biblioteci imam i skoro sve njegove objavljene knjige.

Ima knjiga tako lijepih da ih uvijek iznova iščitavam, ili ima knjiga tako lijepih da ih čitam po dva puta, po tri puta, ili ima knjiga tako lijepih da jedva čekam da ih malo zaboravim kako bih ih ponovo čitao, ali ima i knjiga, mahom doduše neobjavljenih, a to znaju recenzenti, urednici izdavačkih kuća i redaktori, koje ljudsku dušu tako gorko smućuju da je to nepodnošljivo. Ima i velikih, cijenjenih i objavljenih knjiga koje su dobre, ali teške, ili takve da je za njihovo čitanje potrebno posebno raspoloženje i osobita priprema. Ima knjiga koje na ovaj ili onaj način lažu, ali nema lažnih knjiga. Ima veličanstvenih, briljantnih pjesama, ima pjesama dobrih, izvrsnih, ima loših, jako loših, ima početničkih pjesama, ima slabih, zastarjelih, ali lažnih...?! E, to je pravo malo čudo. A ja sam ovdje u Bosni našao jednog lažnog pjesnika i s mukom, jadom i ogorčenošću čitao njegove lažne pjesme!

Pjesma je u svim književnostima uvijek imala različite znane i zadate osvojene i priznate forme i oblike i uvijek su pjesnici te forme rušili i uspostavljali nove sve do potpunog oslobađanja svake stege, ostajući jedino u potrazi za sopstvenim individualnim izrazom. Poezija je, može se reći potpuno, beskrajno polje slobode, a hermetizam je primjerena pjesnička forma. Pa kako to ovaj moj pjesnik može biti uopće lažan? Veliko pitanje, ali može i baš zato to ističem. Jer on nije slab, niti loš pjesnik, nego baš lažan. I ja ću to samo jednom rečenicom objasniti, objelodaniti i označiti. On je lažan zato što je skoro sve svoje pjesme, u dvije-tri objavljene zbirke napisao iz pozicije bezočne, literarno bezočne proizvoljnosti. I ja taj neobičan podatak da Bosna ima ne lošeg, jer loših ima i previše, nego lažnog pjesnika, u sredini koja ni malo ne njeguje fenomen čitanja, nego općim ustrojstvom obrazovanja njeguje samo fenomen pisanja, i u općoj klimi primjedbe da svako smije uzeti sebi za pravo suditi o književnom djelu, a niko o, recimo, višoj matematici ili kirurgiji, ne bih mogao ni objelodaniti da, na sreću i moje svekoliko olakšanje, taj lažni pjesnik nije tu nedavno objavio i nekoliko pjesama koje nisu lažne. Pa kako se zove taj pjesnik?

Nedžadova pjesma muslimanka

Potvrđuje se ono što je gotovo protestno napisao jednom zgodom: Samo Bog zna otkada je bio musliman i kakav je bio musliman. Svaki drugi napis nalik je na zlurado podmetanje. Uostalom, iz hadisa koji je šaljivo prepričao, saznajemo da se može biti i nevjernik, a pritom pisati muslimanske pjesme. Stvar je inspiracije, rečenog izvornog nadahnuća, a toga Nedžadu nije uzmanjkalo. Također, oni koji su mu do jučer podmetali, danas se nadmeću kao njegovi kroničari i poštovatelji, ne da bi promovirali djelo Nedžada Ibrišimovića nego da bi iz toga ušićarili neku osobnu korist. Da budu u žiži književne povijesti, ali ne kao vječnici Ibrišimovići, već kao truhli književni mejti.

Piše: **Filip Mursel Begović**

Prenosi se od hadži Ervina Jahića, koji prenosi od hafiza Saudina, a on je čuo od mutevelije iz Zenice, koji je opet to prenio od hadži Ahmeda iz Ilijaša da je neki insan u jednoj bosanskoj džamiji, na nekom sijelu, zamolio književnika hadži Nedžada Ibrišimovića da se prigodnim riječima obrati okupljenim džematlijama. Ovim lancem prenosioca, vjerodostojan on bio ili ne, prenosi se *hikaja* o Nedžadovim *pjesmama muslimankama*. Prenosi se da je Nedžad Ibrišimović bio nemalo zbunjen ovom molbom jer nije nakanio tu večer išta govoriti. Neko vrijeme se meškoljio na mjestu. "Hm, pa ne znam, ja.. šta bi, pa, nisam ja hodža..." No, suočen sa znatiželjnim pogledima džematlija koji su očekivali da im se obrati veliki književnik, Nedžad se odvažio i krenuo pripovijedati: "Ne znam ja da li je baš točno tako, ali čitao sam ja neki hadis, Boga mi ne mogu se sjetiti koji, da je naš Poslanik, s.a.v.s., išao iz Mekke u Medinu u pratnji svojih ashaba. Pa je na tom dugom i iscrpljujućem putu tražio od njih da mu recitiraju pjesme predislamskog arapskog pjesnika. Ashabi su mu izrecitirali jednu, pa je on tražio još jednu, i onda još jednu i tako dalje. A oni se naši ashabi svi redom ibretili što se to naš Poslanik, koji je poslan kao Milost svim svjetovima, nadahnjuje pjesmama nekog nevjernika. Jedan od ashaba se odvaži pa upita Muhammeda, a.s.: 'Allahov Poslaniče, a što ti se toliko sviđaju pjesme jednog nemuslimana i nevjernika.' Na to Poslanik odgovori: 'Možda on jest nevjernik, ali njegove pjesme su muslimanke!'"

Ova hikaja je samo jedna od mnogobrojnih koje kruže po raznim neformalnim književnim domjencima, ali, očito, i onim neformalnim džamijskim. Po cijeloj Bosni se prepričavaju dogodovštine dobrog Nedžada Ibrišimovića, prenose se brojni utisci i sjećanja na jednu od najbriljantnijih osobnosti koja je hodala tom zemljom. Hikaja o pjesmama muslimankama sasvim se uklapaju u pretpostavke Nedžada Ibrišimovića da svaki autor piše inspiriran šejtani ili ruhani inspiracijom. To jest, piše inspiriran svojom nižom prirodom koja dolazi od šejtana ili onom višom ruhanijetskom koja dolazi od Boga. Bilo je zanimljivo promatrati medijske napise nakon preseljenja na bolji svijet jednog od najvećih bošnjačkih književnika. Naime, neki koji su mu do jučer okretali glavu, nazivajući ga "bošnjačkim fašistom" (u svome neznanju, pritom prosuđujući, vrlo grubo, da je riječ o osobi ideologiziranoj islamom), uskraćivali mu (nemuštim metodama dekonstruirali) gdje god su stigli i umanjivali stvarnu književnu veličinu – a javljali su se netom nakon njegove smrti sladunjavim tekstovima punim sućuti i s obzirom na svoje stalne podrivačke rabote usiljenim i iskupiteljskim In memoriam tekstićima.

No, to nam je već poznato, i nažalost, svjedoci smo takvih cikličkih, post mortem ucviljenih tekstovnih idolatrija, koje su zakasnile zbog institucionalnih književnih ziheraša. Ostaje ipak monument Ibrišimovićeva djela i pripovjedačko poetska opijenost magijom riječi. Dušobrižnicima, koji nisu znali kome zapravo denuncirati njegovo muslimansko nadahnuće, najlakše je bilo iznovice otkrivati njegov već odbačeni tubitak svjetovnjaštva – iako time nikoga nije oštetio, nego, pretpostavljamo, samo sebe sama. Potvrđuje se ono što je gotovo protestno napisao jednom zgodom: Samo Bog zna otkada je on bio musliman i kakav je bio musliman. Svaki drugi napis nalik je na zlurado podmetanje. Uostalom, iz hadisa koji je šaljivo prepričao, saznajemo da se može biti i nevjernik, a pritom pisati muslimanske pjesme. Stvar je inspiracije, rečenog izvornog nadahnuća, a toga Nedžadu nije uzmanjkalo. Također, oni koji su mu do jučer podmetali, danas se nadmeću kao njegovi kroničari i poštovatelji, ne da bi promovirali djelo Nedžada Ibrišimovića nego da bi iz toga ušićarili neku osobnu korist. Da budu u žiži književne povijesti, ali ne kao vječnici Ibrišimovići, već kao truhli književni mejti. Nedžadova popularnost, međutim, ponajviše među vlastitim narodom, može se pripisati velikoj ljubavi toga autora prema Bosni i njenim stanovnicima. Iz toga proizlazi da je ta ljubav bila obostrana. Uostalom, ne pripada li njegovo djelo upravo njima, njegovim čitateljima ma gdje oni bili i bez obzira na vjeru i nacionalnu pripadnost.

Treba istaknuti, kao neku vrst uredničke opaske, da je ovaj tematski broj Behara nastajao više od dvije godine. Na početku je bio zamišljen vrlo ambiciozno – kao neka vrst odgovora na slabo medijsko praćenje izdanja Ibrišimovićevog romana "Vječnik" u izdavačkoj kući V.B.Z. u Zagrebu. Prva ideja je bila da okupimo tridesetak najuglednijih književnih kritičara i književnika iz čitave regije da pišu o Ibrišimovićevom djelu i da ga dostojno i vrijednosno valoriziramo u Hrvatskoj – kao što je i zaslužio. Nedžad je bio oduševljen idejom, ali nakon prvih kontakata s mogućim suradnicima shvatili smo da je odaziv slab. Naša ambicija da "Vječnika" predstavimo Hrvatskoj neočekivano se urušila i bila je odgođena do daljnjeg. Kako bi se autoru barem malo iskupili, dok je on čekao *svoj* Behar, na zadnjoj korici objavili smo jednu od njegovih najpoznatijih pjesama pod nazivom "Bosna". Međutim, pjesma je bila skinuta s nekog internetskog sitea i nije bila u obliku u kojem je izvorno pisana. Tada smo naučili da Nedžad, čekajući *svoj* tematski Behar, itekako drži do svojih pjesama – posebice do onih koje imenuje *ruhani muslimankama*. Pjesma "Bosna" je, vjerovali vi ili ne, muslimanka. Tada je uredništvo Behara obećalo da će pjesmu muslimanku tiskati ponovo i uz ispriku.

BOSNA

Bosna, to je jedna dobra zemlja
kad plače klobučaju kiseljaci
sagni se i pij, niko se ne ljuti

U Bosni ima jedna tišina
u toj tišini jedna njiva
u toj njivi obeharalo stablo

Bosna zimi po svu noć srebrom zvoni

Bosna ima Bosanca
Kad Bosanac liježe na počinak
on polahko glavu spušta na zemlju
da zemlju ne povrijedi

Bosna ima majku
Majka se popne na brdo iznad pruge
pa mahne mašinovođi
Majka mahne mašinovođi
a lokomotiva krisne

Bosna ima kuću
u kući živi starica
njen osmijeh je ajet o Džennetu

Izuj obuću kad prelaziš
Koranu, Glinu
Savu i Drinu
Operi noge u rijekama
Bosna je ćilimom zastrta

Ovom prigodom to ispravljamo – objavljujemo pjesmu u njenom izvornom obliku, onakvu kakva treba biti i onakva kako bi je svi ubuduće trebali pretiskavati i koristiti za rahatluk i izvođenje. Božjom voljom, Nedžad Ibrišimović nije dočekao objavljivanje ovog Behara.

Halali Nedžade, halali pjesmo muslimanko što smo te objavili s neznatnim, ali za njenog autora pogolemim greškama. Nadamo se da smo ovime poravnali naše dugove.

Što se same pjesme tiče ona se uzdiže pred nama toponimski draguljna, hidronimski umivena, floristički mirisna i u arhetipu majke kao sigurno utočište i kao najdublji sklad ljubavi za sve one "koji granice Bosne osjećaju kao granice vlastite kože".

Jezik je izgleda uvijek kod svoje kuće, nigdje ne ide, jer ne samo u bosanskom, nego i u svim jezicima svijeta nedostaje hiljade različitih riječi za nostalgiju. Nostalgija uvijek, ma gdje otišao, ostaje kod kuće i jezik je ne poznaje, ni onaj koji si ostavio, ni onaj u koji si ušao.

*

Više volim biti mali musliman nego veliki čovjek. A možda sam mogao reći i da više volim da budem malo musliman, nego puno čovjek. Postoje i džini, nevidljiva bića, od kojih su neki muslimani, a neki nisu. Postoji čovjek koji bi htio da bude inženjer, nije zadovoljan samo time da bude čovjek...

*

Ni u kakvoj zemlji ne mogu ostati duže od sedam dana. Nakon sedam dana hvata me nesvjestica. I što je još čudnije, može u toj zemlji biti obilje hrane za mene, ali koliko god da jedem, ja sam gladan. Samo ti mene vrati mojoj kući!

*

U Bosni vlada privid muslimanstva, a onda je i taj privid hipertrofiran, nakaradno izvikan, muslimani nemaju utjecaja ni na šta, u književnosti pogotovo. I u vascijeloj Bosni su neprekidno izvrgnuti vrijeđanju, napadanju, nerazumijevanju, zastrašivanju i takvim stvarima kako ondje gdje su većina, tako i ondje gdje su manjina.

*

Osnovni pojam humanističke religije neoliberalne dogme *ljudska prava* je pogrešan, može se reći *prava za sve ljude*, a ne može se reći *ljudska prava* jer bi onda trebalo da su ostvarena (kao što su ostvarene ljudske oči, ili ljudske ruke).

Nedžad Ibrišimović

ISSN 1330-5182
9 771330 518008

Valjda će mi se sada napokon prestati podsmjehivati kada ponovim: Nedžad je bio najveći umjetnik ikada rođen u Bosni i Hercegovini.

Abdulah Sidran